

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

1(35)   **DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY**

2019   **ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА**

ERIH PLUS
Index Copernicus
Polish Scholarly Bibliography (PBN)
Ulrich's Periodicals Directory
WorldCat
Google Scholar
Cosmos Impact Factor
CrossRef
RISC
EZB
IBSS
Наукова періодика України (Uran
Publish Servis, OJS)
Українські наукові журнали
Інформаційно-аналітична система
«Бібліометрика української науки»
(Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab)
Національної бібліотеки України імені
В.І. Вернадського

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

- **ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ**
- **СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ
ТА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ**
- **СТАТТІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія KB №8304.
Перереєстроване 22.06.2012 р.
серія KB №19037-7827 ПР
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (лист Міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 32 від 15.01.2018 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка»
входить до категорії В Переліку
наукових фахових видань,
в яких можуть публікуватися резуль-
тати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук

Затверджено до друку
та опублікування в мережі Інтернет
Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
1 квітня 2019 р. протокол № 4

Підписано до друку 10.04.2019 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Формат 70х100/16.
Гарнітура Newton С.
Умов. друк. арк. 19,34.
Обл.-вид. арк. 23,80.
Тираж 200 прим.
Зам. №5591 від 10.04.2019 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук,
заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Бердянський університет
менеджменту і бізнесу
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Н.М. Десва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., Науково-дослідний інститут економічного
розвитку ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима
Гетьмана»
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, д-р, проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріюгло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство
о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
серия КВ №19037-7827 ПР
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

В соответствии с приказом МОН
Украины № 32 от 15.01.2018 г.
журнал «Демография
и социальная экономика»
входит в категорию В
Перечня научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
1 апреля 2019 г. протокол № 4

Подписано к печати 10.04.2019 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати
А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Олмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – чл.-кор. НАН Украины, д-р экон.
наук, зам. директора ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Бердянский университет
менеджмента и бизнеса

А.Г. Вишневский, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ

Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина

Н.Н. Десва, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина

А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., Научно-исследовательский институт
экономического развития ГВНЗ «Киевский национальный экономический
университет им. Вадима Гетьмана»

Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина

А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина

И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция

В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина

Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания

И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина

А.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М. Толы, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль

А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Л.Н. Черенко, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия

Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы к членам редакционной коллегии журнала следует направлять
по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01>

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State

Registration as of 12.01.2004

Series KB № 83047. Registered as of

22.06.2012 (Series KB

№19037-7827 ПП) by Government

registration service of Ukraine.

The journal is published three times

annually according to Justice of Ukraine

№ 20679-0-33-151194

as of August 12, 2015 about the registrati-

on of the permit in the State Register

of print media and news agencies as

subjects of information activity.

Ministry of Education and Science

of Ukraine by Order № 32

of January 15, 2018 Journal

«Demography and Social

Economy» is updated in the new

list of scientific professional

editions, which can publish the

results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet

publications by the Academic Senate

the Ptoukha Institute for Demography

and Social Studies National Academy

of Sciences of Ukraine as

of April, 1, 2019

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,

blvd. Taras Shevchenko, 60.

Tel. (044) 486-62-37,

482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial

Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English

T. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.M. GLADUN –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., Berdyansk University of Management and Business

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russia

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., Research Institute for Economic Development

«Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman», Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malynovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED), Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

O.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.O. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglu, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, Israel

O.I. Tsybal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

Questions to the members of the editorial Board of the journal by E-mail: j_dse@ukr.net

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

<i>КУРИЛО І.О.</i> Структурні характеристики народжуваності, їх взаємозв'язки та демографічні фактори динаміки	11
<i>ЛЕВЧУК Н.М., ЛУЩИК Л.В.</i> Міжрегіональні відмінності у тривалості життя в Україні: основні тенденції та зміни	26
<i>РИНГАЧ Н.О.</i> Обізнаність населення щодо факторів ризику як аспект санітарної грамотності в Україні	41
<i>GRIGORAS E.A.</i> Particularities of Fertility Transition in the Republic of Moldova and Selected Former-Soviet Countries	53
<i>МАЛИНОВСЬКА О.А.</i> Еміграція vs імміграція: напрями та механізми політики репатріації.....	69
<i>ПОЗНЯК О.В.</i> Зворотна міграція до України: обсяг і характеристики поверненців.....	82

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ ТА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

<i>КОЛОТ А.М., ГЕРАСИМЕНКО О.О.</i> Соціально-трудова розв'язка в ХХІ столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів.....	97
<i>ГРИНЬКЕВИЧ О.С., САДОВА У.Я., ЛЕВИЦЬКА О.О.</i> Міжнародний досвід моніторингу працевлаштування випускників та шляхи його застосування в Україні	126
<i>SIROJC Z., NOVIKOV V.M., KARYAGIN Yu.O.</i> Training and Employment of Polish Youth in the National Labor Market	139
<i>ШИШКІН В.С.</i> Демографічні фактори житлових умов населення	152
<i>МІШУК Г.Ю., ЮРЧИК Г.М.</i> Соціальне виключення: проблеми визначення та оцінювання масштабів в Україні.....	166

<i>КАРТАШОВА С.С., ЩЕТИНІНА О.К., КАНЕВА Т.В.</i> Підходи до оцінки вартості людського життя: світовий досвід та рекомендації використання в Україні.....	182
---	-----

СТАТТІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>ВЕРЕМЧУК А.В., РОЗБИЦЬКИЙ М.А.</i> Оцінка потенціалу «великих даних» для дослідження трудової міграції	196
---	-----

<i>КЛИМЕНКО Ю.А.</i> Критерії визначення і методика оцінки соціального відторгнення за житловими умовами.....	209
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Воскобойник В.В.</i> Посилення трудової міграції з України до країн Європи: причини та наслідки. Виступ на Міжнародній науково-практичній конференції «100-річчя НАН України: внесок у дослідження міграційних процесів на зламі тисячоліть»	218
---	-----

Правила для авторів (укр.)	221
----------------------------------	-----

Правила для авторов (рус.)	227
----------------------------------	-----

Guidelines for Authors (англ.)	233
--------------------------------------	-----

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) – наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (серпень, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (квітень, 2018).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Українські наукові журнали** (березень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (лютий, 2013).

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

<i>КУРИЛО И.А.</i> Структурные характеристики рождаемости, их взаимосвязи и демографические факторы динамики	11
<i>ЛЕВЧУК Н.М., ЛУЩИК Л.В.</i> Межрегиональные различия в продолжительности жизни в Украине: основные тенденции и изменения	26
<i>РЫНГАЧ Н.А.</i> Осведомленность населения о факторах риска как аспект санитарной грамотности в Украине	41
<i>ГРИГОРАС Е.А.</i> Особенности перехода рождаемости в Республике Молдова и некоторых постсоветских странах	53
<i>МАЛИНОВСКАЯ Е.А.</i> Эмиграция vs иммиграция: направления и механизмы политики репатриации	69
<i>ПОЗНЯК А.В.</i> Возвратная миграция в Украину: объем и характеристики возвращенцев	82

СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ И УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

<i>КОЛОТ А.М., ГЕРАСИМЕНКО О.А.</i> Социально-трудовое развитие в XXI веке: к природе глобальных изменений, новых возможностей, ограничений и вызовов	97
<i>ГРИНЬКЕВИЧ О.С., САДОВА У.Я., ЛЕВИЦКАЯ О.А.</i> Международный опыт мониторинга трудоустройства выпускников и пути его применения в Украине	126
<i>СИРОЙЧ З., НОВИКОВ В.Н., КАРЯГИН Ю.О.</i> Обучение и трудоустройство польской молодежи на национальном рынке труда	139
<i>ШИШКИН В.С.</i> Демографические факторы жилищных условий населения	152
<i>МИЩУК Г.Ю., ЮРЧИК Г.Н.</i> Социальное исключение: проблемы определения и оценки масштабов в Украине	166

<i>КАРТАШОВА С.С., ЩЕТИНИНА Е.К., КАНЕВА Т.В.</i> Подходы к оценке стоимости человеческой жизни: мировой опыт и рекомендации использования в Украине	182
--	-----

СТАТЬИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>ВЕРЕМЧУК А.В., РОЗБИЦКИЙ М.А.</i> Оценка потенциала «больших данных» для исследования трудовой миграции	196
--	-----

<i>КЛИМЕНКО Ю.А.</i> Критерии определения и методика оценки социального отторжения по жилищным условиям	209
---	-----

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

<i>Воскобойник В.В.</i> Усиление трудовой миграции с Украины в страны Европы: причины и последствия. Выступление на Международной научно-практической конференции «100-летие НАН Украины: вклад в исследования миграционных процессов на стыке тысячелетий»	218
---	-----

Правила для авторов (укр.)	221
----------------------------------	-----

Правила для авторов (рус.)	227
----------------------------------	-----

Правила для авторов (англ.)	233
-----------------------------------	-----

Размещение журнала «Демография и социальная экономика» в международных и отечественных наукометрических базах, репозиториях и поисковых системах:

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (июль, 2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (декабрь, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польша) – научная база данных польского Министерства науки и Высшего Совета. PBN является частью POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (апрель, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (июль, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (ноябрь, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (август, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Германия)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (август, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (декабрь, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (июль, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (апрель, 2018).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (декабрь, 2015).
- **Научная периодика Украины** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (февраль, 2016).
- **Украинские научные журналы** (март, 2016).
- **Информационно-аналитическая система «Библиометрика украинской науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Национальной библиотеки Украины имени В. Вернадского (февраль, 2013).

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROCESSES

<i>KURYLO I.O.</i> Structural Characteristics of Fertility, their Connection and Demographic Factors of Dynamics	11
<i>LEVCHUK N.M., LUSCHIK L.V.</i> Interregional Differences in Life Expectancy within Ukraine: Main Trends and Changes	26
<i>RYNGACH N.O.</i> Awareness of Population about Risk Factors as an Aspect of Health Literacy in Ukraine	41
<i>GRIGORAS E.A.</i> Particularities of Fertility Transition in the Republic of Moldova and Selected Former-Soviet Countries	53
<i>MALYNOVSKA O.A.</i> Emigration vs Immigration: Directions and Mechanisms of the Repatriation Policy	69
<i>POZNIAK O.V.</i> Return Migration to Ukraine: Size and Characteristics of the Retunees	82

SOCIAL-LABOR RELATIONS AND LIFE POPULATION LEVEL

<i>KOLOT A.M., HERASYMENKO O.O.</i> Social and Labor Development in the XXI Century: to the Nature of Global Changes, New Opportunities, Limitations and Challenges	97
<i>HRYNKEVYCH O.S., SADOVA U.Yu., LEVYTSKA O.O.</i> International Experience in Monitoring Graduates' Employment and Ways of Its Application in Ukraine	126
<i>SIROJCH Z., NOVIKOV V.M., KARYAGIN Yu.O.</i> Training and Employment of Polish Youth in the National Labor Market	139
<i>SHYSHKIN V.S.</i> Demographic Factors of Living Conditions of the Population	152
<i>MISHCHUK H.Yu., URCHIK G.M.</i> Social Exclusion: Problems of Definition and Assessment of Scale in Ukraine	166

<i>KARTASHOVA S.S., SCHETININA O.K., KANEVA T.V.</i> Approaches to the Estimation of the Value of Human Life: World Experience and Recommendations of Use in Ukraine	182
--	-----

ARTICLES OF YOUNG SCIENTISTS

<i>VEREMCHUK A.V., ROZBYCKYJ M.A.</i> Estimation of Big Data Potential in Labour Migration Research	196
---	-----

<i>KLYMENKO Yu.A.</i> Definition Criteria and Evaluation Method of Social Exclusion by Housing Conditions	209
---	-----

SCIENTIFIC LIFE

<i>Voskoboinik V.V.</i> Strengthening Labor Migration from Ukraine to Europe: Causes and Consequences. Speech at the International Scientific and Practical Conference “100 th Anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine: contribution to the study of migration processes at the turn of the millennium”	218
---	-----

Guidelines for Authors (ukr.)	221
-------------------------------------	-----

Guidelines for Authors (rus.)	227
-------------------------------------	-----

Guidelines for Authors (eng.)	233
-------------------------------------	-----

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172.3.html> (2013).
- **Polish Scholarly Bibliography** (PBN) (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CIIA) www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-i-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **RISC** (ПИИЛ, RF), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (2018)
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- «**Ukrainian Academic Journals**» (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2016).

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.011>

УДК 314.12 (477)

JEL CLASSIFICATION: J13

І.О. КУРИЛО

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАРОДЖУВАНOSTІ, ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ ДИНАМІКИ

Мета роботи полягала у комплексному вивченні низки структурних характеристик народжуваності, співвідношень і взаємозв'язків між ними, та у встановленні специфіки впливу деяких демографічних факторів (зокрема, смертності й тривалості життя) на структуру народжуваності в Україні та інших європейських країнах. Виявлено основні тенденції новітніх змін у структурі народжуваності та показано, що найвагомий внесок у динаміку чисельності народжень в Україні у поточному сторіччі внесли: народжені в матерів віком від 25 до 35 років; діти другої та третьої черговості народження; народжені в зареєстрованому шлюбі. Установлено зниження рівня правосторонньої асиметрії та формування менш концентрованого розподілу вікової функції народжуваності в нашій країні, що характерно для «постарішання материнства» у процесі Другого демографічного переходу. В довготривалій ретроспективі сповільнення темпів формування сім'ї та дітонародження в Україні й інших пострадянських європейських державах розпочалося значно пізніше, ніж у розвинутих європейських країнах. Вплив сімейної політики та певних екстраординарних подій в Україні віддзеркалився в змінах співвідношень між календарним сумарним коефіцієнтом народжуваності та такими її структурними характеристиками як середня черговість народження й середній вік матері при народженні дитини. З використанням різних методичних підходів до аналізу конвергенції / дивергенції на статистичних даних за період із другої половини ХХ ст. за сукупністю тридцяти трьох європейських країн установлено, що середній вік матері при народженні в цілому в європейському просторі виявляє тенденцію до конвергенції (середньорічна швидкість останньої оцінюється в 2,5 %). Однак середньозважена різниця середнього віку матері в Україні й решті досліджених країн ще залишається значною, у перспективі трансформація вікового профілю народжуваності в напрямі «постарішання материнства» в нашій країні триватиме. Обґрунтовано, що в сучасних умовах однією з важливих демографічних детермінант «постарішання материнства» стає подовження середньої тривалості життя. На матеріалах європейських країн за 1960–2015 рр. здійснено спробу статистичної оцінки взаємозв'язку між середньою тривалістю життя для жінок та середнім віком матері при народженні дитини (з певним часовим лагом). За її результатами виявлено істотність відповідного зв'язку в часовому проміжку від 1997 до 2015 рр.

Ключові слова: народжуваність, структура народжуваності, середня черговість народження, середній вік матері при народженні дитини, демографічні детермінанти рівня й структури народжуваності, середня тривалість життя, конвергенція / дивергенція структурних параметрів народжуваності.

© КУРИЛО І.О., 2019

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2019, № 1 (35): 11–25

І.А. Курило

д-р экон. наук, проф.

Институт демографии и социальных

исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, м. Киев, бульв. Т. Шевченко, 60

E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

СТРУКТУРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЖДАЕМОСТИ, ИХ ВЗАИМОСВЯЗИ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДИНАМИКИ

Цель работы заключалась в комплексном изучении ряда структурных характеристик рождаемости, соотношений и взаимосвязей между ними и в установлении специфики влияния отдельных демографических факторов (в частности, смертности и продолжительности жизни) на структуру рождаемости в Украине и других европейских странах. Выявлены основные тенденции новейших изменений в структуре рождаемости и показано, что наиболее весомый вклад в динамику численности рождений в Украине в текущем столетии внесли: рожденные у матерей в возрасте от 25 до 35 лет; дети второй и третьей очередности рождения; рожденные в зарегистрированном браке. Установлено снижение уровня правосторонней асимметрии и формирование менее концентрированного распределения возрастной функции рождаемости в нашей стране, что характерно для «постарения материнства» в процессе Второго демографического перехода. В долгосрочной ретроспективе замедление темпов формирования семьи и деторождения в Украине и других постсоветских европейских государствах началось значительно позже, чем в развитых европейских странах. Влияние семейной политики и определенных экстраординарных событий в Украине отобразилось в изменениях соотношений между календарным суммарным коэффициентом рождаемости и такими ее структурными характеристиками как средняя очередность рождения и средний возраст матери при рождении ребенка. С использованием различных методических подходов к анализу конвергенции / дивергенции на статистических данных за период со второй половины XX века по совокупности тридцати трех европейских стран установлено, что средний возраст матери при рождении в целом в европейском пространстве обнаруживает тенденцию к конвергенции (среднегодовая скорость которой оценивается в 2,5 %). Однако средневзвешенная разница среднего возраста матери в Украине и остальных исследованных странах еще остается значительной, в перспективе трансформация возрастного профиля рождаемости в направлении «постарения материнства» в нашей стране будет продолжаться. Обосновано, что в современных условиях одной из важных демографических детерминант «постарения материнства» становится увеличение продолжительности жизни. На материалах европейских стран за 1960–2015 гг. предпринята попытка статистической оценки взаимосвязи между средней продолжительностью жизни для женщин и средним возрастом матери при рождении ребенка (с определенным временным лагом). По ее результатам выявлено существенность соответствующей связи во временном промежутке с 1997 до 2015 гг.

Ключевые слова: рождаемость, структура рождаемости, средняя очередность рождения, средний возраст матери при рождении ребенка, демографические детерминанты уровня и структуры рождаемости, средняя продолжительность жизни, конвергенция / дивергенция структурных параметров рождаемости.

I.O. Kurylo

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko blvd, 60

E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF FERTILITY, THEIR CONNECTION AND DEMOGRAPHIC FACTORS OF DYNAMICS

The paper is aimed at studying fertility structure indicators and links between them as well as defining the impact of demographic factors on the fertility structure in Ukraine and other European countries. The key trends in the recent changes of fertility structure are described. It is established that the most serious impact on the dynamics

of number of births in Ukraine in the current century were due to: births to mothers aged 25 to 35; second and third births; births in marriage. A decrease of the level of right-side skewness is identified, and it is established that the distribution of the age function of birth rates has become less concentrated in Ukraine, which is typical for "motherhood ageing" during the Second Demographic Transition. In the long-term retrospective, the slowdown of family formation and childbearing in Ukraine and other post-Soviet European countries developed much later than in Western European countries. The family policies and certain extraordinary events in Ukraine influenced changes in ratios between the overall fertility rate and such indicators as the mean birth order and the mean age at birth. Using various methodological approaches to the analysis of convergence/divergence for the statistical data for the period since the 2nd half of the 20th century for thirty three European countries, it is determined that the mean age at birth in the European region for this period demonstrates a tendency to converge (the average speed of convergence is 2.5 %). However, the average weighted difference in the mean age of the mother at birth in Ukraine and other studied countries still remains significant; the "motherhood ageing" in Ukraine will be progressing in the future. It is confirmed that nowadays one of the major demographic factors of "ageing motherhood" is the increase of life expectancy. Based on the information for European countries for 1960–2015 period, an attempt to estimate the relations between the life expectancy for women and the mean age at birth (with the certain time lag) is made. The analysis showed that the link is statistically significant for the period between 1997 and 2015.

Keywords: fertility, fertility structure, mean birth order, mean age at birth, demographic determinants of fertility and of its structure, life expectancy, convergence and divergence of structural fertility parameters.

Постановка проблеми та обґрунтування її актуальності. Новітня демографічна історія нашої країни демонструє значний вплив динаміки і структури народжуваності на соціально-демографічний склад і на відтворення населення у цілому. При цьому зміни у моделі народжуваності в періоди кардинальних суспільно-економічних зрушень зазвичай є «провісниками» довготривалих процесів її подальшої перебудови, тому потребують ґрунтового осмислення.

Хоча основні соціально-демографічні відмінності та резерви України в порівнянні з розвинутими європейськими країнами нині лежать радше у царині смертності й тривалості життя, аніж процесу народжуваності, останній, проте, заслуговує на поглиблений міжкраїнний порівняльний аналіз, який дав би змогу виявити специфіку детермінант рівня та структури народжуваності та їх впливу на характеристики даного процесу в Україні, оцінити перспективи, виявити певні резерви підвищення рівня народжуваності та встановити механізми їх реалізації задля поліпшення демографічного стану нашої країни.

Наявність певних прогалин у царині осмислення і наукового пояснення сучасних змін у динаміці й структурі народжуваності перешкоджає розробці і реалізації науково обґрунтованої ефективної сімейної та пронаталістської політики в Україні, адже суттєві відмінності в моделі дітородної активності населення (за віковою, шлюбною ознакою та за черговістю народження) потребують різних підходів до її заохочення й підтримки. Тож саме дослідження загальних і специфічних структурних рис народжуваності, їх детермінант та взаємозв'язків дає змогу вийти на обґрунтовані науково-практичні рекомендації.

Аналіз останніх досліджень. Демографічні розробки, присвячені аналізу різних структурних характеристик народжуваності, на зарубіжних європейських теренах здійснюють М. Баркімшер (М. Burkimsher), Дж. Бонгартс (J. Bongaarts), О. Гагауз (O. Gagauz), Дж. Гольдштейн (J.R. Goldstein), С. Захаров (S. Zaharov), К. Земан (K. Zeman), М. Крейенфельд (M. Kreyenfeld), В. Лутц (W. Lutz), Б. Переллі-Харріс (B. Perelli-Harris), Т. Соботка (T. Sobotka), Д. Філіпов (D. Philipov), Т. Фрейка (T. Frejka) та інші дослідники. Найбільш активно розробляються питання щодо змін у віковому профілі народжуваності та їх чинників [1–3], детермінант народжуваності,

які діють на мікро- (дітородні наміри) та мезо- (соціальні взаємодії й капітал) рівні [3–5], а також щодо ефектів сімейної політики [6, 7].

Динаміка й структура народжуваності в нашій країні, особливо за період її підвищення у поточному сторіччі (2002–2012), доволі детально проаналізована вітчизняними демографами як у тематичних монографічних роботах, так і в статтях С. Аксьонової (S. Aksyonova), Б. Крімера (B. Krimer), Л. Слюсар (L. Slyusar), З. Пальян (Z. Palyan) з акцентом на різних аспектах даної проблематики: «постарішанні» материнства, відкладанні й надолуженні народжень, тенденціях поза-шлюбної народжуваності, а також у порівняльному історичному та регіональному контекстах [8–13].

Характерною рисою наявних досліджень структури народжуваності та її чинників є фокусування переважно на соціально-економічних і певних соціокультурних факторах змін у моделі народжуваності, що діють на етапі Другого демографічного переходу: трансформація жіночої зайнятості та гендерних ролей, підвищенні вимог до людського капіталу та економічній невизначеності, зростанні значення індивідуальної автономії й потреби в самореалізації [14–16]. При цьому значно меншою мірою (особливо у вітчизняному дослідницькому просторі) розроблено тематику взаємозв'язків та закономірностей формування співвідношень, що складаються (за участі структурних характеристик народжуваності) всередині демографічної «підсистеми», зокрема, питання щодо власне демографічних детермінант трансформації моделі народжуваності. Достатньо представленими у цьому контексті можна вважати лише шлюбно-сімейні фактори (тип шлюбного партнерства, його черговість тощо) [17, 18].

Мета даної роботи полягала у комплексному вивченні структурних характеристик народжуваності, співвідношень і взаємозв'язків між ними та у встановленні специфіки впливу окремих демографічних детермінант (зокрема, смертності й тривалості життя) на структуру народжуваності в Україні та інших європейських країнах.

Новизна роботи. Встановлено специфіку співвідношень між рівнем та різними структурними параметрами народжуваності, вперше здійснено спробу оцінки впливу динаміки очікуваної тривалості життя на середній вік матері при народженні дитини.

Інформаційна база та методи дослідження. У роботі використано масив статистичних індикаторів (із національних та міжнародних джерел), що характеризують рівень та структуру народжуваності, а також очікувану тривалість життя в довготривалому часовому проміжку (за останні 50–60 років)¹. У ході дослідження використано традиційні демографічні методи аналізу народжуваності, а також застосовано: статистичні характеристики варіаційних рядів та розподілів – для аналізу специфіки розподілу народжуваності за структурними ознаками і для оцінки ступеня наближення структурних характеристик даного процесу в Україні до європейських аналогів; методи аналізу взаємозв'язку – для оцінки впливу демографічних факторів на рівень і структуру народжуваності на матеріалах України та інших європейських країн.

Виклад основного матеріалу. Основними ознаками, аналіз розподілів за якими сукупності новонароджених дає змогу здійснити наявна інформаційно-статистична база, є вік матері (батька) при народженні дитини, черговість народження та

¹ Використано, зокрема, дані Державної служби статистики України, Статистичної служби Європейського союзу та дані з міжнародних баз *Human Fertility Database* та *Human Mortality Database*, які підтримує Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка (Німеччина).

шлюбний стан матері. Оскільки біологія народжуваності нині зазнає революційних змін у результаті стрімкого поширення різних видів допоміжних репродуктивних технологій, до згаданих структурних ознак, які диференціюють сукупність новонароджених, варто додати спосіб запліднення й виношування плоду — природний шлях чи використання допоміжних репродуктивних технологій — які за достатньої поширеності деяким чином впливають на співвідношення одно- й багатоплідних пологів². Проте наразі скільки-небудь повної інформації для поглибленого порівняльного аналізу структури народжень / пологів за останніми зі згаданих ознак ми не маємо. Зазначимо лише, що внесок народжень із використанням допоміжних репродуктивних технологій у чисельність народжених в Україні останніми роками становить 1,5–1,6 %. Частка ж багатоплідних пологів у нашій країні становить близько 13 % (у 1962–1966 рр. вона дорівнювала 10 % [19, с. 137], у 1983–1985 рр. — 8 %). Однак частота багатоплідних пологів залежить і від вікової структури матерів: за наявними даними, більшою є частота багатоплідних пологів у порівняно старшому репродуктивному віці (зокрема, в інтервалі 35–39 років [20]) та у пологах вищої черговості [19, с. 141].

Розглянувши характеристики форми розподілу повікової кривої в Україні за довготривалий період (з початку 1960-х до середини 2010-х рр.) у поєднанні з результативним індикатором рівня народжуваності — її сумарним показником, можемо констатувати, що в нашій країні вищий рівень народжуваності асоціювався (в цілому за даний період) із більшою асиметрією її повікового розподілу. В дослідженій ретроспективі правостороння асиметрія розподілу вікової функції народжуваності переважно збільшувалась, досягши локального максимуму в 1992 р. (тобто наприкінці періоду «омолодження народжуваності»), після чого виявила тенденцію до спаду, який посилювався вже у поточному сторіччі. Динаміка ж показника ексцесу за останні десятиліття вказує на формування менш концентрованого розподілу вікової функції народжуваності, що характерно саме для «постаріння материнства» у ході Другого демографічного переходу. Так, зокрема, в Україні модальне значення віку матері при народженні дитини змістилось від позначки 20 років — у 1991–1994 рр. до 25 років — у 2013.

Аналіз структури приросту числа народжень в Україні за новітній сприятливий часовий проміжок її динаміки (2002–2012) засвідчив, що весь приріст за цей період був зосереджений у вікових групах матерів, старших 25 років, причому найбільший внесок у цей приріст належить 25–29-річним та 30–34-річним жінкам. В останній же період зниження народжуваності в нашій країні (2014–2017) зменшення числа народжень мало місце в усіх вікових групах матерів за винятком найстарших, яким більше 40 років. При цьому темпи зниження частоти народжень у молодших матерів (зокрема, до 25 років) були помітно нижчими, ніж у тих, кому від 25 до 40 років.

За сприятливий щодо динаміки народжуваності період між 2001 та 2012 роками в Україні більше половини (майже 53 %) приросту числа народжень було досягнуто за рахунок других дітей, понад 1/5 його (21 %) припало на треті народження, лише 17 % — на первістків, дещо менше 1/10 приросту (9 %) — на народження четвертої й вищих черговостей. Характерною рисою України, яку можна вважати свідченням збереження певної прив'язки дітородної поведінки до шлюбної, лишається зменшення числа народжених первістків у рік (іноді й два), що йде за високосним, в якому традиційно укладається менше шлюбів. Показово в цьому контексті, що в поствисокосних 2005 і 2009 рр. певне зменшення числа народжених перших дітей стосувалось лише народжень у зареєстрованому шлюбі.

² Через специфіку допоміжних технологій, за використання яких «підсаджують» не один, а кілька ембріонів (найчастіше два).

Останніми роками скорочення числа народжень в Україні було притаманне всім черговостям, при цьому із загального його зменшення у 2017 р. порівняно з 2014 на первістків припало 43 %, на дітей другої черговості — 38 %, понад 13 % — на третіх дітей, решта (6 %) — на четвертих і наступних дітей. Зіставлення вищеокресленої структури внеску окремих черговостей у зменшення числа народжень зі структурою народжуваності за черговостями як такою засвідчує, що темпи (зниження) народжуваності саме за другою та третьою черговостями дещо випереджали такі за іншими черговостями, що, втім, було характерно і для сприятливої динаміки народжуваності попереднього періоду (2002–2012).

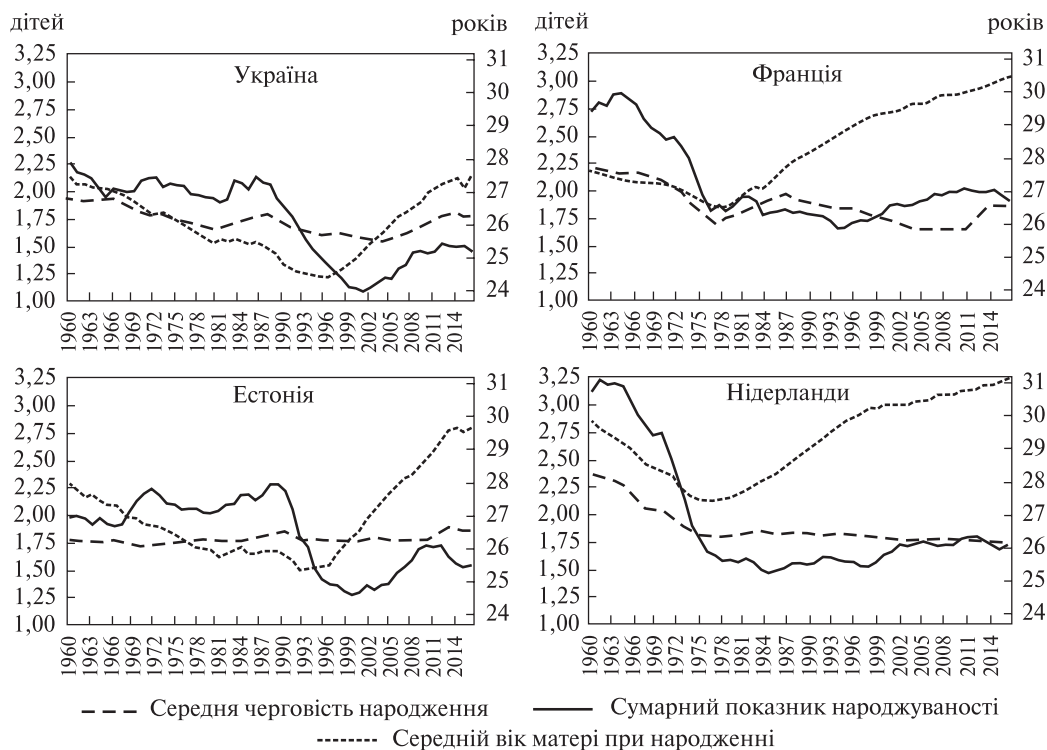
Із загального абсолютного приросту числа народжень в Україні в 2012 р. порівняно з 2001 р. 70 % було «забезпечено» динамікою народжених у зареєстрованому шлюбі, 30 % — поза ним. Водночас і в ті останні три роки, за підсумками яких народжуваність у країні знизилась, понад 77 % її абсолютного зниження припадало на народження в зареєстрованому шлюбі, решта (23 %) — на умовно позашлюбний контингент. При цьому власне частка позашлюбних народжень від початку поточного сторіччя у нашій країні коливалась від 17–18 % — у 2000–2001 рр. до близько 22 % — у 2010–2011.

Варто зазначити, що скільки-небудь деталізований аналіз народжуваності за структурною ознакою шлюбного стану матері (включаючи отримання відносних показників інтенсивності) в Україні унеможливлений через брак статистичних даних щодо шлюбного складу, зумовлений тривалою відсутністю перепису населення.

Достатньо надійними характеристиками центру розподілу за основними структурними ознаками народжуваності, що придатні для міжнародних порівнянь, можна вважати середній вік матері при народженні дитини та середню черговість народження. Динаміку цих структурних індикаторів народжуваності та співвідношення між ними за тривалий період в Україні й деяких інших країнах Європи ілюструє рис. 1. Наведені показники у комбінації з узагальнюючим індикатором рівня народжуваності — її сумарним коефіцієнтом — дають також уявлення про вплив змін у структурі народжуваності на динаміку її рівня в європейських країнах та в Україні.

У розвинутих європейських країнах (напр., Франція, Нідерланди) падіння рівня народжуваності розпочалось із першої третини 1960-х років і стартувало від рівнів, істотно вищих, ніж ті, що були досягнуті в цей період у країнах, що згодом стали пострадянськими (Україна, Естонія). Відчутне перевищення значення календарного індикатора рівня народжуваності — її сумарного показника — над середньою черговістю народження у Франції та Нідерландах у 1960-ті роки сигналізує про те, що зниження народжуваності відбувалось в умовах прискорення темпів дітонародження (тобто «омолодження» народжуваності), що, власне, підтверджує й динаміка середнього віку матері при народженні дитини майже до середини 1970-х у Нідерландах та до кінця другої їх третини — Франції. Надалі ж формування та певне посилення розриву між сумарним показником народжуваності та середньою черговістю «на користь» останньої вказує на поступове сповільнення темпів формування сім'ї і дітонародження, що асоціюється з підвищенням середнього віку матері при народженні та на рис. 1 найбільш чітко простежується у Нідерландах від середини 1970-х років до кінця XX сторіччя (бо у Франції як країні з вельми активною сімейною політикою на перебіг відповідних процесів накладають відбиток ще й демополітичні ефекти³).

³ Останні зміни в сімейній політиці Франції з акцентом на збільшенні охоплення різними заходами сімей з дітьми припали на середину першого десятиліття XXI ст.

Рис. 1. Середній вік матері при народженні дитини (років), середня черговість народження та сумарний показник народжуваності (дітей) в Україні та деяких інших європейських країнах у 1960–2014 рр.

Джерело: дані Євростату, HFD і Національного інституту статистики та економічних досліджень Франції та розрахунки за ними.

Зрушення в календарі народжень під впливом заходів пронаталістської політики, а також певних екстраординарних подій впливають як на рівень народжуваності, так і на її структурні характеристики. «Сліди» такого впливу фіксуються при розгляді кривих сумарного показника народжуваності, середньої черговості народження та середнього віку матері в Україні та в Естонії в радянський період, наприклад, у 1980-ті роки. Зокрема, запроваджені на початку 1980-х заходи сімейної політики зумовили певне прискорення реалізації намірів щодо народження дітей у наступні роки, чому на рис. 1 для України й Естонії відповідає «сплеск» значення сумарного показника народжуваності за умов значно «спокійнішої» динаміки середньої черговості народження, а також зниження середнього віку матері при народженні (особливо поступальне – в Україні).

При цьому вже у 1990-ті екстраординарні історичні й соціально-економічні події стимулювали зворотній процес відкладання народжень, що знайшло відображення у драматичному падінні сумарного показника народжуваності за менш тривалого й значного зниження середньої черговості народження в Україні та її фактичної стабілізації в Естонії. Вже з початку XXI ст. співвідношення рівнів календарної сумарної народжуваності та середньої черговості народження у поєднанні з динамікою середнього віку матері при народженні засвідчують поступовий вихід і цих країн (Естонії

раніше, України — дещо пізніше) на траєкторію сповільнення темпів формування сім'ї, їх перехід до «постарішання материнства».

Загалом підвищення середнього віку матері при народженні дитини — загальний тренд, який змінив тенденцію «омолодження народжуваності», що панувала на теренах Європи кілька десятиріч після Другої світової війни. Збільшення середнього віку матері проявилось і надалі набуло сталості в більш розвинутих європейських країнах — переважно наприкінці 1970-х та у 1980-х рр., у країнах центральної та східної Європи — відчутно пізніше (починаючи з 1990-х років — у постсоціалістичних державах центральної Європи та вже на межі XX й XXI сторіч — на пострадянському європейському просторі).

Проаналізовані темпи динаміки середнього віку матері при народженні дитини помітно різняться в окремих країнах та групах країн Європи, що визначається історичними особливостями їх розвитку (соціально-економічного, геополітичного, власне демографічного), відповідно і суто статистичним ефектом різної бази порівняння. Тож для підсумкової оцінки процесів зближення або розходження сукупності європейських країн за середнім віком матері при народженні за доволі тривалий історичний період, протягом якого на теренах Європи стартував та розгортався другий демографічний перехід, доцільно скористатись наявними підходами до аналізу процесів конвергенції / дивергенції в показниках за країнами із сукупності європейських держав.

У нашому дослідженні обрано метод, відомий як бета-конвергенція, розроблений у рамках неокласичного напряму аналізу процесів міжкраїнової / міжрегіональної конвергенції або дивергенції. В його основі лежить регресійне рівняння, що дає змогу отримати узагальнену порівняльну оцінку швидкості зростання / зниження досліджуваного показника за визначений період часу стосовно певного початкового його рівня [21]. Взято показник середнього віку матері при народженні дитини (MAB) за 33 країнами різних регіонів Європи (у т. ч. державами ЄС та пострадянськими країнами європейського простору, включаючи Україну) за період від 1950 до 2015 року. Результати представлено у табл. 1.

Отриманий від'ємний коефіцієнт регресії (бета) засвідчує наявність конвергенції, за якої в країнах із нижчим початковим значенням середнього віку матері при народженні дитини він загалом зростає швидше, ніж у країнах із вищим початковим рівнем. Значення коефіцієнта регресії репрезентує власне середньорічну швидкість конвергенції, тож у даному випадку вона становить 2,5 %.

Водночас нас цікавить не тільки (а, можливо, й навіть не стільки) процес конвергенції / дивергенції за аналізованою структурною характеристикою в європейському

Таблиця 1. Результати оцінки конвергенції / дивергенції показника середнього віку матері при народженні дитини в країнах Європи за 1950–2015 рр.

Показник	Оцінене регресійне рівняння	Висновок
Середній вік матері при народженні дитини, років	$MAB_{2015} / MAB_{1950} = 1,766 - 0,025 \cdot MAB_{1950}$ <p style="text-align: center;">(0,110) (0,007)</p>	Має місце конвергенція, оскільки значення коефіцієнта регресії є від'ємним і статистично значущим

Примітка: у дужках під значеннями параметрів регресійного рівняння поміщено їхні стандартні похибки.

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Євростату.

демографічному просторі загалом (тобто зближення всіх країн між собою), скільки узагальнена оцінка відмінностей показника в Україні та решті досліджуваних країн, причому така, яка враховувала б динаміку відповідних «розривів» між нашою країною та кожною з інших європейських держав. Для отримання подібної оцінки ми скористалися прийомом, близьким до традиційного підходу в вимірюванні конвергенції / дивергенції (в основі якого зазвичай лежить вимірювання дисперсії на базі стандартного відхилення), модифікувавши його згідно зі специфікою поставленого завдання: визначити, як змінювався у динаміці деякий середній ступінь відхилення досліджуваного показника в Україні від усіх інших європейських країн. Задля цього ми розрахували показник середньозваженої різниці, послідовно зваживши різниці між середнім віком матері в Україні та в кожній із досліджуваних країн на чисельність жінок дітородного віку у відповідних країнах. Розрахунок для кожного з досліджуваних років здійснено за формулою:

$$\Delta \overline{MAB} = \frac{\sum_{j=1}^n (MAB - MAB_j) \times S_j^{F_{15-49}}}{\sum_{j=1}^n S_j^{F_{15-49}}} ;$$

де: $\Delta \overline{MAB}$ — середньозважена різниця віку матері при народженні дитини; MAB — середній вік матері при народженні в Україні, років; MAB_j — середній вік матері при народженні в кожній з n інших досліджуваних країн, років; $S_j^{F_{15-49}}$ — чисельність жінок дітородного віку відповідно в кожній із досліджуваних країн, тис. осіб.

Середньозважений показник за модулем (задля зручності порівняння в динаміці) для кількох опорних років наведено в табл. 2. Перший із представлених років репрезентує певний проміжок (ще в часових межах тенденції «омолодження» народжуваності як в Україні, так і в розвинутих країнах Європи), коли відмінності середнього віку матері в нашій країні та решті європейських країн були найменшими. У ході подальших змін через значне омолодження народжуваності в попередні роки та низький середній вік матері наприкінці 1990-х (станом на 1998 р. його значення в Україні було найменшим у досліджуваній сукупності країн), а також через істотний часовий лаг між початком розгортання процесів «постаріння материнства» в розвинутих європейських країнах і в Україні, середньозважена різниця середнього віку, за якою ми оцінюємо розходження / наближення цієї структурної характеристики народжуваності в нашій країні до європейських аналогів, підвищилась і допоки лишається дещо більшою, ніж була на момент здобуття Україною незалежності (1991).

При цьому, з огляду на результати порівняння показника з розвинутими європейськими країнами та на прискорення темпів підвищення середнього віку матері при народженні дитини в Україні в останнє десятиліття, можна констатувати як

Таблиця 2. Узагальнена оцінка відхилення середнього віку матері при народженні дитини в Україні та в інших європейських країнах у 1968, 1991 та у 2015 рр.

Показник	1960	1991	2015
Модуль середньозваженої різниці середнього віку матері при народженні дитини в Україні та в 32 інших європейських країнах	0,55	2,10	2,65

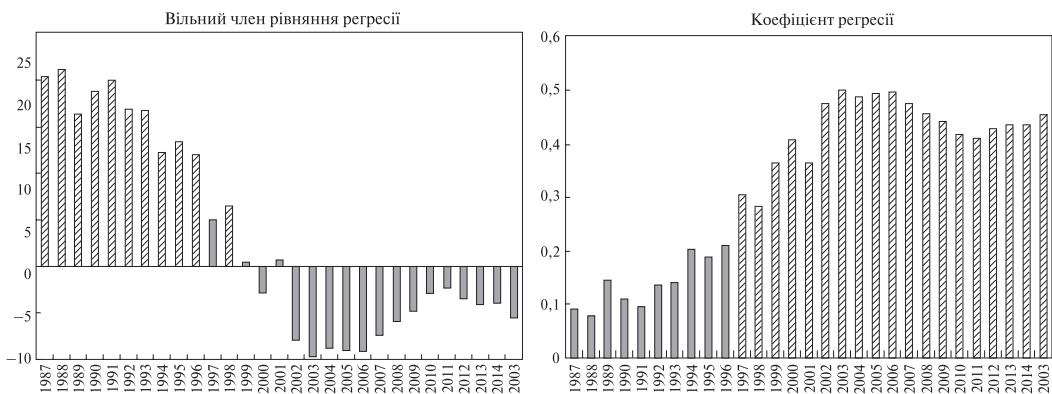
Джерело: авторські розрахунки на основі даних Євростату.

наявність ще помітних «резервів» щодо «постарінання материнства» в нашій країні, так і очікувань щодо зближення з рештою європейських держав (зокрема розвинутих) за повіковою моделлю народжуваності. Потрібно зазначити, що найближчими роками в Україні можливим фактором «ситуативного» відкладання народжень «до кращих часів» може лишатися радше несприятливий соціально-економічний стан країни та воєнно-політична нестабільність.

Водночас треба враховувати й ту обставину, що нині сім'я й дитина з'являються у житті людини пізніше не тільки з певних соціально-економічних причин, а й просто тому, що це стало можливо завдяки глибинним демографічним змінам, зокрема, подовженню середньої тривалості життя, яке з плином часу й на поведінковому рівні закріплює установку на те, що можна особливо не поспішати з певними демографічними подіями (як-от народження дітей) протягом життєвого шляху індивіда.

З огляду на вищезазначене, саме подовження середньої очікуваної тривалості життя можна розглядати на макрорівні як одну з найважливіших демографічних детермінант структурних зрушень у народжуваності в напрямі «постарінання материнства / батьківства». Ймовірно, у даному випадку мова йде про взаємний зв'язок цих демографічних явищ, позаяк можна припустити також, що пізні народження мимохіть «зобов'язують» — стимулюють батьків до збереження здоров'я й працездатності, а отже — і життя принаймні на період активного піклування про дитину, її дорослішання тощо. Певну роль у цьому можуть відігравати й фактори-обставини, пов'язані зі способом життя та станом здоров'я старших матерів [22]. Однак, зосередившись саме на впливі такого універсального демографічного фактора як динаміка очікуваної тривалості життя на зміни повікової моделі народжуваності, ми здійснили спробу обґрунтувати його наявність (та істотність), кількісно оцінивши відповідний зв'язок на просторово-часових статистичних макроданих за 1960–2015 рр., що охоплюють згадувані вище 33 європейські країни.

Для моделювання зв'язку між відмінностями у тривалості життя та середнього віку матері при народженні дитини вважаємо за доцільне, по-перше, використати показник середньої очікуваної тривалості життя для жінок та, по-друге, ввести певний

Рис. 2. Параметри моделей взаємозв'язку між середньою тривалістю життя жінок (факторна ознака) та середнім віком матері при народженні дитини (результативна ознака) для 33 європейських країн (1987–2015)

Джерело: авторські розрахунки за даними HFD, HMD.

Таблиця 3. Коефіцієнти детермінації та значення критерію Фішера для парної регресії між очікуваною тривалістю життя жінок та середнім віком матері при народженні дитини

Роки, факторна / результативна ознаки	Коефіцієнт детермінації R^2	Критерій Фішера (F -критерій)
1970 / 1997	0,128	5,559
1971 / 1998	0,111	4,86
1972 / 1999	0,203	8,89
1973 / 2000	0,236	10,57
1974 / 2001	0,251	11,37
1975 / 2002	0,367	18,97
1976 / 2003	0,411	22,63
1977 / 2004	0,500	32,01
1978 / 2005	0,533	36,43
1979 / 2006	0,583	44,40
1980 / 2007	0,625	52,71
1981 / 2008	0,608	49,02
1982 / 2009	0,634	54,68
1983 / 2010	0,637	55,30
1984 / 2011	0,680	66,73
1985 / 2012	0,708	76,07
1986 / 2013	0,639	55,79
1987 / 2014	0,710	76,82
1988 / 2015	0,712	77,56

Джерело: авторські розрахунки за даними HFD, HMD.

часовий лаг між змінами факторної (тривалість життя жінки) й результативної (середній вік при народженні) ознак. Найбільш обґрунтованим із демографічної й соціально-психологічної точок зору нам видається часовий лаг, що дорівнює середній довжині жіночого покоління (на початку досліджуваного періоду вона становила в середньому 27 років). Тож оцінювання зв'язку здійснювалось із застосуванням регресійної моделі на статистичних даних щодо тривалості життя жінок в європейських країнах у 1960–1988 рр., з якими співвіднесено показники середнього віку матері при народженні дитини у часовому проміжку 1987–2015 рр. Покладаючись на результати попередньої оцінки характеру зв'язку між досліджуваними змінними на даних матеріалах із використанням графічного методу та коефіцієнтів кореляції, ми обрали для аналізу лінійну апроксимацію даного зв'язку (за МНК). Рівняння регресії було побудовано за сукупністю країн для кожного року із зазначеного проміжку, тобто фактично мова йде про зв'язок міжкраїнних відмінностей у структурі народжуваності за віком матері з відмінностями щодо очікуваної тривалості життя жінок як їх фактором.

Результати оцінки параметрів моделі за всі роки представлено на рис. 2, в межах якого статистично значущі значення отриманих параметрів рівняння регресії на гістограмі позначено стовпчиками зі штриховкою.

Таким чином, за значенням коефіцієнта регресії можемо констатувати статистичну значущість взаємозв'язку між середньою очікуваною тривалістю життя для жінок та середнім віком матері при народженні дитини на європейських даних за період з 1997 до 2015 р.

У табл. 3 представлено показники якості застосованої моделі парної регресії, починаючи з року, з якого зв'язок досліджуваних змінних є істотним.

Як бачимо, значення коефіцієнта детермінації в динаміці збільшується і за сукупністю використаних індикаторів якості моделі вона може бути визнана адекватною, починаючи з даних 2004 року⁴.

Висновки. У даному дослідженні на статистичних матеріалах щодо народжуваності та структурних розподілів новонароджених за основними ознаками (вік матері, черговість народження, шлюбний стан матері) в Україні та сукупності інших європейських країн проаналізовано динаміку співвідношень та взаємозв'язків між рівнем і структурними параметрами народжуваності, виявлено її тенденції та особливості, а також здійснено спробу оцінки впливу демографічних детермінант (зокрема, смертності й тривалості життя) на середній вік матері при народженні дитини.

За результатами вивчення структури приросту / зменшення чисельності народжень в Україні за роки, що минули в поточному сторіччі, встановлено, що найбільшим внеском у новітню динаміку народжуваності вирізнялися: другі та треті (за черговістю) новонароджені; діти, народжені в зареєстрованому шлюбі; народжені у матерів порівняно старшого віку (зокрема 25–35-річних). Аналіз тривалішої динаміки розподілу функції народжуваності за віком засвідчує, що її правостороння асиметрія (яка тривалий час збільшувалась і в цілому асоціювалась із вищим рівнем народжуваності в Україні), в останні десятиліття виявила тенденцію до спаду, що у поєднанні з формуванням менш концентрованого розподілу вікової функції народжуваності вказує на розгортання процесу «постарішання материнства». Уповільнення темпів формування сім'ї та дітонародження в Україні й інших пострадянських європейських державах розпочалося значно пізніше, ніж у розвинутих європейських країнах. На співвідношення показників рівня (сумарний коефіцієнт народжуваності) та структури народжуваності (середня черговість народження, середній вік матері при народженні) в деяких країнах, включаючи Україну, впливали періодичні зрушення в календарі народжень, зумовлені запровадженням пронаталістських заходів, певними екстраординарними історичними подіями тощо.

З використанням методу бета-конвергенції, в основі якого лежить регресійне рівняння, що дає змогу отримати узагальнену порівняльну оцінку швидкості зростання / зниження досліджуваного показника за певний період часу стосовно початкового його рівня, на статистичних даних за 1950–2015 рр. щодо 33 європейських країн було встановлено, що середній вік матері при народженні дитини в європейському просторі в цілому виявляє тенденцію до конвергенції (середньорічна швидкість якої оцінюється в 2,5 %).

Водночас значення запропонованого показника середньозваженої різниці середнього віку матері в Україні та решті досліджених країн наразі є доволі високим, тобто наша країна «відстає» від інших європейських держав щодо «постарішання материнства». Очікується, що в перспективі трансформація вікового профілю народжуваності в цьому напрямі триватиме.

У роботі теоретично обґрунтовано взаємозв'язок між подовженням тривалості

⁴ Виходячи зі значення коефіцієнта детермінації, не меншого за 0,5.

життя та підвищенням (із певним часовим лагом) середнього віку матері при народженні дитини та здійснено спробу кількісної оцінки даного зв'язку за допомогою регресійної моделі на статистичних даних по 33 країнах Європи за період з 1960 до 2015 р. Отримані значення коефіцієнтів регресії, а також характеристик адекватності побудованих для кожного року моделей регресії, дають підстави констатувати істотність зв'язку між середньою тривалістю життя жінок та середнім віком матері при народженні дитини за останні досліджені 19 років та оцінити моделі для останніх 12 років як достатньо адекватні. Виходячи з результатів даної розвідки маємо також вказати на актуальність подальших розробок, спрямованих на оцінку спільного впливу факторів різного «походження» (демографічних, економічних та ін.) на структурні параметри народжуваності із залученням більш потужного методичного інструментарію (моделей множинної регресії, моделей із фіксованим ефектом тощо) за наявності необхідного інформаційного забезпечення такого аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Sobotka T., Zeman K., Leathaeghe R., Frejka T., Neels K.* Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: Austria, Germany and Switzerland ina European Context // *Comparative Population Studies*. – 2011. – № 36 (2–3). – P. 417–452.
2. *Solaz A.* Having a child later in life // *Thesociodemographic issues of birthpostponement. Publications using HFD/HFC data (2009–2019)*. Last update: January 2019, 10. – *Population (Engl. Ed.)*. – 2016. – № 71 (1). – P. 171–172. – doi: 10.3917/popu.1601.0175
3. *Berrington A.* Perpetual postponers? Women's, men's and couple's fertility intentions and subsequent fertility behavior // *Population trends*. – 2004. – 117. – P. 9–19.
4. *Philipov D., Bernardi L.* Concepts and Operationalisation of Reproductive Decisions // *Comparative Population Studies*. – 2011. – № 36 (2–3). – P. 495–530. – doi: 10.4232/10.CPoS2011-14en
5. *Balbo N., Mills M.* Social capital and pressure in fertility decision-making: second and third births in France, Germany and Bulgaria // *Population studies*. – № 65 (3). – P. 335–351.
6. *Mills M., Rindfuss R.R., McDonald P., Velde E. te.* Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives // *Human reproduction update*. – № 17 (6). – P. 848–860.
7. *Zakharov S.V.* Family Policy // *Russia: Strategy, Policy and Administration*. – 2018. – Ch. 28. – P. 319–330. – doi: 10.1057/978-1-137-56671-3_28
8. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – Київ : АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
9. *Аксьонова С.Ю.* Середній вік матері при народженні дитини: чи можлива реверсія? // *Демографія та соціальна економіка*. – 2018. – № 2 (33). – С. 53–66. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.053>
10. *Аксьонова С.Ю., Курило І.О.* Відкладання народжень в Україні крізь призму реальних поколінь жінок // *Демографія та соціальна економіка*. – 2018. – № 3 (34). – С. 11–25. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011>
11. *Слюсар Л.І.* Позашлюбна народжуваність в Україні: сучасні особливості в контексті європейського демографічного розвитку // *Демографія та соціальна економіка*. – 2018. – № 3 (34). – С. 26–38. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.026>
12. *Крімер Б.О.* Трансформація народжуваності в Україні на ранніх етапах демографічного переходу // *Демографія та соціальна економіка*. – 2018. – № 2 (33). – С. 67–81. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.067>
13. *Пальня З., Галиця О.* Регіональні особливості народжуваності та смертності в Україні // *Порівняльні статистичні дослідження розвитку соціально-економічних систем: Матеріали XV міжнарод. наук.-практ. конф. з нагоди дня працівників статистики*. – Київ: Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. – С. 231–235.
14. *Arpino B., Esping-Andersen G., Pessin L.* How Do Changes in Gender Role Attitudes Towards Female Employment Influence Fertility? A Macro-Level Analysis // *European Sociological Review*. – 2015. – № 31 (3). – P. 370–382. – doi: 10.1007/s12546–014–9135–3

15. Kreyenfeld M. Uncertainties in female employment careers and the postponement of parenthood in Germany // *European sociological review*. – № 26 (3). – P. 351–366. – doi:10.4054/DemRes.2012.27.28
16. Sobotka T., Skirbekk V., Philipov D. Economic recession and fertility in the developed world // *Population and development review*. – 2011. – № 2. – P. 267–306.
17. Baizán P., Aassve A., Billari F.C. The interrelations between cohabitation, marriage and first birth in Germany and Sweden // *Population and environment*. – 2004. – № 25 (6). – P. 531–561.
18. Benoît L., Fostik A.L., Sobotka T. Two period measures for comparing the fertility of marriage and cohabitation // *Demographic Research*. – 2015. – Vol 32, Art. 14. – P. 421–442.
19. Піскунов В.П. Багатоплідні роди на Україні // Демографічні дослідження. – Вип.1. – 1970. – С. 136–146.
20. Statistical Yearbook of Finland 1957. – Helsinki, 1957.
21. Marques A., Soukiazis E. Per capita income: convergence across countries and across regions in the European Union // Some new evidence: The 2nd International meeting of European Economy organised by CEDIN (ISEG). – Lisbon, 2000. – 15 p.
22. Shadyab A.H., Gass M.L.S., Stefanick M.L., Waring M.E., Macera C.A., Gallo L.C., Shaffer R.A., Jain S., La Croix A.Z. Maternal Age at Childbirth and Parity as Predictors of Longevity Among Women in the United States: The Women's Health Initiative // *American Journal of Public Health*. – 2017. – № 107 (1). – P. 113–119. – doi: 10.2105/AJPH.2016.303503

REFERENCES

1. Sobotka, T., Zeman, K., Leathaeghe, R., Frejka, T., & Neels, K. (2011). Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: Austria, Germany and Switzerland in a European Context. *Comparative Population Studies*, 36 (2-3), 417-452.
2. Solaz, A. (2016). Having a child later in life. The sociodemographic issues of birth postponement. Publications using HFD/HFC data (2009-2019). *Population (English Edition)*, 71 (1), 171-172. doi: 10.3917/popu.1601.0175
3. Berrington, A. (2004). Perpetual postponers? Women's, men's and couple's fertility intentions and subsequent fertility behavior. *Population trends*, 117, 9-19.
4. Philipov, D., & Bernardi, L. (2011). Concepts and Operationalisation of Reproductive Decisions. *Comparative Population Studies*, 36 (2-3), 495-530. doi: 10.4232/10.CPoS2011-14en
5. Balbo, N., & Mills, M. (2011). Social capital and pressure in fertility decision-making: second and third births in France, Germany and Bulgaria. *Population studies*, 65 (3), 335-351.
6. Mills, M., Rindfuss, R.R., McDonald, P., & te Velde, E. (2011). Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. *Human reproduction update*, 17 (6), 848-860.
7. Zakharov, S.V. (2018). Family Policy. *Russia: Strategy, Policy and Administration*. London. Palgrave Macmillan. (Ch. 28). doi: 10.1057/978-1-137-56671-3_28
8. Narodzhuvanist v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv [Fertility in Ukraine in the context of social transformation processes]. (2008). K : ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
9. Aksonova, S.Iu. (2018). Serednii vik materi pry narodzhenni dytyny: chy mozhlyva reversiia? [The average age of a mother at birth is a possible reversal? *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, № 2 (33), 53-66. doi: https://doi.org/10.15407/dse2018.02.053 [in Ukrainian].
10. Aksonova, S.Iu., & Kurylo, I.O. (2018). Vidkladannia narodzhenn v Ukraini kriz pryzmu realnykh pokolin zhinok [Deferment of births in Ukraine through the prism of real generations of women]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, № 3 (34), 11-25. doi: https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011 [in Ukrainian].
11. Sliusar, L.I. (2018). Pozashliubna narodzhuvanist v Ukraini: suchasni osoblyvosti v konteksti yevropeiskoho demohrafichnoho rozvytku [The offspring of birth in Ukraine: modern features in the context of European demographic development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, № 3 (34), 26-38. doi: https://doi.org/10.15407/dse2018.03.026 [in Ukrainian].
12. Krimer, B.O. (2018). Transformatsiia narodzhuvanosti v Ukraini na rannikh etapakh demohrafichnoho perekhodu [Transformation of fertility in Ukraine in the early stages of demographic transition]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, № 2 (33), 67-81. doi: https://doi.org/10.15407/dse2018.02.067 [in Ukrainian].
13. Palian, Z., & Halytsia, O. (2017). Rehionalni osoblyvosti narodzhuvanosti ta smertnosti v Ukraini [Re-

- gional features of fertility and mortality in Ukraine]. Proceedings from Comparative statistical studies of the development of socio-economic systems '17: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya z nahody dnia pratsivnykiv statystyky – International Scientific and Practical Conference on the Occasion of the Day of Employees of Statistics*. (pp. 231-235). Kyiv : Informatsiino-analitychne ahentstvo [in Ukrainian].
14. Arpino, B., Esping-Andersen, G., & Pessin, L. (2015). How Do Changes in Gender Role Attitudes Towards Female Employment Influence Fertility? A Macro-Level Analysis. *European Sociological Review*, 31 (3), 370-382. doi:10.1007/s12546-014-9135-3.
  15. Kreyenfeld, M. (2010). Uncertainties in female employment careers and the postponement of parenthood in Germany. *European sociological review*, 26 (3), 351-366. doi:10.4054/DemRes.2012.27.28.
  16. Sobotka, T., Skirbekk, V., & Philipov, D. (2011). Economic recession and fertility in the developed world. *Population and development review*, 2, 267-306.
  17. Baizán, P., Aassve, A., & Billari, F.C. (2004). The interrelations between cohabitation, marriage and first birth in Germany and Sweden. *Population and environment*, 25 (6), 531-561.
  18. Benoît, L., Fostik, A.L., & Sobotka, T. (2015). Two period measures for comparing the fertility of marriage and cohabitation. *Demographic Research*, Vol. 32, 14, 421-442.
  19. Piskunov, V.P. (1970). Bahatoplidni rody na Ukraini [Multifamous breeds in Ukraine]. *Demografichni doslidzhennia - Demographic research*, Vol. 1, 136-146. [in Ukrainian]
  20. Statistical Yearbook of Finland (1957). Helsinki.
  21. Marques, A., & Soukiazis, E. (2000). Per capita income: convergence across countries and across regions in the European Union. Some new evidence. *The 2nd International meeting of European Economy*. CEDIN (ISEG). Lisbon.
  22. Shadyab, A.H., Gass, M.L.S., Stefanick, M.L., Waring, M.E., Macera, C.A. & Gallo, L.C. et al. (2017). Maternal Age at Childbirth and Parity as Predictors of Longevity Among Women in the United States: The Women's Health Initiative. *American Journal of Public Health*, 107 (1), 113-119. doi: 10.2105/AJPH.2016.303503

Стаття надійшла до редакції 24.01.2019

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.026>

УДК 314.47:314.422.6(477)

JEL CLASSIFICATION: J11

Н.М. ЛЕВЧУК

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

Л.В. ЛУЩИК

голов. економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: lvluschik@ukr.net

МІЖРЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ У ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗМІНИ

Метою даної статті є виявлення основних тенденцій у регіональній динаміці тривалості життя та оцінка ступеня її міжрегіональних відмінностей в Україні протягом 1990–2017 років. На основі обчислених показників регіонального розкиду тривалості життя (dispersion measure of mortality) дано кількісну оцінку міжрегіональної диференціації у тривалості життя в Україні та встановлено періоди конвергенції й дивергенції регіональних показників дожиття населення за досліджуваний період, а також відмінності за статтю. Зокрема, виявлено зворотній зв'язок між показниками регіонального розкиду та загальною динамікою тривалості життя. У періоди стабілізації та підвищення тривалості життя відбувалось зближення регіональних показників і спостерігалась конвергенція регіональних трендів, у періоди падіння – суттєве посилення регіональних відмінностей та дивергенція показників. Області України розрізняються між собою значно більше за тривалістю життя чоловіків, аніж жінок, однак після 2008 року спостерігається тенденція до зменшення відмінностей за статтю. Отримало подальший розвиток дослідження регіонального градієнту у розподілі тривалості життя в Україні. За допомогою побудованих карт виявлено ознаки перегрупування областей за рівнем тривалості життя у сучасний період порівняно з 1990-ми роками. Нині області України можна згрупувати у чотири великі групи: 1) Захід із відносно високою тривалістю життя; 2) Центр-Схід із підвищеною (відносно середньої) тривалістю життя (за винятком Кіровоградщини); 3) Північ і 4) Південь із найгіршими показниками дожиття населення. Установлено тенденцію до певного «розмивання» традиційного градієнту підвищення смертності населення у напрямі із заходу на схід країни та формування більшої асиметричності у регіональному розподілі тривалості життя в Україні. Обґрунтовано перспективи подальших досліджень у цій сфері, які стосуються, насамперед, оцінки факторів, що могли б пояснити виявлені регіональні зрушення у тривалості життя.

Ключові слова: тривалість життя, смертність, міжрегіональні відмінності, регіональний розкид у тривалості життя, Україна.

© ЛЕВЧУК Н.М., ЛУЩИК Л.В., 2019

Н.М. Левчук

д-р экон. наук, глав. науч. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

Л.В. Лущик

глав. экономист
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Киев, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: lvluschik@ukr.net

МЕЖРЕГИОНАЛЬНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТИ ЖИЗНИ В УКРАИНЕ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ИЗМЕНЕНИЯ

Цель данной работы — выявление основных тенденций в региональной динамике продолжительности жизни и оценка степени ее межрегиональных различий в Украине в 1990–2017 годах. На основе вычисленных показателей регионального разброса продолжительности жизни (dispersion measure of mortality) представлена количественная оценка межрегиональных различий в продолжительности жизни в Украине и определены периоды конвергенции и дивергенции региональных показателей дожития населения за исследуемый период, а также различия по полу. В частности, выявлена обратная связь между показателями регионального разброса и общей динамикой продолжительности жизни. В периоды стабилизации и повышения продолжительности жизни происходило сближение региональных показателей и наблюдалась конвергенция региональных трендов, а в периоды падения — существенное усиление региональных различий и дивергенция показателей. Области Украины различаются значительно больше по продолжительности жизни мужчин, чем женщин, однако после 2008 года степень различий по полу имеет тенденцию к снижению. Получило дальнейшее развитие исследование регионального градиента в распределении продолжительности жизни в Украине. С помощью построенных карт выявлены признаки перегруппировки областей по уровню продолжительности жизни в сравнении с 1990-ми годами. Сейчас области Украины можно сгруппировать в четыре большие группы: 1) Запад с относительно высокой продолжительностью жизни; 2) Центр-Восток с повышенной (относительно средней) продолжительностью жизни (за исключением Кировоградской области); 3) Север и 4) Юг с наихудшими показателями дожития населения. Установлена тенденция к определенному «размыванию» традиционного градиента повышения смертности населения в направлении с запада на восток страны и формированию большей асимметричности в региональном распределении продолжительности жизни в Украине. Обоснованы перспективы дальнейших исследований в этой сфере относительно, прежде всего, оценки факторов, которые могли бы объяснить выявленные региональные сдвиги в продолжительности жизни.

Ключевые слова: продолжительность жизни, смертность, межрегиональные различия, региональный разброс в продолжительности жизни, Украина.

N. M. Levchuk

Dr. (Economics), Chief Researcher
Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

L. V. Luschik

Leading Economist
Dr. (Economics), Chief Researcher
Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: lvluschik@ukr.net

INTERREGIONAL DIFFERENCES IN LIFE EXPECTANCY WITHIN UKRAINE: MAIN TRENDS AND CHANGES

The aim of this study is to examine the regional trends in changes in mortality and to estimate interregional differences in life expectancy in Ukraine during the 1990–2017 time period. Using a dispersion measure of mortality, we estimated interregional differentiation in life expectancy and defined the periods of convergence and divergence of mortality across regions of Ukraine. We found a reverse relationship between the dispersion of mortality and life expectancy. Life expectancy across regions tended to converge over time when mortality was decreasing. In contrast, decline in life expectancy was accompanied by increasing regional dispersion of mortality and divergence among regions. We also analyzed the regional variations in life expectancy by sex. Differences in male life expectancy between oblasts of Ukraine are much greater than those in female life expectancy although the amplitude of spatial differences in mortality and the magnitude of gender gap have decreased since 2008. Different regions experienced changes at a different pace. The visual inspection of life expectancy across oblasts revealed the recent shift in regional mortality profile compared to the period of 1990s. Our analysis shows that geographical pattern of mortality does not display a clear west-east gradient anymore. Instead, there is much more complex geographical division of Ukraine's demographic space with four distinct groupings: the West, Central-East, North and South. The first group comprises seven western oblasts with the highest life expectancy. The Central-East has mid-range life expectancy and positive changes in mortality (except for Kirovohrad Oblast). There also two regions where life expectancy at birth is notably low: the North that has recently emerged as a region with a worse situation in mortality and the South with traditionally low life expectancy. An analysis of factors accounting for these regional variations in mortality is necessary.

Key words: life expectancy, mortality, interregional differences, dispersion measure of mortality, Ukraine.

Постановка проблеми та актуальність теми. Ступінь прояву регіональної диференціації у будь-яких процесах, у тому числі демографічних, не є постійним у часі, хоча й існують певні сталі макротериторіальні відмінності, зумовлені різними суспільно-історичними факторами. У кожній відносно великій за територією та чисельністю населення країні є певні регіональні відмінності у смертності населення, однак зазвичай у розвинених країнах вони не мають характеру яскраво виражених диспропорцій. Так, наприкінці 1980-х, тобто до об'єднання Німеччини, розрив у показниках тривалості життя в Федеративній Республіці Німеччина і Німецькій Демократичній Республіці становив близько 3,5 роки у чоловіків і близько трьох років у жінок. Після возз'єднання країни в 1990 р. завдяки ефективним реформам, насамперед у сфері охорони здоров'я, і, як наслідок, швидшому зниженню смертності населення на східних територіях, розрив у показниках тривалості життя в Західній і Східній Німеччині значно скоротився. За понад 25 років показники тривалості життя на різних німецьких землях для жінок практично зрівнялися, а для чоловіків ці відмінності у 2013 р. становили 1,3 року. Як зазначають дослідники, Східна Німеччина майже наздогнала Західну за рівнем тривалості життя, але відмінності в поведінкових практиках та способі життя все одно зберігаються [1].

Україна є європейською країною з доволі великою територією, значною чисельністю населення та регіонами, які розрізняються за рівнем індустріального розвитку, господарською спеціалізацією, забрудненням навколишнього середовища, а також ментальними установками, цінностями та поведінковими практиками населення. Дослідження вказують, що наявна диспропорційність у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів призводить до порушення формування єдиного економічного простору України та становить серйозні виклики для формування ефективної регіональної політики [2, с. 10]. Специфіка регіонального суспільного середовища й відмінності у регіональних економіках позначаються і на демографічних процесах, у тому числі рівні тривалості життя. Значущість фактору здоров'я населення, як однієї з важливих передумов економічного зростання, і необхідність включення

демографічних питань у загальний регіональний контекст та регіональну політику, зумовлює актуальність даного дослідження. Відповідь на питання про те, чи області України зближуються чи віддаляються одна від одної щодо рівня тривалості життя, важлива також для обґрунтування демографічних прогнозів і потреб політики у сфері охорони здоров'я.

Аналіз наявних досліджень. В Україні аналіз смертності та тривалості життя проводиться здебільшого на національному рівні або ж для конкретного регіону, як комплексні компаративні регіональні дослідження у цій сфері є значно менш поширеними. Серед вітчизняних учених вивченням регіональної динаміки смертності й тривалості життя в Україні займаються Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), Н.О. Рингач (N.O. Ryngach), О.П. Рудницький (O.P. Rudnytskyi), П.Є. Шевчук (P.Ye. Shevchuk), Л.А. Чепелевська (L.A. Chepelevska) та інші. У монографії «Населення України – 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку» (2004) колектив авторів здійснив просторовий демографічний аналіз, у тому числі щодо смертності населення [3]. Групування / зонування областей України за показниками режиму смертності у різні періоди виконали Е.М. Лібанова (1991) та П.Є. Шевчук (2007) [4, 5]. О.Г. Рогожин (O.G. Rogozhyn) (2004) дослідив регіональну диференціацію смертності сільського населення [6]; Г.О. Слабкий (G.O. Slabkyi) та Н.В. Медведовська (N.V. Medvedovska) (2010) вивчали регіональні особливості стану здоров'я та смертності населення [8]; Н.О. Рингач (N.O. Ryngach) та Л.В. Лущик (L.V. Luschik) (2018) провели аналіз регіональних особливостей втрат років потенційного життя через передчасну смертність [7]. Серед зарубіжних публікацій, які стосуються проблематики тривалості життя в Україні, практично відсутні роботи у регіональному розрізі, за винятком публікації А. Murphy і співавторів (2013) [9], а також дисертаційного дослідження С. Понякіної (S. Poniakina) (2014) [10].

Разом з тим, після публікації дотичних до нашої теми досліджень минув час, і регіональна динаміка тривалості життя в Україні набуває нових ознак, потребує подальших досліджень. Так, зонування території України у роботі П. Шевчука (2007) базується на показниках смертності й тривалості життя у 1989–2005 рр. [5], а дослідження С. Понякіної (2014) сфокусовано на тривалості життя й смертності за причинами смерті у регіональному розрізі для трьох періодів: 1988–1991, 2001–2003, 2007–2010 [10].

Метою даного дослідження є виявлення основних тенденцій у регіональній динаміці тривалості життя та оцінка ступеня міжрегіональних відмінностей у її показниках в Україні упродовж 1990–2017 рр.

Новизна роботи полягає у доповненні наявних результатів вивчення тривалості життя в Україні аналізом новітніх зрушень у міжрегіональній диференціації її показників та оцінкою міри конвергенції / дивергенції регіональних трендів у тривалості життя.

Фактичний матеріал. Дослідження базується на даних Державної служби статистики України, зокрема щорічних таблицях смертності й очікуваної тривалості життя у регіонах України за статтю за період 1990–2017 рр. Для побудови карт за 2017 рік було також використано дані Кримстату щодо АР Крим.

Методи дослідження. Дослідження виконано у два етапи. На першому етапі для з'ясування основних зрушень у тривалості життя в регіональному вимірі та напрямів цих змін за досліджуваний період було використано картографічний метод і побудовано карти регіонального розподілу тривалості життя за певні роки у двох варіантах: 1) за єдиною шкалою для усіх років, за статтю; 2) за різною шкалою, за статтю.

На другому етапі, щоб оцінити ступінь міжрегіональних відмінностей у тривалості життя було розраховано показник регіонального розкиду тривалості життя (*dispersion measure of mortality, DMM*).

Показник *DMM* є мірилом конвергенції / дивергенції регіональних показників тривалості життя. Його розраховують як середню зважену величину абсолютних різниць досліджуваного показника для усіх можливих пар регіонів [11]:

$$DMM = \frac{1}{(2W_z)^2} \sum_i \sum_j (|e_i - e_j| \times W_i \times W_j) \quad , \quad (1)$$

де:

i, j – це регіони, z – Україна, W – ваги;

$$\sum_i W_i = \sum_j W_j = W_z,$$

e_i – очікувана тривалість життя при народженні.

Як ваги W_i використовуються частки чисельності населення i -го регіону у загальній чисельності населення України W_z , так що:

$$\sum W_i = 1. \quad (2)$$

За формулою (1) обчислюють абсолютну величину *DMM* у роках тривалості життя, збільшення або зменшення якої у динаміці відображає зміни ступеня розкиду тривалості життя поміж регіонами України, тобто ступінь міжрегіональних відмінностей. Зазначимо, що показник *DMM* не тотожний класичному показнику дисперсії (*variance*). *DMM* відображає не відхилення від середнього значення, а середню величину різниці між кожною парою регіонів. Показник регіонального розкиду тривалості життя не дає відповіді на питання, чи більше регіонів із нижчими значеннями підтягуються до регіонів із вищими значеннями, чи навпаки. Однак він оцінює, чи зближуються регіони між собою за рівнем тривалості життя чи віддаляються один від одного. Таким чином, динамічний ряд показників *DMM* за певний період часу дає нам уявлення про тенденції у регіональній динаміці тривалості життя: конвергенцію (зближення) чи дивергенцію (розходження).

Виклад основного матеріалу. Упродовж кількох останніх десятиліть динаміка тривалості життя в Україні була доволі складною. На рис. 1 та 2 представлено очікувану тривалість життя при народженні чоловіків та жінок в Україні у 1990, 1995, 2000, 2005, 2010 та 2017 рр. Особливістю цих карт є те, що вони побудовані за єдиною шкалою, де 63,78 і 74,45 року – це середні показники тривалості життя чоловіків і жінок для усіх областей за усі обрані роки, а ширина інтервалу дорівнює середньоквадратичному відхиленню. Чим темніший колір, тим вищою є тривалість життя. Карти, зроблені за єдиною шкалою, свідчать, що, нині ситуація з тривалістю життя у більшості областей України для чоловіків і для жінок є помітно кращою, ніж на початку досліджуваного періоду. На картах 2017 р. значно більше областей забарвлено у темний колір, аніж у 1990 р., тобто Україна не лише надолужила рівень тривалості життя 1990 р., а й перевищила його, особливо у жінок.

Найбільші відмінності спостерігаються між картами 1990 і 1995 рр., коли відбулося різке погіршення ситуації, а також між картами 2005 і 2010 рр., коли тривалість життя в Україні виросла. Загалом від середини 1990-х до середини 2000-х рр. динаміка

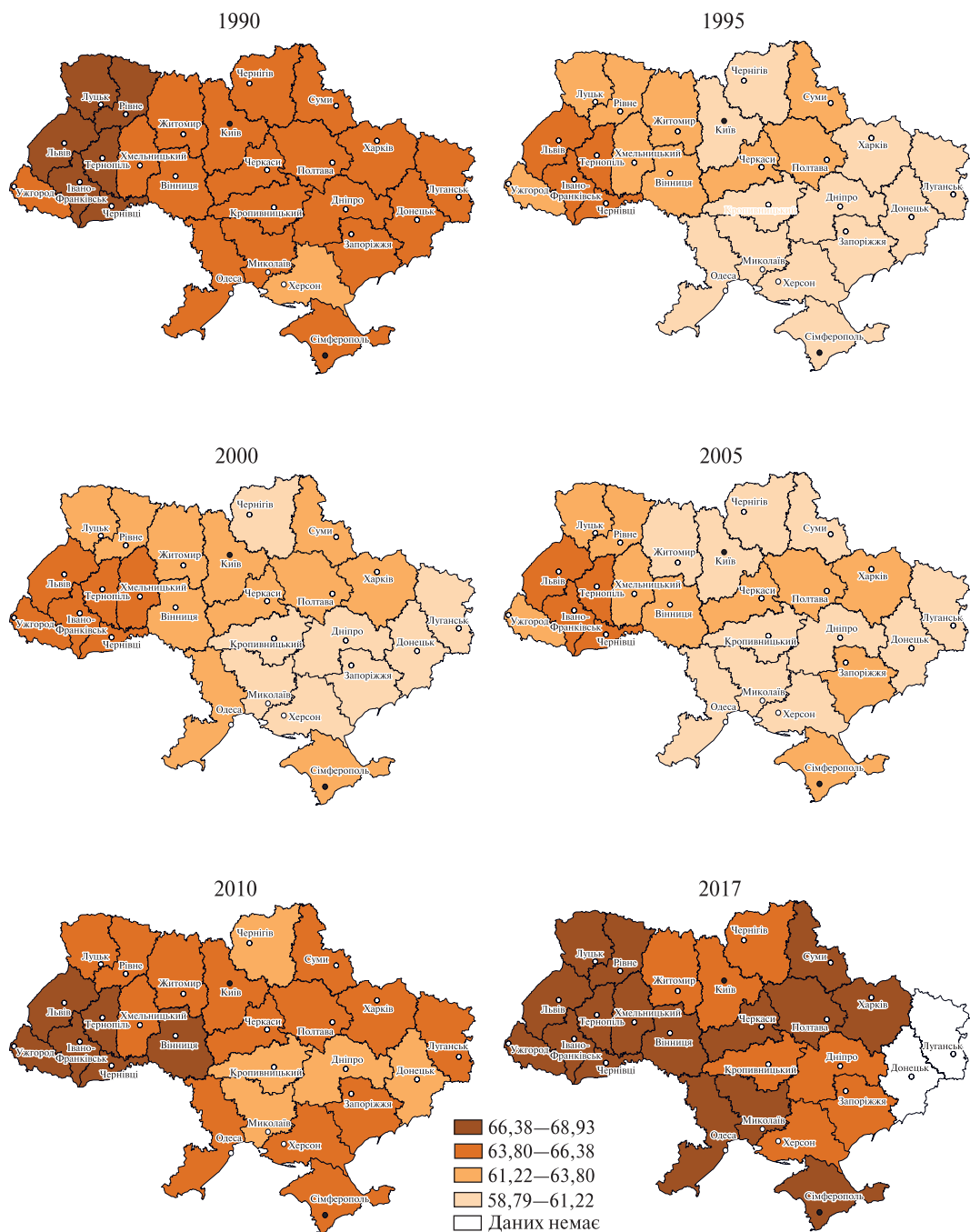

Рис. 1. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні у 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2017 рр., чоловіки (однакова шкала)*

* Карті побудовано за єдиною шкалою із середнім значення показника у 63,78 року та шириною інтервалу, що дорівнює середньоквадратичному відхиленню.

Джерело: дані Державної служби статистики України; дані Кримстату для АР Крим за 2017 р.

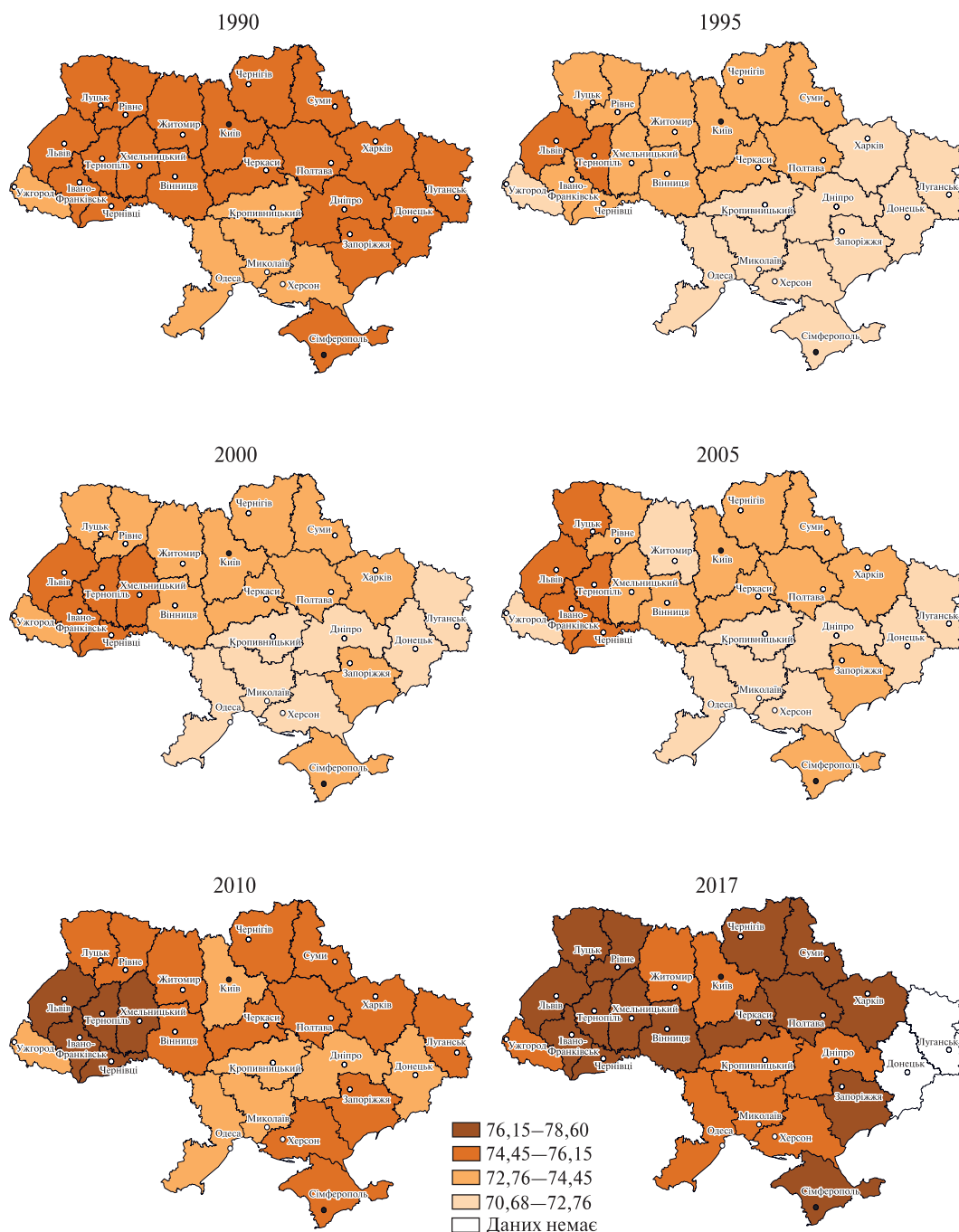

Рис. 2. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні у 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2017 рр., жінки (однакова шкала)*

* Карти побудовано за єдиною шкалою із середнім значення показника у 74,45 року та шириною інтервалу, що дорівнює середньоквадратичному відхиленню.

Джерело: дані Державної служби статистики України; дані Кримстату для АР Крим за 2017 р.

тривалості життя хоч і відзначалась коливаннями, але загалом ситуація була стабільно несприятливою. Проте з 2008 р. і дотепер тривалість життя в Україні має виражену тенденцію до зростання, попри збройний конфлікт на сході країни. Як вказано раніше, у сучасний період у більшості регіонів тривалість життя є вищою, аніж 28 років тому. Але, незважаючи на сприятливу динаміку, за рівнем тривалості життя Україна посідає друге місце знизу серед європейських країн і поступається лише Росії, де показники ще гірші, зокрема у чоловіків. До того ж, позитивні зміни останніх років можуть виявитись до певної міри і артефактом, якщо зважати на проблеми якості демографічної статистики, що стосуються обліку населення через відсутність перепису за тривалий період та масштабні вимушені міграції населення внаслідок бойових дій у 2014–2017 рр.

В Україні історично сформувалось так, що західні регіони (сім західних областей) характеризуються вищою тривалістю життя, а східні – нижчою. Лідерами за рівнем тривалості життя є Чернівецька, Тернопільська, Івано-Франківська та Львівська області. Так, у 2017 р. жінки в Івано-Франківській області та чоловіки у Чернівецькій мали шанси прожити 78,6 та 68,9 років відповідно. Однак навіть ці області з максимальними для України показниками відстають від сусідньої Польщі в часі щонайменше на 15 років, оскільки такі показники тривалості життя було досягнуто у Польщі ще у кінці 1990-х – на початку 2000-х років.

Регіональна картина показників смертності й тривалості життя на решті території країни за останні два з половиною десятиріччя суттєво змінювалась. Зокрема, у першій половині 1990-х спостерігалось зниження тривалості життя у напрямі із заходу на південний схід, що добре видно з карт, побудованих за різними шкалами (рис. 3 та 4). До середини 2000-х років регіони України за рівнем тривалості життя можна було умовно об'єднати у три великі групи: Захід, Північ-Центр та Південь-Схід, причому північні й центральні області за рівнем тривалості життя посідали друге місце після західного регіону. Смуга областей із півдня на південний схід мала найгірші показники дожиття населення.

Проте з середини 2000-х років у регіональній динаміці тривалості життя в Україні відбуваються суттєві зрушення. Через погіршення ситуації у трьох північних областях формується новий осередок низької тривалості життя, який охоплює Житомирську, Київську й Чернігівську області. Водночас у центральній смузі ситуація, навпаки, покращується доволі швидко. До неї належать Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Полтавська, Харківська й Сумська області. Це призвело до реконфігурації регіонального розподілу тривалості життя: він став ще більш асиметричним. Нині регіони України можна об'єднати умовно у чотири великі групи: 1) Захід, який був і залишається лідером за показниками дожиття населення, але він вже не є таким «монолітним»: у його двох областях, Волинській та Рівненській, ситуація відчутно погіршилася; 2) Центр-Схід із підвищеною відносно середньої тривалістю життя (за винятком Кіровоградщини), який «підтягується» до рівня Заходу, і дві смуги аутсайдерів із низькою тривалістю життя: 3) Північ та 4) Південь. Така регіональна диференціація у загальних рисах характерна і для чоловіків, і для жінок (рис. 3 та 4), але щодо жінок є певні особливості. Поміж двох осередків низької тривалості життя, Півночі та Півдня, у чоловіків гірша ситуація спостерігається на Півночі, у жінок – на Півдні. Окрім цього, у жінок упродовж тривалого часу є ще третій, локальний осередок низької тривалості життя – Закарпаття.

Докладніше – щорічно в межах заданого періоду спостереження – регіональну диференціацію тривалості життя ілюструє динаміка зміни показника регіонального

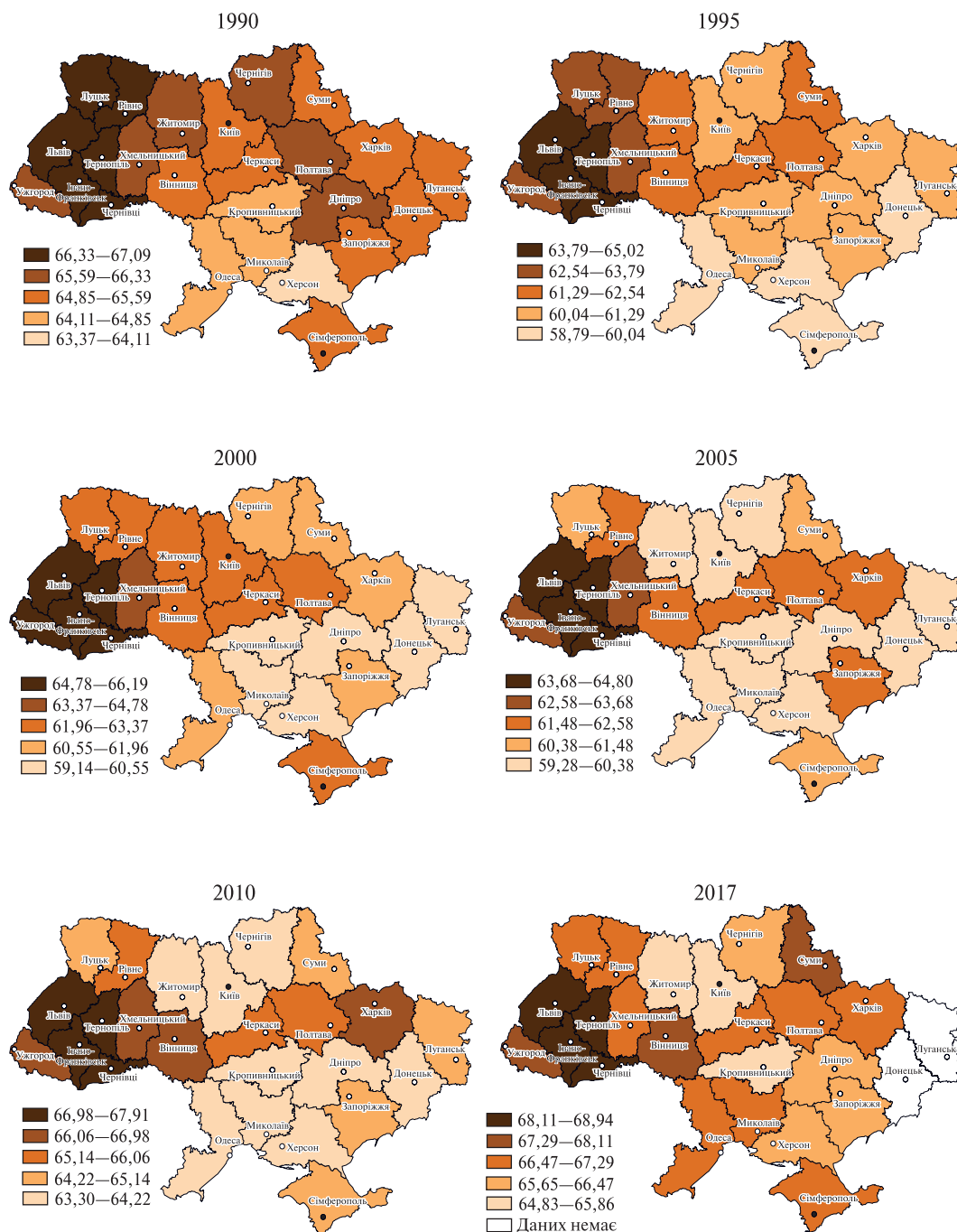

Рис. 3. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні у 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2017 рр., чоловіки (різна шкала)

Джерело: дані Державної служби статистики України; дані Кримстату для АР Крим за 2017 р.

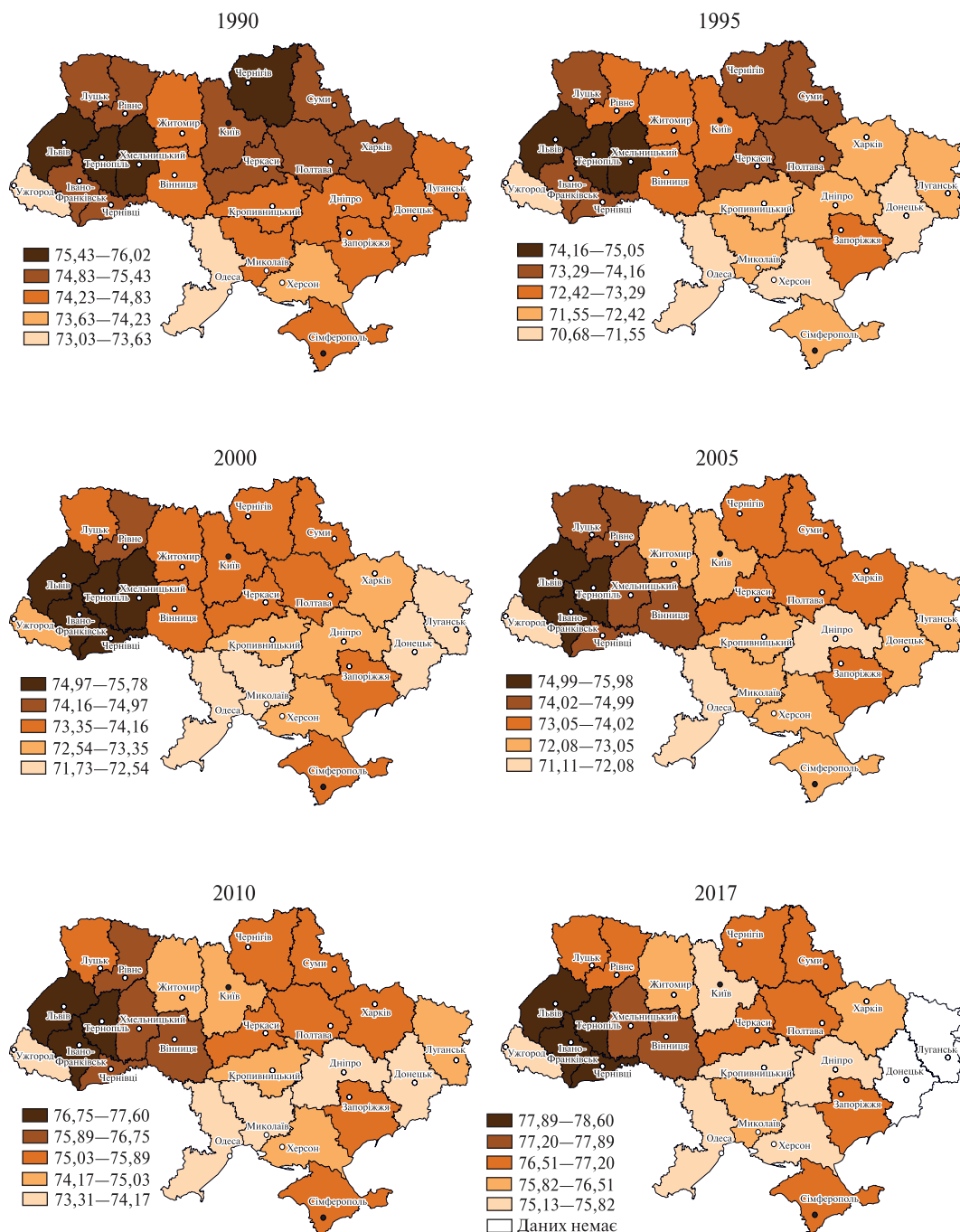

Рис. 4. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні у 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2017 рр., жінки (різна шкала)

Джерело: дані Державної служби статистики України; дані Кримстату для АР Крим за 2017 р.

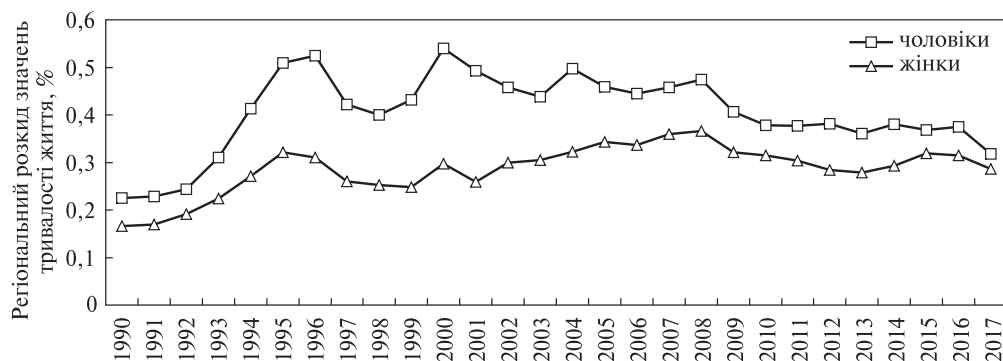

Рис. 5. Динаміка абсолютного показника регіонального розкиду значень тривалості життя (DMM) чоловіків в Україні у 1990–2017 рр., років життя

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України. Не включено у розрахунок: м. Київ та м. Севастополь за всі роки, АР Крим, Донецьку та Луганську області за 2014–2017 роки.

розкиду значень тривалості життя (DMM). Аналіз розрахованих нами значень цього показника виявив такі основні тенденції у регіональній динаміці тривалості життя в Україні.

По-перше, ступінь регіональної варіації у тривалості життя протягом 1991–2017 рр. змінювався хвилюподібно: періоди «зближення» областей між собою чергувалися з періодами «віддалення». Так, у першій половині 1990-х рр. відбулося різке поглиблення міжрегіональних відмінностей, про що свідчить подвоєння розрахованого нами абсолютного показника розкиду, після чого знову відбувалися то підйоми, то спади. У 1996, 2000, 2004 та 2008 роках спостерігався найвищий рівень міжрегіональної нерівності у тривалості життя (рис. 5). Зокрема, у 2000 рр. тривалість життя чоловіків відрізнялась поміж регіонами в середньому на 0,54, жінок – на 0,3 року. Після 2008 р. спостерігається зменшення значення DMM , тобто послаблення регіональних відмінностей.

По-друге, періоди конвергенції та дивергенції у регіональних показниках корелюють із динамікою зрушень у тривалості життя загалом (коефіцієнт кореляції $r = -0,5$, $p < 0,001$). У періоди стабілізації та росту тривалості життя при народженні відбувалось зближення областей, а у періоди падіння тривалості життя суттєво

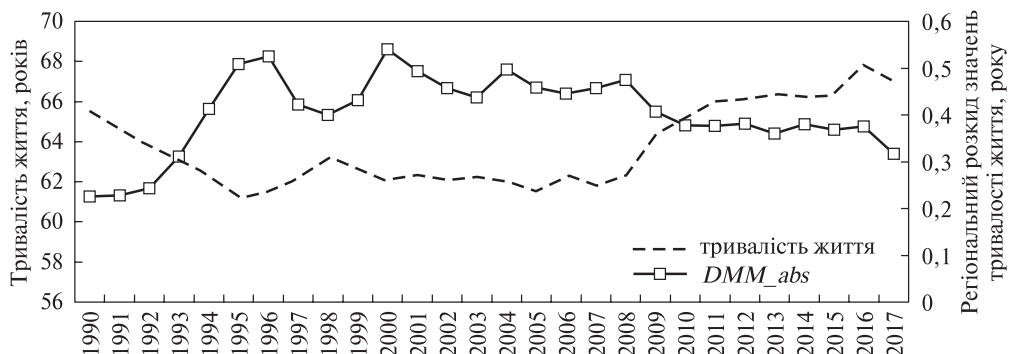

Рис. 6. Динаміка абсолютного показника регіонального розкиду значень тривалості життя (DMM_{abs}) та очікуваної тривалості життя при народженні у чоловіків в Україні, 1990–2017 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

посилювались регіональні відмінності. Це чітко видно на рис. 6 — коливання обох кривих є подібними, а їхня форма є близькою до симетричної.

По-третє, існують чіткі відмінності у регіональній динаміці тривалості життя за статевою ознакою: тривалість життя чоловіків є динамічнішою, і міжрегіональні відмінності є значно більш вираженими, ніж у жінок. Зокрема, розрахований показник регіонального розкиду у тривалості життя серед чоловіків у середньому удвічі вищий, ніж для жінок. Однак після 2008 року спостерігається зменшення відмінностей за статтю.

По-четверте, у чоловіків період до 2000 року можна означити як період із тенденцією до посилення міжрегіональних відмінностей у тривалості життя, коли різниця між максимальним та мінімальним значеннями цього показника зростає від 3,7 року у 1990 р. до 7 років у 2000 р., а показник регіонального розкиду збільшився від 0,23 року до 0,54 року. У жінок період з панівною тенденцією до посилення просторових відмінностей тривав майже до 2008 року, коли абсолютний розмах варіації збільшився від трьох років у 1990 до 4,76 року у 2008 р., а показник регіонального розкиду — від 0,17 до 0,37 року відповідно.

Висновки. Установлено, що ступінь прояву міжрегіональних відмінностей у тривалості життя в Україні відзначався хвилеподібною динамікою, зворотно зв'язаною з показником тривалості життя при народженні: у періоди стабілізації та підвищення тривалості життя в Україні відбувалось зближення областей за рівнем тривалості життя і спостерігалась конвергенція регіональних трендів, а періоди падіння тривалості життя характеризувались суттєвим посиленням регіональних відмінностей та дивергенцією регіональних показників.

Виконаний аналіз вказує на те, що регіональні зрушення у смертності населення упродовж двох останніх десятиліть призвели до зміни регіональної реконфігурації областей та розмивання традиційного градієнту зниження тривалості життя у напрямі із заходу на південний схід. Якщо у першій половині 1990-х рр. області України формували три великі групи — у порядку зниження тривалості життя — Захід, Північ-Центр та Південь-Схід, то з середини 2000-х років формується новий ареал підвищеної смертності на Півночі країни та ареал зниженої смертності у Центральній смузі.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальших досліджень у цій сфері, на нашу думку, пов'язані з двома напрямками. Перший полягає у пошуку відповіді на питання: які зміни смертності, у яких саме вікових групах та внаслідок яких причин смерті є «відповідальними» за сучасну регіональну динаміку тривалості життя та варіацію її показників по території. Це дасть змогу не лише з'ясувати власне демографічні «складові» процесів, що відбуваються, а й визначити пріоритетні напрями охорони здоров'я у конкретному регіоні з урахуванням виявлених проблем.

Другий перспективний напрям досліджень пов'язаний із вивченням факторів, які могли б пояснити виявлені регіональні відмінності у тривалості життя в Україні. Дотепер немає єдиної думки про те, чому на заході країни загалом краща демографічна ситуація і там знаходиться регіональний центр найвищої тривалості життя. Це може пояснюватися впливом багатьох факторів життєдіяльності населення, зокрема факторів середовища (макрорівень) і поведінки (мікрорівень). Найчастіше наголошують на важливості виміру соціально-економічного фактору для оцінки відмінностей у тривалості життя: рівня доходів, доступності якісних медичних послуг тощо. Водночас певна частина відмінностей вочевидь не пояснюється економічним фактором, оскільки населення східних регіонів порівняно із жителями західних областей загалом має вищі показники доходів. Найбільш вірогідним видається чіткий

поділ між західними регіонами та рештою території України у контексті радянської спадщини та терміну перебування у складі СРСР. Тобто спостерігаємо ефект історичного періоду або контекстуальних факторів: 1) живуть довше на тих територіях, де радянська влада перебувала менший термін; 2) цей вплив проявляється через канал культурно-ментальних цінностей та поведінкових практик, тісно пов'язаних із більшою поширеністю постматеріалістичних цінностей і вищого рівня релігійності населення саме у західному регіоні. Важливо також і те, що регіони, на долю населення яких припав різний тягар соціальних катастроф радянського періоду, можуть розрізнятися і за ризиком розвитку певних захворювань. Зокрема, дослідження, проведене на основі Національного реєстру хворих на цукровий діабет в Україні, виявило, що для осіб 1934-го року народження у регіонах із найвищою інтенсивністю голоду у 1932–1933 рр. ризик діабету другого типу в 1,47 раза вищий, ніж у західних регіонах, де голоду не було [12].

Особливий інтерес становить пошук відповіді на питання про те, чому саме у північному поясі, що складається із Житомирської, Київської та Чернігівської областей, глибина падіння тривалості життя до 2007-го року виявилась найбільшою, а сучасні темпи відновлення й покращення ситуації суттєво відстають від таких в інших областях. Першою із можливих гіпотез є довгостроковий, тобто пролонгований у часі, вплив Чорнобильської АЕС на стан здоров'я населення територій, які зазнали радіоактивного забруднення. Доказом такого зв'язку є насамперед зростання частоти раку щитоподібної залози, особливо серед дітей та підлітків [13]. Проте останні дослідження вказують, що у названих областях темп зростання захворюваності на рак щитовидної залози був вищим, ніж в інших регіонах, упродовж періоду 1990-х — початку 2000-х, але від середини 2000-х років і дотепер їхні показники є помітно нижчими, ніж у східних індустріальних областях (за винятком Київської області) [14]. На думку фахівців, зростання частоти раку щитоподібної залози у 1990-ті роки може бути пов'язане із гострим періодом впливу радіаційного чинника у перше десятиріччя після аварії на ЧАЕС, а зараз активізуються інші фактори, переважно антропогенного походження.

Одним із можливих пояснень значного відставання трьох північних областей за рівнем тривалості життя є фактор їхньої близькості до столиці, м. Київ. Ця гіпотеза полягає в тому, що метрополія Києва щорічно «відтягує» на себе не просто значну частину населення навколишніх областей, а значну частину молодшого, здоровішого, освіченішого й соціально активнішого населення. Вплив цього фактору проявляється, в тому числі, через освітній канал, адже особи з вищим рівнем освіти частіше дотримуються стандартів життєзбережувальної поведінки та дбають про своє здоров'я. Однак ця гіпотеза потребує перевірки у контексті подальшого вивчення регіональних факторів, що впливають на формування тривалості життя. Перспективи досліджень у цій сфері пов'язані саме з вивченням та оцінкою впливу як соціально-економічних детермінант, так і поведінкових факторів ризику щодо здоров'я, тобто мультифакторних детермінант здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Pechholdova M., Grigoriev P., Mesle F., Vallin J.* Have life expectancies in Eastern and Western Germany converged since reunification? // *Population and Societies*. — 2017. — № 544. — 4 p.
2. *Жаліло Я.А., Жук В.І., Снігова О.Ю., Філіпенко А.О., Шевченко О.В.* Нова регіональна політика для нової України: Аналітична доповідь (Скорочена версія) / Ін-т суспільно-економічних досліджень. — Київ, 2017. — 36 с.

3. Населення України — 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Держкомстат України. — Київ, 2004. — 342 с.
4. Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения (Опыт комплексного регионального исследования) / АН Украины, СОПС АН Украины; Отв. ред. В.В. Оникиенко. — К.: Наук. думка, 1991. — 200 с.
5. Шевчук П.Є. Сучасні зрушення у регіональній диференціації смертності та тривалості життя в Україні // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 2. — С. 24–37.
6. Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання / Ін-т проблем національної безпеки. — Київ, 2004. — 296 с.
7. Рингач Н.О., Луцкич Л.В. Регіональні особливості втрат років потенційного життя через передчасну смертність від основних причин в Україні // Демографія та соціальна економіка. — 2018. — № 3 (34). — С. 39–55. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.039>
8. Слабкий Г.О., Медведовська Н.В. Регіональні особливості стану здоров'я населення України. — Київ, 2010. — 174 с.
9. Murphy A., Levchuk N., Stickley A., Roberts B., McKee M. A country divided? Regional variation in mortality in Ukraine // International Journal of Public Health. — 2013. — № 58 (6). — P. 837–44.
10. Poniakina S. Causes and evolution of mortality disparities across regions in Ukraine. PhD thesis. Université Paris I — Pantheon Sorbonne, INED. — 2014. — 337 p.
11. Moser K., Shkolnikov V., Leon D.A. 2005. World mortality 1950–2000: divergence replaces convergence from the late 1980s. // Bulletin of the World Health Organization. — 2005. — № 83 (3). — P. 202–209.
12. Lumey L.H., Khalangot M.D., Vaiserman A.M. Association between type 2 diabetes and prenatal exposure to the Ukraine famine of 1932–33: a retrospective cohort study // Lancet Diabetes Endocrinol. — 2015. — № 3 (10). — P. 787–794.
13. Либанова Э., Курило И. Особенности смертности и состояния здоровья населения в регионах Украины, пострадавших вследствие аварии на Чернобыльской АЭС // Смертность в странах бывшего СССР. Пятнадцать лет после распада: что изменилось? Международный семинар. (Київ, 12–14 окт. 2006) — Київ, 2006. — С. 287–303.
14. Цимбалюк С.С., Черниченко І.О., Литвиченко О.М., Гульчій М.В., Баленко Н.В., Федоренко З.П., Волощук О.В. Захворюваність на рак шитоподібної залози в Україні: територіальні особливості // Environment and Health. — 2017. — № 1. — С. 11–14.

REFERENCES

1. Pechholdova, M., Grigoriev, P., Mesle, F., & Vallin, J. (2017). Have life expectancies in Eastern and Western Germany converged since reunification? *Population and Societies*, 544.
2. Zhalilo, Ya.A., Zhuk, V.I., Snigova, O.Yu., Filipenko, A.O., & Shevchenko, O.V. (2017). *Nova regionalna polityka dlia novoi Ukrainy: analitichna dopovid (Skorochena versia) [New regional policy for new Ukraine: analytical report (Short version)]*. Kyiv. Institute for social and economic research [in Ukrainian].
3. Nasedennia Ukrainy - 2004. *Regionalni aspekty demographichnogo rozvytku. [Population of Ukraine - 2004. Regional aspects of demographic trends]*. (2004). Kyiv. IDSS NANU. State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
4. Libanova, E.M. (1991). *Prodolzhitel'nost zhizni naselenia (Opyt kompleksnogo regionalnogo issledovaniia) [Life expectancy. The complex regional study]*. V.V. Onikienko (Ed.). Academy of Sciences of Ukraine. CSPS. Kyiv. Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Shevchuk, P.Ye. (2007). Suchasni zrushennia u regionalnii dyferentsiatsii smertnosti ta tryvalosti zhyttia [Recent changes in regional mortality differentiation and life expectancy in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2, 24–37 [in Ukrainian].
6. Rogozhyn, O.G. (2004). *Demographichni perspektyvy ukrainskogo sela: istorychni peredumovy, regionalnyi analiz i modeliuvannia [Demographic perspectives of Ukrainian village: historical background, regional analysis and modelling]*. Kyiv. Institute for National Security Studies [in Ukrainian].
7. Ryngach, N.O., & Luschik, L.V. (2018). Regionalni osoblyvoisti vtrat rokiv potenziinogo zhyttia cherez peredchasnu smertnist vid osnovnykh prychn v Ukraini [Regional peculiarities of the potential life year's losses due to premature mortality from the main causes of deaths in Ukraine]. *Demohrafiia ta*

- sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy* 3(34), 39-55 — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.039> [in Ukrainian].
8. Slabkyi, G.O., & Medvedodska, N.V. (2010). *Regionalni osoblyvosti stanu zdorovia naselennia Ukrainy* [Regional aspects of health in Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
  9. Murphy, A., Levchuk, N., Stickley, A., Roberts, B., & McKee, M. (2013). A country divided? Regional variation in mortality in Ukraine. *International Journal of Public Health*, 58(6), 837-44.
  10. Poniakina, S. (2014). Causes and evolution of mortality disparities across regions in Ukraine. *PhD thesis*. Universite Paris I. Pantheon Sorbonne. INED.
  11. Moser, K., Shkolnikov, V., & Leon, D.A. (2005). World mortality 1950--2000: divergence replaces convergence from the late 1980s. *Bulletin of the World Health Organization*, 83(3), 202-209.
  12. Lumey, L.H., Khalangot, M.D., & Vaiserman, A.M. (2015). Association between type 2 diabetes and prenatal exposure to the Ukraine famine of 1932–33: a retrospective cohort study. *Lancet Diabetes Endocrinol*, 3(10), 787-94.
  13. Libanova, E., & Kurilo, I. (2006). Osobennosti smertnosti i sostoiania zdorovia naselenia v regionah Ukrainy, postradavshykh vsledstvie avarii na Chernobylskoi AES [Morbidity and mortality of the population in radiation affected territories of Ukraine during the post Chernobyl period]. Proceedings from Mortality in countries of the former USSR. Fifteen years after break-up: change or continuity? '06: *Mezhdunarodnyy seminar (12-14 oktyabrja 2006) - International seminar (12-14 October 2006)*. (pp. 287-303). Kyiv [in Russian].
  14. Tsymbaliuk, S.M., Chernychenko, I.O., Lytvychenko, O.M., Hulchii, M.V., Balenko, N.V., Fedorenko, Z.P., & Voloshchuk, O.V. (2017). Zakhvoriuvanist na rak shytopodobnoi zalozy v Ukraini: terytorialni osoblyvosti [Incidence of thyroid cancer in Ukraine: territorial features]. *Environment and Health*, 1, 11-14 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 31.01.2019

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.041>

УДК 314: 316.(477)

JEL CLASSIFICATION: J11, J28

Н.О. РИНГАЧ

д-р наук з держ. упр., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: n_ryngach@ukr.net; n_ryngach@idss.org.ua

ОБІЗНАНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЩОДО ФАКТОРІВ РИЗИКУ ЯК АСПЕКТ САНІТАРНОЇ ГРАМОТНОСТІ В УКРАЇНІ

Мета статті — окреслити сучасні підходи до оцінки санітарної грамотності, виявити й охарактеризувати за результатами двоетапного соціологічного дослідження рівень обізнаності населення працездатного віку про фактори ризику й активність з їх мінімізації як аспект санітарної грамотності в Україні. Використано метод глибинних інтерв'ю (N20) та метод особистих формалізованих інтерв'ю (N2000). Опитування серед репрезентативної вибірки населення у працездатному віці здійснено відповідно до розробленої методології якісного і кількісного етапів дослідження з застосуванням спеціального інструментарію збору даних.

Дослідження виконано у 2017 році на замовлення Дніпропетровської обласної державної адміністрації за фінансової підтримки Світового Банку. Проаналізовано поінформованість населення працездатного віку щодо факторів ризику серцево-судинних захворювань як передумову їх ефективної профілактики та лікування. Показано, що за достатньої поінформованості в цілому, частина опитаних має неглибокі або фрагментарні знання про фактори ризику. Знають про основні п'ять факторів ризику (підвищений артеріальний тиск, тютюнопаління, гіподинамія, ожиріння та надмірна вага, надмірне вживання алкоголю) лише 20 %, про чотири (за винятком чиннику «надмірне вживання алкоголю») — 31,2 % респондентів. Доведено недостатнє охоплення консультуванням стосовно корекції факторів ризику (лише кожен четвертий (25,3 %) отримував упродовж останніх 12 місяців від сімейного / дільничного лікаря або медичної сестри конкретні поради, які стосувалися їх мінімізації). Результати кількісного дослідження підтверджують якісно виявлений розрив між знаннями та діями. Доведено, що основний акцент у профілактичній роботі треба робити на ліквідації цього розриву через підвищення усвідомлення можливості власного впливу на стан здоров'я, мотивації до здорового вибору та мінімізації дії факторів ризику. Обґрунтовано необхідність міжсекторального підходу до підвищення санітарної грамотності.

Ключові слова: санітарна грамотність, грамотність із питань здоров'я, обізнаність населення, населення працездатного віку, основні фактори ризику, розрив між знаннями та діями, соціологічне дослідження.

© РИНГАЧ Н.О., 2019

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2019, № 1 (35): 41–52

Н.А. РЫНГАЧ

д-р наук по гос. упр., глав. науч. сотр.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: n_ryngach@ukr.net; n_ryngach@idss.org.ua

**ОСВЕДОМЛЕННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ О ФАКТОРАХ РИСКА
КАК АСПЕКТ САНИТАРНОЙ ГРАМОТНОСТИ В УКРАИНЕ**

Цель статьи — изложить современные подходы к оценке санитарной грамотности; выявить и охарактеризовать по результатам двухэтапного социологического исследования уровень осведомленности населения трудоспособного возраста о факторах риска и активность для их минимизации как аспекта санитарной грамотности в Украине. Использован метод глубинных интервью (N20) и метод личных формализованных интервью (N2000). Опрос среди репрезентативной выборки населения в трудоспособном возрасте осуществлен согласно разработанной методологии качественного и количественного этапов исследования с применением специального инструментария сбора данных. Исследование выполнено в 2017 году по заказу Днепропетровской областной государственной администрации при финансовой поддержке Всемирного Банка. Показано, что при относительно хорошей информированности в целом, часть опрошенных имеет поверхностные либо частичные знания о факторах риска сердечно-сосудистых заболеваний. Осведомлены обо всех основных пяти факторах риска лишь 20 %, о четырех (за исключением злоупотребления алкоголем) — 31,2 % респондентов. Доказана недостаточность охвата консультированием относительно коррекции факторов риска (конкретные советы от семейного / участкового врача или медсестры по их минимизации получал за последние 12 месяцев лишь каждый четвертый (25,3 %). Результаты количественного исследования подтвердили качественно установленный разрыв между знаниями и действиями. Доказано, что основной акцент в профилактической работе следует делать на ликвидации этого разрыва путем повышения осознания возможности собственного влияния на состояние здоровья, мотивации к здоровому выбору и минимизации воздействия факторов риска. Обоснована необходимость межсекторального подхода для повышения санитарной грамотности населения.

Ключевые слова: санитарная грамотность, грамотность по вопросам здоровья, осведомленность населения, население трудоспособного возраста, основные факторы риска, разрыв между знаниями и действиями, социологическое исследование.

N.O. Ryngach

Dr. Sc. (Degree in Public Administration), Leading research fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: n_ryngach@ukr.net; n_ryngach@idss.org.ua

**AWARENESS OF POPULATION ABOUT RISK FACTORS
AS AN ASPECT OF HEALTH LITERACY IN UKRAINE**

The article is devoted to the analysis of awareness about risk factors as an important aspect of health literacy in Ukraine. The aim is to identify and characterize the awareness of residents in working age of the Dnipropetrovsk region about key risk factors and activity to minimize them. The method of in-depth interviews (N20) and the method of personalized formal interviews (N2000) have been used. The survey among the representative sample of the population of working age was carried out according to a specially developed methodology of qualitative and quantitative research stages and data collection tools. The research was conducted in 2017 on request of the Dnipropetrovsk Regional State Administration with the financial support of the World Bank. The author analyzes the awareness of the working-age population about the risk factors of cardiovascular diseases as a prerequisite for effective prevention and treatment of cardiovascular diseases. It is shown that with a fairly good awareness in general, some respondents have incomplete or fragmentary knowledge of the risk factors for cardiovascular diseases. Only 20 % are aware of all five key risk factors (high blood pressure, tobacco smoking, physical inactivity, obesity and overweight, harmful use of alcohol), 31.2 % — of four risk factors ((with the elimination

of excessive use of alcohol). Insufficient coverage of counseling on risk factor correction has been proven: only one fourth of respondents (25.3 %) received specific recommendations on correction for CVD risk factors from family/district doctors or nurses during recent 12 months. Qualitative research has revealed, and quantitatively confirmed the gap between knowledge and actions of people. It is proved that the main emphasis in preventive work should be done to eliminate it by raising awareness of their own capacity to influence health and motivate healthy choices and actions to minimize risk factors. The necessity of the inter-sectoral approach for increasing sanitary literacy has been substantiated.

Keywords: health literacy, population's awareness, people of working age, key risk factors, gap between knowledge and actions, sociological research.

Питання: Чи знайоме Вам поняття «фактор ризику»?

Відповідь: Я в цьому факторі і знаходжусь...

Чоловік з Магдалинівського р-ну, 55 років.

Постановка проблеми. Санітарна грамотність є однією з ключових детермінант здоров'я. Недостатня санітарна грамотність є вагомим чинником виснаження кадрових і фінансових ресурсів охорони здоров'я і перешкодою на шляху сталого розвитку. На Європейській нараді ВООЗ національних керівників і менеджерів програм з неінфекційних захворювань (Москва, червень 2017 р.) підкреслено, що поточні зусилля для скорочення передчасної смертності включають підвищення інформованості про небезпеку факторів ризику, відповідно, оцінювання факторів ризику є одним із десяти індикаторів прогресу у цій царині [1, 2]. Беззаперечним є зв'язок між рівнем грамотності з питань здоров'я населення загалом та поінформованістю щодо факторів ризику (ФР) для здоров'я, (у т. ч. конкретно щодо серцево-судинних захворювань (ССЗ), і ефективністю стратегій, спрямованих на покращення громадського здоров'я.

Актуальність дослідження. Одним із завдань для досягнення в Україні 17 глобальних Цілей Сталого Розвитку, зокрема «Цілі 3. Міцне здоров'я і благополуччя», є завдання стосовно зниження передчасної смертності від неінфекційних захворювань [3], реалізацію якого неможливо уявити без мінімізації або усунення дії основних чинників ризику. Зрозуміло, що необхідною передумовою зменшення негативного впливу цих факторів є обізнаність населення щодо них у цілому, наявності у себе зокрема, усвідомлення механізмів такого впливу і можливостей уникнути або зменшити згубну для здоров'я дію, а також здатність знайти і зрозуміти необхідну інформацію. Так, знання і навички є важливою складовою санітарної грамотності (СГ) або грамотності з питань здоров'я (*Health Literacy*).

На думку К. Соренсена і Х. Бранда (К. Sorensen, Н. Brand) [4] з Маастрихтського університету, рівень грамотності в питаннях здоров'я змінюється як поступово — з дорослішанням і отриманням освіти, так і у зв'язку з певними подіями протягом життя (батьківство, хвороба члена родини тощо), та перебуває під впливом ситуаційних, соціальних та екологічних детермінант (освітній статус є однією з найважливіших). Таким чином, санітарна грамотність формується під впливом різноманітних чинників, починаючи з умов перших років життя; досвіду, отриманого впродовж всього життєвого шляху; знань і навичок, набутих за безпосередньої участі систем освіти, охорони здоров'я, ЗМІ, родини, громади тощо. Відповідно, будь-яка діяльність із формування та підвищення рівня СГ є багатосекторальною, але сектор охорони здоров'я має бути її лідером. Недооцінювання потенційної ролі медичної просвіти у покращанні соціальних детермінант здоров'я визнано небезпечним [5].

За будь-якої політичної системи упровадження політики і стратегій неможливе без розуміння контексту, особливостей середовища, у якому вони покликані забез-

печити зміни (місцевого чи національного рівня, певної соціальної групи). Будь-яке заплановане втручання програмного характеру має враховувати потенційний вплив культурних відмінностей на передачу і розуміння медичної інформації. На вибір заходів, спрямованих на підвищення рівня СГ, мають впливати: мова, соціально-економічний стан, гендерна, расова й етнічна приналежність, маскультура (від формування новин, реклами, маркетингу до вичерпності джерел медичної інформації, доступних через віртуальні канали).

Дніпропетровську область для соціологічного дослідження обрано через актуальність у ній проблем, пов'язаних із високим рівнем поширення серцево-судинної патології та значних втрат населення через це. Так, у 2016 р. стандартизований показник смертності від хвороб системи кровообігу становив 726,7 (для порівняння: Україна – 607,4; Швеція – 159 на 100 тис. нас. відповідно).

Для розробки і реалізації заходів, спрямованих на підвищення рівня СГ як запоруки покращення здоров'я, необхідне усвідомити реальну ситуацію з обізнаністю населення щодо основних чинників ризику та активності з усунення їх негативного впливу.

Мета статті: окреслити сучасні підходи до оцінювання СГ; виявити й охарактеризувати за результатами двоетапного соціологічного дослідження рівень обізнаності населення працездатного віку щодо факторів ризику та установку з їх мінімізації як аспектів СГ в Україні. Загальнопсихологічна теорія установки на основі численних експериментальних досліджень розроблена Д.Н. Узнадзе та його школою

Наукова новизна полягає у оцінці рівня СГ населення працездатного віку в частині обізнаності щодо основних факторів ризику як недостатнього, доведенні істотного розриву між поінформованістю та конкретними діями (як пересічних громадян, так і осіб з наявним захворюванням).

Методи дослідження: контент-аналіз (для вивчення сучасних підходів з оцінювання СГ) та соціологічний (для оцінки одного з аспектів СГ). Соціологічне двоетапне дослідження виконано у 2017 р. на замовлення Дніпропетровської обласної державної адміністрації за фінансової підтримки Світового Банку в рамках проекту «Поліпшення здоров'я на службі у людей». У опитувальниках фігурували питання обізнаності щодо факторів ризику, активності стосовно корегування факторів ризику і консультування з відповідних питань на первинному рівні надання медичної допомоги.

На **якісному** етапі проведено глибинні інтерв'ю серед відвідувачів спеціалізованих медичних закладів низки адміністративно-територіальних одиниць за наведеними квотами (випадковий відбір із рівномірним охопленням пацієнтів віком 40–59 років). За поінформованої згоди респондентів проведено 20 глибинних інтерв'ю у п'яти локаціях. Збір, зберігання і аналіз даних здійснено з дотриманням етичних стандартів і захисту права учасників дослідження на добровільність, анонімність і конфіденційність.

На **кількісному** етапі на основі вибіркового обстеження домогосподарств методом *face-to-face* інтерв'ю опитано 2000 респондентів віком 18–59 рр. (67,1 % жінок і 32,9 % чоловіків), які представляли все населення Дніпропетровської області. Близько 80 % з них становили городяни, решта – мешканці сільської місцевості). 800 респондентів мали діагноз «артеріальна гіпертензія» (кількість розраховано відносно до методології дослідження).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Систематичний огляд і аналіз досліджень у цьому напрямі К. Ейхлера зі співавторами (К. Eichler, S. Wieser, U. Brügger) показав,

що обмеженість СГ у ряді розвинутих країн є значною — від 34 до 59 %. При цьому витрати через обмежену СГ у Швейцарії та США становили 3–5 % бюджету медико-санітарної допомоги на рік. На рівні пацієнтів додаткові витрати на рік на людину з обмеженою СГ у порівнянні з особами з адекватним її рівнем коливаються від 143 до 7 798 \$ США [6]. Через обмежену СГ у Канаді у 2009 р. втрачено понад 8 млрд \$ США [7, с. 12]. Але щодо економічної ефективності заходів, спрямованих на підвищення рівня СГ, відомостей дуже мало.

Дослідження у восьми європейських країнах у рамках *European Health Literacy Project* 2009–2012 показало, що майже половина всіх опитаних має недостатній або проблематичний рівень СГ (від 29 % в Нідерландах до 62 % у Болгарії). Найуразливішими є групи з низьким соціальним статусом, (у яких нижча: самооцінка соціального статусу, рівень освіти, та доходу, є проблеми з оплатою медичних рахунків); з гіршим станом здоров'я, визначеним на підставі самооцінки здоров'я, наявності хронічної хвороби і обмежень у діяльності через порушення здоров'я; особи старшого віку [8]. У соціологічному дослідженні Д. Шушпанова (D. Shushpanov) СГ в Україні у ранньому періоді життя оцінено виключно через обізнаність із чинниками ризику для здоров'я [9].

Важливим аспектом є залучення громади до спільного створення навігаційних послуг у сфері охорони здоров'я, спрямованих на підвищення інклюзії. Певна частина пацієнтів стикається з перешкодами у доступі та орієнтації в складних системах охорони здоров'я, не може отримати інформацію, і, відповідно, потрібні послуги, вжити заходів для поліпшення свого здоров'я. Низький рівень СГ впливає на здатність осіб користуватися доступною медичною допомогою. Деякі соціальні групи (малоосвічені, представники окремих етнічних груп, отримувачі соціальної допомоги тощо) непропорційно сильно потерпають через це, стикаючись зі значними перешкодами у навігації системою охорони здоров'я та у самостійному управлінні хронічними захворюваннями, що у результаті сприяє збереженню диспропорцій у доступі до медичної допомоги та послуг. На думку У. Мітік, І. Рутман (W. Mitic, I. Rootman), одним зі шляхів обмеження очікуваного у майбутньому поширення епідемії хронічних неінфекційних захворювань і пов'язаних із цим викликів суспільству та системі охорони здоров'я, є залучення пацієнтів до більш ефективного самоуправління [10], що є проблематичним без певного рівня СГ.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2012 році Європейським консорціумом з санітарної грамотності прийнято дефініцію СГ або грамотності з питань здоров'я. Так, СГ пов'язана з загальною грамотністю та означає наявність у людини знань, мотивації та умінь, необхідних для отримання, розуміння, оцінки та використання медичної інформації для того, щоб формувати власні судження та ухвалювати рішення у повсякденному житті щодо медико-санітарної допомоги, профілактики захворювань та зміцнення здоров'я, для підтримки або покращання якості життя на всіх етапах [7]. У людей із міцними знаннями і сталими навичками в сфері СГ, як правило, краще здоров'я і благополуччя, ніж у тих, хто має низький рівень СГ та частіше практикує ризиковану поведінку.

Виділено 12 ознак санітарної грамотності (табл. 1), серед яких — здатність отримати, зрозуміти та усвідомити інформацію щодо різноманітних ризиків для здоров'я, спроможність її оцінити та скласти власну думку, а також застосувати осмислену інформацію для зменшення негативного впливу ризиків на власне здоров'я та здоров'я близьких (насамперед залежних членів родини).

Таблиця 1. Складові санітарної грамотності

Санітарна грамотність	Знайти / отримати інформацію щодо здоров'я	Зрозуміти інформацію щодо здоров'я	Оцінити інформацію і сформулювати власну думку	Застосувати / використати інформацію щодо здоров'я
Зміцнення здоров'я	Здатність отримати актуальну інформацію з питань здоров'я	Здатність зрозуміти та усвідомити інформацію щодо здоров'я	Здатність витлумачити і оцінити інформацію щодо здоров'я	Здатність застосувати отриману інформацію на основі усвідомленого
Профілактика захворювань і травм	Здатність отримати інформацію щодо ризиків для здоров'я	Здатність зрозуміти та усвідомити інформацію щодо ризиків для здоров'я	Здатність витлумачити і оцінити інформацію щодо ризиків для здоров'я	Здатність осмислити інформацію щодо актуальності певних ризиків для власного здоров'я / чи здоров'я близьких з метою мінімізації ризиків
Медико-санітарна допомога	Здатність отримати актуальну інформацію з медичних і клінічних питань	Здатність зрозуміти та усвідомити інформацію з медичних і клінічних питань	Здатність витлумачити і оцінити інформацію з медичних і клінічних питань	Здатність свідомо обрати рішення з медичних і клінічних питань

Джерело: адаптовано з [8].

Грамотна з питань здоров'я особа має бути здатна отримати оцінити інформацію, необхідну для:

- розуміння і виконання настанов із самодопомоги, у т. ч. дотримання режимів щоденного (довготривалого) лікування;
- планування і здійснення корекції способу життя, необхідних для покращання здоров'я;
- усвідомленого ухвалення рішень, що стосуються здоров'я;
- розуміння, **як і коли** у разі необхідності звертатися по медико-санітарну допомогу;
- участі **разом з іншими** у заходах з покращання здоров'я і в вирішенні питань громадського здоров'я в місцевій громаді і суспільстві (елемент політичної грамотності) (за [7, с. 29]).

З усіх чинників, які впливають на здоров'я та є результатом поєднання впливу факторів метаболічних (зумовлених фізіологією людини), довкілля, і поведінки, зазвичай виокремлюють основні ФР, внесок яких у глобальний тягар захворювань, у т. ч. смертність, є найвагомимим. У Європейському інструменті оцінки санітарної грамотності (анкета з 47 питань, що допомагає оцінити суб'єктивне сприйняття труднощів із вирішенням проблем, пов'язаних зі здоров'ям) частина питань стосується саме цих ФР. Наприклад, питання щодо спроможності знайти і зрозуміти інформацію про те, як управляти нездоровими поведінковими чинниками (тютюнопаління, низька фізична активність і зловживання алкоголем), або як запобігти чи керувати метаболічними чинниками (надмірна вага, високі артеріальний тиск і рівень холестерину) та здійснювати певні дії з їх мінімізації.

У нашому дослідженні увагу було сфокусовано на п'яти факторах (підвищений артеріальний тиск (АТ), тютюнопаління, гіподинамія, ожиріння та надмірна вага, надмірне вживання алкоголю). Підкреслимо, що окрім розвитку неінфекційних хвороб, насамперед ССЗ, вагомим є внесок названих чинників у втрати життя і здоров'я, пов'язані з екзогенною патологією (травми в побуті і на виробництві, ДТП, насилля, суїцид тощо).

Аналіз глибинних інтерв'ю виявив, що лише одна жінка з Дніпра із вищою освітою, що перенесла інфаркт міокарду, мала вірне уявлення про фактори ризику серцево-судинних захворювань і змогла його сформулювати (*але попередила, що отримала ці знання після визначення діагнозу*). Решта, мала часткові і навіть помилкові знання про ФР серцево-судинних захворювань, при цьому дехто висловлював жаль із приводу недооцінки наявності ФР у минулому.

Дехто плував ФР і наявність власне серцево-судинного захворювання, дехто — групи ризику і фактори ризику. Цікаво, що в першу чергу називали фактори, які не модифікуються (вік, спадковість), а серед інших найчастіше говорили про підвищений АТ (нагадаємо, серед опитаних здорових не було). Знали про негативний вплив тютюнопаління всі опитані (один чоловік після інфаркту міокарда, що викурював пачку цигарок на день, сумнівався — *«напевно, впливає»*). Також всі визнали згубний вплив куріння на наявне ССЗ, і навіть демонстрували обізнаність щодо його впливу на розвиток онкозахворювань, але при цьому багато опитаних курили, незважаючи на серйозність патології. Більшість упевнена у важливості такого ФР як гіподинамія у виникненні і прогресуванні ССЗ, але отримувані рекомендації фахівця з лікувальної фізкультури залишилися рекомендаціями: *«давали распечатку — как заниматься, что заниматься, ну распечатка лежит, даже не знаю, где»*. Достатньо поширеним є розуміння шкідливості зайвої ваги та причин її зростання.

Упевнені у шкідливості надмірного вживання алкоголю всі, але про вживання у різних дозах упродовж останніх 30 днів перед інтерв'ю повідомило більше половини групи. Кинули пити двоє чоловіків, посилаючись на примус з боку лікарів та близьких.

Конкретні поради стосовно всіх або окремих ФР упродовж останніх 12 місяців отримали майже всі. Важливо, що частина говорила про свою участь в ухваленні рішення щодо корекції (мінімізації або усунення) конкретних ФР.

Кількісне дослідження показало, що більшості респондентів (86 %) знайомий термін «фактор ризику ССЗ». Зазвичай, при згадці про «фактор ризику ССЗ» найчастіше на думку спадає підвищений артеріальний тиск (так думали 78,6 %), наступними за частотою згадування виявились надмірна вага (56,6 %) та тютюнопаління (55,5 %). Одночасно обізнані про п'ять основних факторів ризику лише 20 %, тоді як про чотири з них (за винятком надмірного вживання алкоголю) поінформована більша частка — 31,2 %.

Не завжди необізнаність із терміном тотожна браку знань про суть поняття. Так, відповіді на запитання *«Що перше спадає на думку, коли чуєте слова «фактор ризику ССЗ?»* тих, хто був знайомий із цим терміном, і тих, хто раніше його не чув, виявились подібними за переліком (табл. 2). Відмінність стосувалася частоти згадування певного чинника як такого, що співвідноситься з поняттям *«фактор ризику ССЗ»*. Закономірно, що у першій групі більша частка вказала всі п'ять основних чинників ризику (понад 80 % назвала підвищений артеріальний тиск, майже 60 % — тютюнопаління і надмірну вагу, понад 59 % — гіподинамію). Натомість респонденти у другій групі відносно частіше згадували такий фактор як зловживання алкоголем (друге

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання «Що перше приходить на думку, коли чуєте слова «фактор ризику ССЗ?» (залежно від попереднього знайомства з терміном), %

Все населення	Чули раніше термін «фактор ризику ССЗ»	Не чули термін «фактор ризику ССЗ»
Підвищений артеріальний тиск (78,6)	81,4	61,3
Тютюнопаління (55,5)	58,5	37,2
Гіподинамія (недостатня фізична активність, малорухливий спосіб життя) (47,8)	50,5	31,8
Ожиріння (надмірна вага) (56,6)	59,6	38,4
Надмірне вживання алкоголю (зловживання алкоголем) (41,9)	42,3	39,7
Інше (7,2)	7,1	8,3

Джерело: дані соціологічного дослідження у Дніпропетровській області в рамках проекту «Поліпшення здоров'я на службі у людей».

місце за частотою). Менша частка опитаних другої групи (61,3 %) говорила про високі АТ (тобто майже третина не сприймала його як фактор ризику!).

Симптоматично, що практично кожен третій із тих, хто говорив про «інше», назвали стрес, значна частина згадала про спадковість. Такий важливий чинник, як цукровий діабет, назвали лише двоє з 2000. Також підтвердилось зафіксоване на якісному етапі дослідження уявлення жителів області щодо тісного зв'язку ССЗ з такими факторами як екологічний, та хронічне недосипання і втома.

Однак отримували впродовж останніх 12 місяців від сімейного / дільничного лікаря або медичної сестри конкретні поради, які стосувалися ФР ССЗ, лише 25,3 % опитаних. Важливо, що у 87,6 % випадків такого консультування надавалися аргументи і пояснення — чому і як впливають ці фактори саме на респондента, якими можуть бути наслідки бездіяльності або успішних цілеспрямованих дій зі зменшення впливу цих чинників (всіх або одного з них).

Аналіз показав, що опитані, яким упродовж життя був поставлений діагноз «артеріальна гіпертензія», розвиток захворювання у себе пов'язували з рядом причин¹, серед яких відносно рідко фігурували поведінкові ФР, корекцію яких можна було б здійснити власними силами. Найчастіше опитані вказували на зв'язок зі стресом, значним нервовим і фізичним навантаженням (рисунок), вважали хворобу пов'язаною з сімейною схильністю. Приблизно по 15 % вважали причиною гіподинамію та нехтування або недостатню увагу до початкових проявів хвороби, і лише 10,7 % пов'язувало хворобу зі шкідливими звичками (надмірним вживанням алкоголю та тютюнопалінням). Майже кожний десятий не аналізував причини, не ставив перед собою це питання раніше.

Аналіз відповідей ілюструє розрив між знаннями та діями з реального усунення ФР (табл. 3). Майже всі розуміють вагомість підвищеного АТ як фактору ризику і знають, чим він загрожує (найчастіше згадуваним наслідком були інсульт (86,5 %) та інфаркт (72,4 %)). Однак на момент опитування лише дві третини результатів останнього вимірювання (з тих, хто зміг їх надати), не перевищували норми.

¹ Враховувано всі можливі відповіді, якщо респондент вважав виникнення хвороби мультипричинним.

Рисунок. Розподіл імовірних (на думку респондентів) причин розвитку хвороби (ССЗ), %

Джерело: дані соціологічного дослідження у Дніпропетровській області в рамках проекту «Поліпшення здоров'я на службі у людей».

За оцінкою в рамках дослідження Глобального тягаря хвороб (*Global Burden of Disease*) 2017, виконаного фахівцями Інституту вимірювання та оцінювання здоров'я *Institute for Health Metrics and Evaluation*, дія всіх факторів ризику загалом детермінує понад 80 % всіх смертей у 2017 р. в Україні, причому найбільшу частину смертей (оціночний рівень 495,8–662,1 на 100 тис. нас.) – саме чинник підвищеного артеріального тиску. Тягар хвороб, спричинений цим ФР у регіоні Центральної і Східної Європи та Центральної Азії (до якого належить Україна), значно вищий від очікуваного на основі рівня соціально-економічного розвитку цих територій. До речі, в країнах із високим рівнем доходів – навпаки [11, с. 18].

Знали про небезпеку тютюнопаління практично всі респонденти (94 %). При цьому 29,3 % повідомили, що курять на момент опитування, і більшість тих, хто висловлював бажання позбутися шкідливої звички, не зробили цього.

Лише 11,1 % повідомили, що хотіли б припинити вживати алкоголь (серед перешкод цьому найчастіше називають потребу в алкоголі для зняття стресу (34,5 %) або брак сили волі (33,4 %)). «Демотиватором» для 35,3 % було бажання бути як всі, побоювання виглядати білою вороною в оточенні, де більшість споживає спиртне. Серед мотивів ті, хто повідомив, що попросився зі зловживанням алкоголем, називали усвідомлення шкоди для здоров'я (54,1 %), його погіршення (39,1 %). Для кожного четвертого вагомим став економічний момент, усвідомлення марного витрачання грошей. Як і у випадку з тютюнопалінням, порівняно рідко згадували про пораду медпрацівника. Серед «іншого» троє вказали на поради священника. Цікавим було формулювання одного чоловіка: «злякався неконтрольованості своєї поведінки».

Таким чином, попри досить високу поінформованість населення працездатного віку про фактори ризику, відповідну СГ не можна назвати вичерпною та повною.

Ліквідація безграмотності є одним із пріоритетних завдань на шляху покращення здоров'я населення. Мінською декларацією (2015) було наголошено на активному залученні громадянського суспільства до процесу підвищення грамотності населення з питань здоров'я і потребі суттєвих інвестицій в освіту пацієнтів [12], що передбачає надання можливості всім людям активно впливати на власне здоров'я, а медичним працівникам – стати посередниками в поширенні таких знань.

Таблиця 3. Зіставлення обізнаності респондентів про основні фактори ризику та результатів активності з їх мінімізації

Чинник (рейтинг за частотою випадків смерті в світі)	Обізнаність респондентів про фактор ризику, %	Результати дій з мінімізації фактору ризику
Підвищений артеріальний тиск	78,6	63,3 %* – 140/90 і нижче
Тютюнопаління	55,5	53,8 % не вживають тютюн, 29,3 % палить зараз; 16,9 % палили раніше, але кинули з різних причин
Гіподинамія	47,8	35,1 % роблять фізичні вправи регулярно
Ожиріння та надмірна вага	56,6	31,2 % оцінили свою вагу як надмірну
Надмірне вживання алкоголю	41,9	55 % вживають зараз, 15 % вживали раніше

* Тих, хто повідомив про вимірювання АТ за попередні 30 днів (47,6 % від всіх), та зміг надати показники.

Джерело: дані соціологічного дослідження у Дніпропетровській області в рамках проекту «Поліпшення здоров'я на службі у людей».

Висновки і перспективи подальших досліджень.

1. Рівень санітарної грамотності населення працездатного віку у частині обізнаності щодо основних факторів ризику та установки і дій з їх мінімізації в Україні є недостатнім. Виявлено поєднання достатньо високої поінформованості населення працездатного віку про фактори ризику, їх шкідливу дію на здоров'я, і одночасно – їх наявності, особливо у групі середнього і старшого віку, та низької активності зі зменшення впливу факторів ризику. Лише чверть опитаних повідомили про отримання впродовж останніх 12 місяців від сімейного / дільничного лікаря або медичної сестри порад щодо зменшення дії факторів ризику.

Доведений істотний розрив між поінформованістю та конкретними діями (як пересічних громадян, так і осіб із наявним захворюванням), що є перешкодою реалізації профілактики та зменшує потенційну спроможність українського суспільства запобігати втратам життя і здоров'я, детермінованим факторами ризику.

Отримані завдяки соціологічному дослідженню дані, які характеризують установки і рівні обізнаності конкретних груп населення щодо чинників ризику, а також виявлені прогалини в знаннях повинні слугувати підґрунтям для інформаційно-профілактичних кампаній із залученням різних секторів суспільства. Підвищення рівня освіти з питань охорони здоров'я має вирішальне значення для зростання можливостей людей формувати та якнайдовше зберігати власне здоров'я і здоров'я родин і громад.

2. Наявність у населення вичерпних знань щодо факторів ризику важлива для запобігання, зменшення ймовірності розвитку у конкретної людини захворювання (або відстрочення його виникнення та уповільнення прогресування). Зважаючи на продемонстрований у якісному дослідженні та підтверджений у кількісному розрив між знаннями та діями, основний акцент у превентивній роботі потрібно робити на його ліквідації шляхом підвищення усвідомлення можливості самостійного впливу на стан здоров'я, мотивації до здорового вибору і мінімізації дії факторів ризику.

3. Для підвищення рівня санітарної грамотності населення потрібний підхід, заснований на принципі участі всього суспільства: сектори, установи, наявні інституції та суб'єкти мають об'єднати свої зусилля з метою підвищення рівня санітарної грамотності окремих громадян і громад, та створити умови для розвитку активності з підтримки здоров'я і благополуччя.

4. Практика регулярних опитувань населення за методологією, що надаватиме можливість порівняння результатів як у динаміці, так і між різними територіями, має стати звичним інструментом оцінювання санітарної грамотності в Україні та підґрунтям розробки заходів із підвищення її рівня.

Необхідними також є додаткові дослідження для кращого розуміння економічних аспектів обмеженої санітарної грамотності та економічної ефективності заходів, спрямованих на її зростання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Reducing premature deaths from NCDs by 45 % – a bold vision discussed by NCD. Programme directors in Moscow 13.07.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/pages/who-european-office-for-the-prevention-and-control-of-noncommunicable-diseases-ncd-office/news/news/2017/07/reducing-premature-deaths-from-ncds-by-45-a-bold-vision-discussed-by-ncd-programme-directors-in-moscow> (дата звернення: 04.12.2018).
2. Noncommunicable diseases progress monitoring. Are we meeting the time-bound United Nations targets? Background paper for the WHO European Meeting of National NCD Directors and Programme Managers, Moscow, Russian Federation, 8–9 June 2017 / WHO Regional Office for Europe. – Copenhagen, 16 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0010/340867/Report-2.pdf?ua=1 (дата звернення: 04.12.2018).
3. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, ПРООН, – Київ, 2017. – 176 с.
4. Sorensen K., Brand H. Health literacy lost in translations? Introducing the European Health Literacy Glossary // Health Promotion International. – 2014. – 29 (4). – P. 634–644.
5. Nutbeam D. Health literacy as a public health goal: a challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century. // Health Promotion International, Vol. 15, Issue 3, 1; 2000. – P. 259–267. – doi: <https://doi.org/10.1093/heapro/15.3.259>
6. Eichler K. et al. The costs of limited health literacy: a systematic review. Intern. Journal of Public Health. – 2009. – 54. – p. 313–324. – doi: <https://doi.org/10.1007/s00038-009-0058-2>
7. Health literacy. The solid facts / Ed. by I. Kickbusch, J. M. Pelikan, F. Apfel and A. D. Tsouros. WHO, 2013. – 80 p.
8. Sorensen K., Pelikan J. M., Röthlin F., Ganahl K., Slonska Z., Doyle G., Fullam J., Kondilis B., Agraftiotis D., Ueters E., Falcon M., Mensing M., Tchamov K., van den Broucke S., Brand H. Health literacy in Europe: comparative results of the European health literacy survey (HLS-EU) // Eur J Public Health. – 2015. – 25 (6) – P. 1053–1058. – doi: <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckv043>
9. Шушпанов Д.Г. Освіта як соціально-економічна детермінанта здоров'я населення // Вісник Приазовського Державного Технічного Університету. Серія: Екон. науки. – 2015. – Вип. 30. – С. 228–235.
10. Mitic W., Rootman I. An inter-sectoral approach for improving health literacy for Canadians. A discussion paper: Public Health Association of BC; 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://phabc.org/wp-content/uploads/2015/09/IntersectoralApproachforHealthLiteracy-FINAL.pdf> (дата звернення: 11.01.2019).
11. Findings from the Global Burden of Disease Study 2017 Institute for Health Metrics and Evaluation (IHME). – Seattle, WA: IHME, 2018. – 28 p.
12. The Minsk Declaration. The Life-course Approach in the Context of Health 2020. – Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2015. – 12 p.

REFERENCES

1. Reducing premature deaths from NCDs by 45 % - a bold vision discussed by NCD. Programme directors in Moscow 13.07.2017. (2017). *euro.who.int*. Reerived from <http://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/pages/who-european-office-for-the-prevention-and-control-of-noncommunicable-diseases-ncd-office/news/news/2017/07/reducing-premature-deaths-from-ncds-by-45-a-bold-vision-discussed-by-ncd-programme-directors-in-moscow>
2. Noncommunicable diseases progress monitoring. Are we meeting the time-bound United Nations targets? Background paper for the WHO European Meeting of National NCD Directors and Programme Managers. (2017). Moscow. WHO Regional Office for Europe. *euro.who.int*. Retrieved from http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0010/340867/Report-2.pdf?ua=1
3. *Cili Stalogo Rozvitku: Ukrayina. Nacionalna dopovid. [Sustainable Development Goals: Ukraine. National report]*. (2017). Kyiv: Ministerstvo ekonomichnogo rozvitku i torgovli Ukrayini, PROON [in Ukrainian].
4. Sorensen, K., & Brand, H. (2014). Health literacy lost in translations? Introducing the European Health Literacy Glossary. *Health Promotion International*, 29(4), 634-644.
5. Nutbeam, D. (2000). Health literacy as a public health goal: a challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century. *Health Promotion International*, 15, (3,1), 259-267. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/heapro/15.3.259>
6. Eichler, K. et al. (2009). The costs of limited health literacy: a systematic review. *Intern. Journal of Public Health*, 54, 313-324. - doi: 10.1007/s00038-009-0058-2
7. Kickbusch, I., Pelikan, J.M., Apfel, F., & Tsouros, A.D. (Eds.). (2013). *Health literacy. The solid facts*. WHO.
8. Sørensen, K., Pelikan, J.M., Röthlin, F., Ganahl, K., Slonska, Z., & Doyle, G., et al. (2015) Health literacy in Europe: comparative results of the European health literacy survey (HLS-EU). *Eur J Public Health*. 25(6), 1053-1058. — doi: 10.1093/eurpub/ckv043
9. Shushpanov, D. (2015). Osvita yak sotsialno-ekonomichna determinanta zdorov'ya naselennya [Education as a social and economic determinant of health]. *Visnyk Pryazovskoho Derzhavnoho Tekhnichnoho Universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky - Reporter of the Priazovskyi State Technical University. Section: Economic sciences*, 30, 228-235 [in Ukrainian].
10. Mitic, W., & Rootman, I. (2012). An inter-sectoral approach for improving health literacy for Canadians. A discussion paper: Public Health Association of BC. *phabc.org*. Retrieved from <https://phabc.org/wp-content/uploads/2015/09/IntersectoralApproachforHealthLiteracy-FINAL.pdf>
11. *Findings from the Global Burden of Disease Study 2017* (2018). Institute for Health Metrics and Evaluation (IHME). Seattle, WA : IHME.
12. *The Minsk Declaration. The Life-course Approach in the Context of Health 2020* (2015). Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

Стаття надійшла до редакції журналу 17.01.2019.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.053>

УДК 330.59(478)

JEL CLASSIFICATION: I32; I38

E.A. GRIGORAS

scientific researcher, PhD student

Centre for Demographic Researches

National Institute for Economic Research Republic of Moldova

MD-2064, Republic of Moldova, Chisinau, Ion Creanga, 45

E-mail: egrigoras88@gmail.com

PARTICULARITIES OF FERTILITY TRANSITION IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA AND SELECTED FORMER-SOVIET COUNTRIES

The article provides the particularities of fertility transition in the Republic of Moldova and former Soviet Republics from European region (Russia, Belarus, Ukraine and the Baltic countries). The postponing fertility of younger women and the tendencies of recuperation of postponed fertility in the older group of women and the change in complete cohort fertility are examined.

The aim of the research is to distinguish the main particularities of fertility transition in the Republic of Moldova and selected former Soviet countries during the period 1971–2014. The main objectives are the delimitation of divergences and convergences among them, the determination of fertility transition stages, the assessment of births postponement level, and the quantification of fertility recuperation level in cohorts that have completed their reproductive period.

A postponement and recuperation model proposed by T. Frejka was used as the main method of analysis. The study is based on the Human Fertility Database (HFD) and the vital statistics for the Republic of Moldova. The period analysed is 1971–2014. The quantification of fertility postponement and recuperation was realised through the comparative analysis of the cumulated age-specific fertility of the 1960 cohort (the reference cohort) and the cumulated age-specific fertility of the 1975 and 1980 cohorts.

The results show that after 1990, the postponement index is in continuing increase in all countries. The Baltic countries have the highest index of postponement while the Republic of Moldova the lowest. Russia, Belarus and Ukraine register the medium level of postponement index.

A slower pace than in other countries characterizes the fertility transition in the Republic of Moldova. The fertility profile has an intermediate character, which moves from the early to the late model, recording the first and second phase. The Baltic countries are characterized by a faster fertility transition and have been closer to the West European fertility model, especially Estonia, which reached the end of the fertility transition. The fertility transition in Russia, Belarus and Ukraine has been largely influenced by financial incentives for fertility, which are reflected in the pattern of the fertility transition and the shift through different phases.

Key words: fertility postponement, fertility recuperation, particularities of fertility transition, cumulative fertility rate, total fertility rate, cohort fertility rate.

© GRIGORAS E.A., 2019

ISSN 2072-9480. *Demography and Social Economy*, 2019, № 1 (35): 53–68

Е.А. Грігорас
наук. співроб., аспірант
Центр демографічних досліджень
Національний інститут економічних досліджень Республіки Молдова
MD-2064, Республіка Молдова, Кишинів, Іон Крянге, 45
E-mail: egrigoras88@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХОДУ НАРОДЖУВАНOSTІ В РЕСПУБЛІЦІ МОЛДОВА І ДЕЯКИХ ПОСТРАДІАНСЬКИХ КРАЇНАХ

Розглянуто особливості переходу народжуваності в Республіці Молдова і країнах європейського регіону, які утворились після розпаду Радянського Союзу (Росія, Білорусь, Україна і країни Балтії). Проаналізовано відкладання дітонароджень у молодих жінок і тенденції відновлення відтермінованих народжень у старшому віці, а також зміна підсумкової народжуваності когорт. Мета дослідження — розмежування основних особливостей переходу народжуваності в Республіці Молдова та названих країнах у 1971–2014 рр. Основними завданнями є окреслення розбіжностей та конвергенцій між ними, виділення стадій переходу народжуваності, оцінювання рівня відтермінування народжуваності та кількісного визначення рівня відновлення народжуваності у когортах, репродуктивний період яких минув. Основним методом аналізу обрано модель відтермінування і відновлення дітонароджень, яку запропонував Т. Фрейка. Дослідження засноване на даних Human Fertility Database (HFD) і статистиці природного руху населення Республіки Молдова. Період аналізу 1971–2014 рр. Кількісну оцінку відтермінування і відновлення народжуваності здійснено за допомогою порівняльного аналізу кумулятивної вікової народжуваності когорти 1960 року народження (контрольна когорта) і кумулятивної вікової народжуваності когорти 1975 і 1980 років народження. Отримані результати показують, що після 1990 року індекс відтермінування підвищується у всіх країнах, найбільше його значення властиве країнам Балтії, найменше — Республіці Молдова. Росія, Білорусь і Україна реєструють середній показник відтермінування дітонароджень. У Республіці Молдова перехід народжуваності відбувається повільніше, ніж в інших країнах. Профіль народжуваності має проміжний характер переходу від ранньої до пізньої моделі, перша і друга фази переходу вже минули. Країни Балтії характеризуються швидшим переходом народжуваності і найбільше наблизилися до західноєвропейської моделі народжуваності, особливо Естонія, яка досягла останньої фази переходу народжуваності. У Росії, Білорусі та Україні фінансове стимулювання народжуваності істотно вплинуло на її перехід, що відбилося у особливостях перебудови народжуваності і проходженні різних етапів переходу.

Ключові слова: відкладання народжуваності, відновлення народжуваності, особливості переходу фертильності, кумулятивний коефіцієнт народжуваності, коефіцієнт сумарної народжуваності, підсумкова народжуваність когорти.

Е.А. Григорас
науч. сотр., аспирант
Центр демографических исследований
Национальный институт экономических исследований Республики Молдова
MD-2064, Республика Молдова, Кишинев, Ион Крянгэ, 45
E-mail: egrigoras88@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕХОДА РОЖДАЕМОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА И НЕКОТОРЫХ ПОСТСОВЕТСКИХ СТРАНАХ

Рассмотрены особенности перехода рождаемости в Республике Молдова и странах европейского региона, образовавшихся после распада Советского Союза (Россия, Беларусь, Украина и страны Балтии). Проанализировано откладывание деторождений у молодых женщин и тенденции восстановления отсроченных рождений в более старшем возрасте, а также изменение итоговой рождаемости когорт. Основным методом анализа служила модель отсрочки и восстановления деторождений, которую предложил Т. Фрейка. Исследование основано на данных Human Fertility Database (HFD) и статистике естественного движения населения Республики Молдова. Период анализа 1971–2014 гг. Количественная оценка отсрочки и восстановления рождаемости осуществлена посредством сравнительного анализа кумулятивной возрастной рождаемости когорты 1960 года рождения (контрольная когорта) и ку-

мультипликативной возрастной рождаемости когорт 1975 и 1980 годов рождения. Полученные результаты показывают, что после 1990 г. индекс отсрочки повышается во всех странах, наибольшее его значение характерно для стран Балтии, наименьшее – для Республики Молдова. Россия, Беларусь и Украина регистрируют средний показатель отсрочки деторождений. В Республике Молдова переход рождаемости происходит медленнее, чем в других странах. Профиль рождаемости имеет промежуточный характер перехода от ранней к поздней модели, завершены первая и вторая фазы перехода. Страны Балтии характеризуются более быстрым переходом рождаемости и более других приблизились к западноевропейской модели рождаемости, особенно Эстония, достигшая последней фазы перехода. В России, Беларуси и Украине финансовое стимулирование рождаемости оказало значительное влияние на переход рождаемости, что сказалось на особенностях перестройки рождаемости и прохождении различных этапов перехода.

Ключевые слова: откладывание рождений, восстановление рождений, особенности перехода фертильности, кумулятивный коэффициент рождаемости, коэффициент суммарной рождаемости, итоговая рождаемость когорты.

Introduction. In most European countries, the major changes by the age patterns of fertility represent an inherent part of the fertility trends following the second half of the twentieth century. The transition to low fertility in the European countries of the former Soviet Union was driven by social, political and economic crises, as well as changes in the norms and values associated with the modernization process that started a few decades ago. Therefore, life standards have changed, and control over reproductive behaviour has become a widespread practice among the population at this time. Fertility evolution in the Republic of Moldova and other countries of former Soviet Republics in the European region (Russia, Belarus, Ukraine, and the Baltic countries) has undergone similar socio-economic development, but after 1991, the trends differed. A comparative analysis allows us to highlight some particularities in the transition of fertility.

Therefore, both the Republic of Moldova and the former Soviet countries have long-term tendencies to adopt the ideological changes in certain demographic behaviours that have led to the emergence of “postmodern fertility preferences”. Much later and slower than in the Western European countries, that have experienced this continuous process (named in literature, the second demographic transition) in the 1960s.

Fertility patterns, originally characterized by early childbirth and a family pattern of two children or even more, have changed rapidly since the 1990s. The new trend of fertility in selected countries is a declining fertility rates at younger ages and rising at older ages. This phenomenon was named the postponement of fertility and this is an important element of the concept of second demographic transition (Van de Kaa, 2001) [26]. The idea of “postponement” (proposed by the modern demographic researcher Hajnal) explains several cases of sharp, short-term, compensating movements in period fertility rates at different ages [19, p. 86]. Generally, researchers assert that postponement of births (usually the first births), will eventually lead to a decline in complete cohort fertility [12, p. 14; 7]. Although, the perception of postponing fertility means that what is postponed will be recovered in the future, namely a decrease in TPF_R, balanced by a subsequent increase, whereby the size of the family remains relatively constant.

The recent sharp decline in fertility and the subsequent stabilization in many European countries have generated a new interest in identifying the solutions for increasing fertility in the future and, if possible, imposing an increase of fertility up to the replacement level [24, p. 250]. However, long-term trends in postponing fertility need a longer period to recuperate the replacement level.

Therefore, this article provides the particularities of postponing fertility of younger women and the tendencies of recuperation of postponed fertility in the older group of

women, as well as how they are reflected in the total complete cohort fertility. The method describes the internal mechanism of the postponement and fertility recuperation process. In this context, the term “mechanism” is used to describe the structural dynamics of fertility from a cohort perspective transposed into total period fertility rates.

To explain fertility transition was used a postponement and recuperation model proposed by T. Frejka, which implies comparison of the fertility of younger women with fertility of older women. In this context, the concept “model” is used to depict a generalised description of the completed postponement and recuperation process, against which, specific developments in any population can be compared. Model depicting phases of childbearing postponement and recuperation cumulated period fertility rate ages 15–28 and cumulated period fertility rate ages 29–49 [6, p. 938–940].

Analysis of recent studies and publications. The analysis of the theoretical framework on fertility transformation indicates that postponing the moment of becoming a parent is a result of social, economic and cultural transformation that has altered perceptions about the role of parents and the nature of the decision making process at the moment of birth. At the same time, studies analysing the occurrence of extremely low fertility in Europe elucidate the determinants of this process. These factors are the result of the combination of demographic and behavioural conditions. Economic and social changes have led to the rationalization of fertility delay; processes of social interaction affecting the fertility schedule; institutional settings in southern, central and eastern European countries have favoured a lower quantum effect of fertility [14, p. 641–642].

The postponement of births has become one of the most prominent characteristics of fertility models in developed societies. Lesthaeghe and Neels, believe that postponing fertility is a feature of the second demographic transition, arguing that the decline of fertility to sub-replacement values is the most important feature of this transition [6, 24, 17]. Instead, Kohler, Billari and Ortega have suggested that delaying births is a distinctive transition to “postpone” a late fertility model. In their view, this process could eventually lead to a concentration of fertility in an increasingly restricted age [14]. It is suggested that “finally” a convergence in demographic behaviour is expected in Europe, and the organization of family life will follow in a similar direction and as a result, there will be an increased similarity in the reproductive behaviour of Europeans [24].

Essential studies are those that describe both the model of fertility postponement / recuperation and the fertility postponement analysis, as well as the identification of changes in fertility rates of female cohorts which comparing to short term (conjuncture) indicators, reflect the most important changes in reproductive behaviour [27].

The idea of the impossibility of recuperation of postponed fertility of cohorts that have completed the reproductive period in the countries with low fertility (such as Central and Eastern Europe), and the definition of postponing fertility is presented by the scientific researcher T. Sobotka [23]. Other important works claim the idea that, now temporary the postponement of fertility in younger couples and rationalizing births (because they will have fewer children compared to previous cohorts), becomes a continuing process in most European countries [8].

It is important to mention also the contribution of works which analyses the factorial model in reducing fertility, including the level of education of women, participation in the labour market, [13, 10], as well as the result of a process that comes from beliefs, attitudes and intentions of behaviour [20, 18, 1, 16].

Purpose of research. The aim of the research is to distinguish the main particularities of fertility transition in the Republic of Moldova and selected former Soviet countries during

the period 1971–2014. The main objectives are the delimitation of divergences and convergences among them, the determination of fertility transition stages, the assessment of births postponement level, and the quantification of fertility recuperation level in cohorts that have completed their reproductive period.

Materials and methods. The current study includes the data based on the vital statistics of the National Bureau of Statistics on the number of births and their distribution, according to the mother's age, and birth rate for the years 1971–2014. For other countries was used data from the *Human Fertility Database* (HFD).

In order to reduce distortions in the calculation of the main fertility indicators for the Republic of Moldova, as “denominators” were used estimates of the age composition of the female population of reproductive age according to European standards (the present population that does not include the migrants who were outside the country for more than 12 months [21]).

Classical methods of demographic analysis of fertility were used in the paper. Also, a modern method was used – the decomposition method, which “decomposes” the female population of reproductive age in two segments, young (15–28 years) and older (29–49 years), in order to study the process of postponing and recuperation fertility.

In line with traditional measures of fertility rates for real and hypothetical generations, were used some specific indicators. Thus, the postponement and subsequent recuperation of births was estimated by calculating cumulative age fertility rates (CASFRs) for studied cohorts. They were compared with those of older cohort who served as the reference cohort. In addition, total cohort fertility rates (TCFRs) were lagging by 40 years in all populations and over time, the model uses this way to reach useful results, which can be comparable between countries. Given that, ASFR at the age of 40 and over are usually insignificant and do not have an important contribution to the formation of the downward fertility of the cohort. At the same time, the model proposed by T. Frejka for postponing / recuperation fertility, which provides four phases of the fertility transition, has been applied:

1. Declining total period fertility rate (TPFR), (phase 1): Young women (aged 15–28) postpone the birth, for about 10 years, thus their fertility is declining. At this time, fertility rates for women aged 29–49 do not change and are stable, because these are the women of older cohorts that do not yet have births to recuperate, however, towards the end of this phase there may be an incipient childbearing recuperation. At the end of this phase, the TPFR is at its lowest level.

2. Initial TPFR increase (phase 2): Childbearing postponement of young women continues, possibly at a slower rate. TPFR begins to increase because the cohorts of older women recuperate their deferred births that go beyond the continuous postponement of births in young ages. TPFR is usually increasing in phase 2, but there can be periods during which the TPFR trend may be more or less stable.

3. Final TPFR increase (phase 3): Fertility of young women stabilizes over time, while of the older continues to increase, stimulating TPFR increase.

4. Stabilised TPFR (phase 4): Childbearing recuperation has ended and there is no childbearing postponement among young women. The total period and cohort fertility rates settle at roughly the same level [6, p. 938–940].

Research outcomes. The particularities of fertility evolution during 1971–2014 in analysed countries, has occurred unevenly, with some increases of fertility followed by deep falls. This is because of policies promoted by socialist governments and the compensatory dynamics of birth rates in the coming period. Whereby natural evolution of fertility in described countries was interrupted by family policies promoted by the soviet government in the 1980s,

which caused considerable increase in period fertility rates, especially in the mid-80s and their sudden countervailing fall in the 1990s. For most countries of former Soviet countries, the postponement of fertility started around 1990 was considerable and proceeded at a rapid pace from one birth cohort to the next. Because of the multiple determinants associated with socioeconomic transformations, economic uncertainty, inadequate social and family policies faced by the former Soviet society, the parents change their value orientations and adopt a strong trend towards postponement of parenthood.

Postponement and recuperation of the childbearing in the countries with a low level of fertility implied significant demographic evolutions in the last decades. Changing fertility models were components integrated into the evolution of family formation, the diversity of forms and trends of marriage and cohabitation, and the characteristics of the “second demographic transition”.

There was a noted uniqueness in the evolution of fertility trends observed in these countries which was an unexpectedly dramatic speed of decrease in fertility. Similarities in trends in fertility evolution between countries during the 1990s and 2000s are remarkable.

Until the 1990s, low levels of fertility were not registered in the European countries of the former Soviet Union. In the early 1990s, TPFR varied within the limits of 2.36–1.85 births per women.

In the majority of selected countries, the declining of TPFRs registered “lowest-low” levels of fertility: 1.09 in Ukraine in 2001, 1.12 in Latvia in 1998, 1.16 in Russia in 1999, 1.23 in Lithuania and Belarus in 2002 and 2003, and 1.27 in Estonia in 1998. Except the Republic of Moldova, which registered below the replacement level fertility, TPFR was 1.44 children per women of reproductive age in 2002 (Figures 1, 2).

During 2000–2010, the first increase in TPFRs was registered in the analysed countries. However, the Republic of Moldova experienced this increase later in 2003. This trend is an inversion of fertility decline achieved by most countries in the 1990s or early 2000s (for the Republic of Moldova in 2003) (Fig. 1, 2).

The Republic of Moldova, registered the end of phase 1 through a rapid decline in fertility at young women (15–28 years) during 1990–2002 (Fig. 1), and TPFR at the end of this phase registered a minimum value – 1.44 children per woman. At the same time, there is also a decrease in fertility of older women (29–49 years) because of the early realization of reproductive intentions. Towards the end of this phase (1997–2001), cumulative period fertility rate (CPFR) of older women remained relatively stable, which also offers a specific distinctiveness to the Republic of Moldova compared to other studied countries. In the second phase, young women continue to postpone births, but at a slower rate (2003–2015). CPFR of older women is increasing, demonstrating the recuperation of postponed births at younger ages. As older women recuperate their births, the overall fertility rate, which has remained relatively stable in the last few years, reaches a value of 1.6–1.65 children per woman. The Republic of Moldova, has not yet registered the third and the fourth phase of transition fertility, where the values of the total fertility rates stabilize after the final increase. This allows us to see a slow evolution of the fertility transition.

Fertility transition in Belarus, as in the former Soviet countries, registered when most of these have started transition to a market economy in the early 1990s, and the TPFRs in most these countries have dropped to levels below those in the developed European countries. The major factor behind the fall in fertility was due to the decline of the contribution of the large generation of 1980's. Other factors include decline of child mortality, delay in having births and the changing role of woman in the family [29]. Although the researches highlights the political, economic and social causes that are characteristic of the former Soviet space,

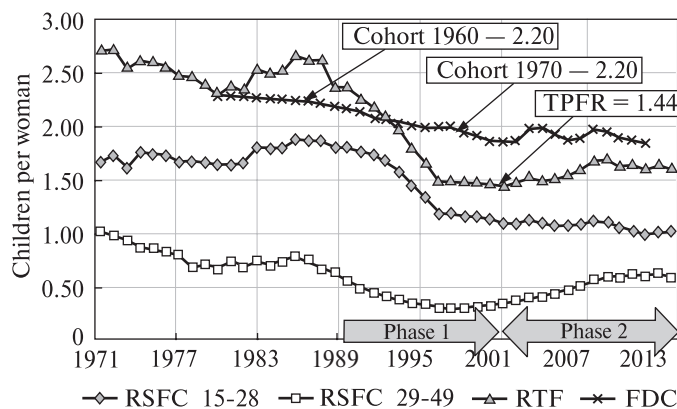

Fig. 1. Total period fertility rate (TPFR), cumulative period fertility rates (CPFR) for the age groups 15–28 years and 29–49 years, total complete fertility rate (TCFR), Republic of Moldova

Source: author's calculations.

some papers strongly affirm the ecological factors, namely the Chernobyl catastrophe, which had a negative impact on fertility and as a result the couples, postponed their births [22, 15]. The postponement of fertility started at young women between 1989s and 2003s, this was reflected in TPFR, which in 1989 was 1.91 children per woman in a reproductive age. In 2003, it registered the lowest value – 1.23 children per woman (Fig. 2). The initial fertility growth period began around 2005, with a strong recuperation wave among older women, while CPFR at young women are in a slower decline, which define Belarus in the third phase of postponement and recuperation process. Thus, TPFR raised to 1.70 children per woman in 2014.

Ukraine registered the same circumstances leading to very low fertility rate. Researches tend to confirm that the influence of education on family formation changes during a period of rapid political, social and economic transformation have a strong effect on fertility [2, p. 6]. More than that, Ukraine adopted a new type of family formation, and registered a difference of the time of first births and the postponement, or reduction in the next births [3, p. 1146]. The postponement of fertility was consistent evidence around the year 1989, with a considerable decline in fertility of young women (15–28 years) towards 2001, while the fertility of older women (29–49 years) was essentially stable in the period 1996–2001. This is the first phase of the fertility transition that reflects a remarkable decrease in TPFR (Fig. 2). Phase one ends in 2001, when TPFR reaches the lowest low fertility level – 1.09 children per woman. Ukraine does not record the second phase of the fertility transition, as during 2002–2008, the fertility level in the group of young women is slightly increasing (with 0.13 children per woman), when the model supposes a slowdown of fertility in this group. Perhaps, the increase of fertility in young and older ages is determined by the improvement of the macro-economic situation of Ukraine. These improvements have reduced overall economic uncertainty on the individual level but, more importantly studies of the relationship between fertility and economic uncertainty on the individual level have been inconclusive [3, p. 1162].

Due to a stable trend of increasing births in the older group of women in the period 2001–2013, Ukraine reached the third phase of the fertility transition (2008–2013). An increase in TPFR to 1.51 births per woman in 2013, on the background of rising CPFR among older women and the cease of birth postponement of young women, is apparent.

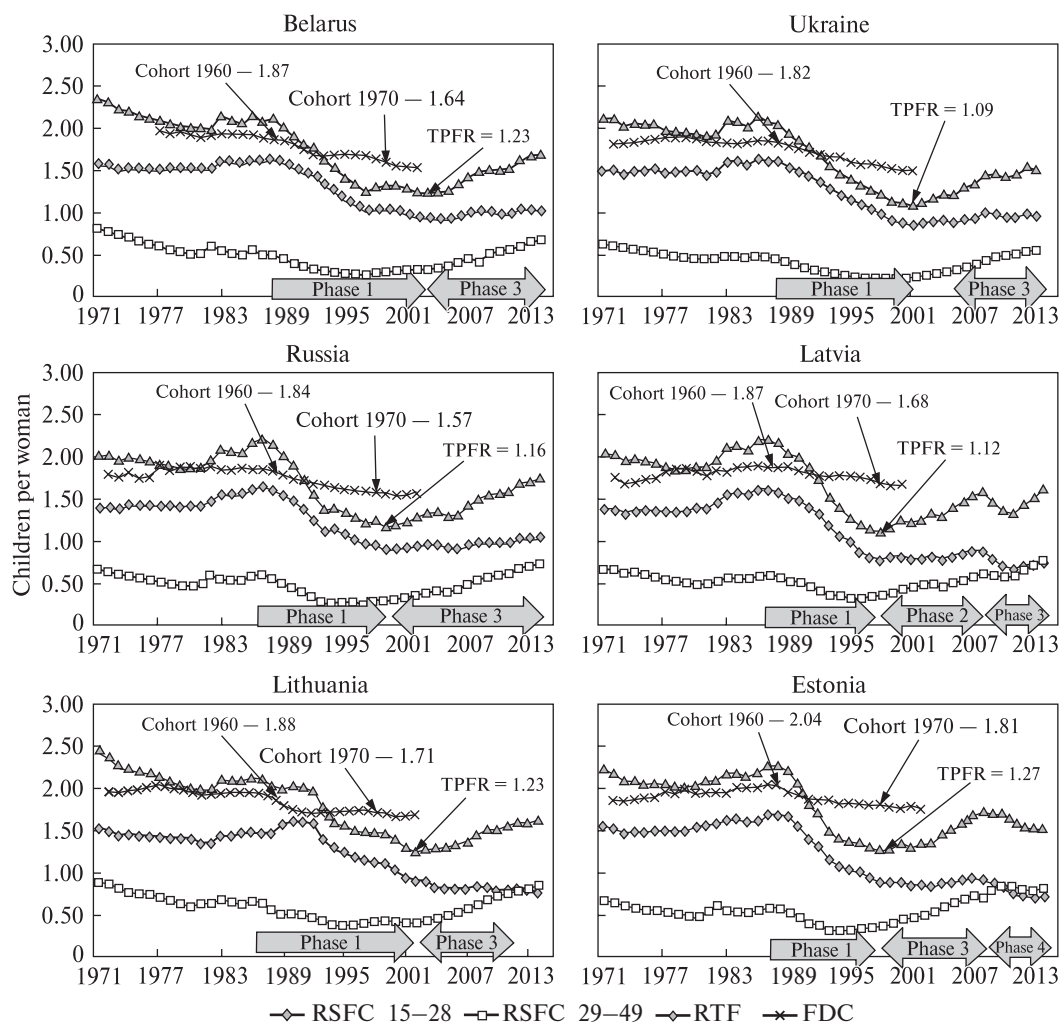

Fig. 2. Total period fertility rate (TPFR), cumulative period fertility rates (CPFR) for the age groups 15–28 years and 29–49 years, total complete fertility rate (TCFR)

Source: for the Republic of Moldova author's calculations, for other countries, Human Fertility Database.

Russia's fertility trends were influenced by a number of policy interventions since 1980s that made it difficult to define the period of starting childbearing postponement [27]. The end of the first phase is marked with a decline of fertility during the late 1990s to 1.16 births per woman (1999) and a stable fertility among older women by the end of the 1990s, so that is no longer postponement of births in young ages (Fig. 2). The final increase in TPFR to 1.75 is determined by the recovery of postponed fertility, which has been steadily rising in recent years, and signals the cease of birth delay. CPFR in the age group of young women is stable, which determines the third phase of fertility transition according to the standard model. In agreeing with some researchers, this is due to new government policies that encouraged larger families which entered into force in 2007 [4, p. 6], but others think that the little increase in TPFR, observed in the recent years, is due to the slowing down of births [9, p. 18].

The main factor of Latvia's low birth rates is the rapid transition from socialism to capitalism since the early 1990. Researchers affirm that the cause of the low fertility is largely economic combined with the high level of migration. Latvia records three sequential phases of the fertility transition, which were not found in the Republic of Moldova, Ukraine, Russia and Belarus. Thus, phase one ended earlier than in the other studied countries, whereby in 1998 the TPFR recorded a lowest-low fertility rate – 1.12 children per woman (Fig. 2). The second phase of the fertility transition begins with the increase of the TPFR, the slower decrease of CPFR in young women and an initial increase of CPFR in older women. The third phase of fertility transition was registered between 2009–2014. This is a continuation of the second phase, characterized by continuing growth of TPFR to 1.64 children per woman in 2014. CPFR in young women show no more birth postponement during this period, and CPFR in the 29–49 age group continues to recuperate postponed births.

In Lithuania, as in all former socialist countries of Central and Eastern Europe, rapid fertility decline started at the beginning of the 1990s. Researches show that changes in childbearing dynamics and family planning have also been accelerated by intensifying short-term migration flows between Lithuania and Western countries. Lithuanian society has been absorbing and adopting the lifestyles, value orientations, and norms of behaviour prevailing in more advanced Western countries [25].

Lithuania finished the first phase in 2002 (like the Republic of Moldova and Russia) with a TPFR of 1.23 children per woman of childbearing age (Figure 2). Lithuania did not register the second phase and went straight into the third phase. This was caused by the increase in CPFR in the age group 29–49 in 2003, which also increases TPFR to 1.63 children per woman. The specificity of this phase is the cease of postponing births in young women.

After gaining its independence, Estonia has undergone major social and political changes, which affected fertility behaviour. The first phase of fertility decline started around 1989 and finished in 1998, when TPFR indicates a historic minimum value – 1.27 children per woman (Fig. 2). Authorities started their efforts to reduce the fertility decline since 1990, but in 2004, the new Parental Benefit Act (both parents could use parental leave without losing previous income and could return to their full-time jobs) was adopted. In addition, the Estonian Health Insurance Fund in 2004 started to compensate women aged under 35 for in vitro fertilization treatment. Researchers describe that these changes together with the recovery of the levels of employment and the emergence of new career possibilities may contribute to the increase in fertility rates. Thus, Estonia registered the 3rd phase of fertility transition during 1999–2010, when fertility of young women stabilized over time, while of older women continued to increase, stimulating TPFR increase. Estonia is the only country that registers the fourth (last) phase of the fertility transition. In the fourth phase, childbearing recuperation has come to the end and there is no childbearing postponement among young women, total period fertility rates stabilized around 2011–2014.

Comparative analysis of fertility transition in the former soviet countries permit us to conclude that the considerable childbearing postponement among young women during the 1990s was combined with moderate recuperation during 2000s. In contrast with Western countries, where populations passed through all (or have been experienced in conclusion) the phases of postponing and recuperation process, the postponement of births had ceased and TPFRs were coming very close to the levels of corresponding total cohort fertility rates (for example, Italy, France, Germany, Netherlands). In selected former Soviet countries, populations experienced initial phases of childbearing postponing and recuperation model, where recuperation had only just started, and still register a gap between the TPFRs and the corresponding TCFRs.

Against the specific particularities, the Republic of Moldova (being in the second phase of fertility transition) is in line with the common trends for European countries, having a common way as Russia, Ukraine and Belarus, where the maternity profile is still much younger. More rapidly, the transition of fertility started in Russia and Belarus. They registered the phase one and rapidly passed into the third phase. Ukraine is apart of the pattern, because after phase one it moved slower to the third phase. A faster process of fertility transition characterizes Baltic countries and the most eloquent example is Estonia, which has reached the end of the transition (where fertility rates are stabilizing). It records Phase 1, Phase 3 and Phase 4 according to Frejka's model. Latvia and Lithuania are in the third phase, but the first has also passed through the second phase of the fertility transition.

After 1990, the postponement index has been continually increasing. The Baltic countries have a higher level of postponement, up to 0.90 children per woman until 2014. The medium level is registered for Russia, Belarus and Ukraine (around 0.60 children per woman). The Republic of Moldova has a separate position with lowest postponement index (0.40 children per woman), (Fig. 3).

One final methodological question in the context of recent fertility declines is the relevance of studying period fertility. If it is just a temporary phenomenon, lowest-low fertility may not lead to particularly low cohort fertility [14]. Therefore, the way to demonstrate the absolute or relative decline of fertility and absolute or relative increase of fertility is to compare the proportions of childbearing by age for any cohort of interest, which is compared with an older reference cohort (the reference cohort).

In our study, the quantification of fertility postponement and recuperation was realised through the comparative analysis of the cumulated age-specific fertility of the 1960 cohort (the reference cohort) and the cumulated age-specific fertility of the 1975 and 1980 cohorts.

The reference cohort is the women born in 1960, whose reproduction activity took place naturally and was not influenced by any family policy. The level of complete cohort fertility rate of 1960s register different values for selected countries, but have fertility close to two and more children per woman. The Republic of Moldova and Estonia have higher CCFR – 2.20 and respectively 2.06 children per woman, than Lithuania, Latvia and Belarus with 1.87–1.91. Russia and Ukraine registered lower values of the CCFR – 1.85 and 1.83 children per woman (Table 1). By the age of 40, total fertility rate of 1960's cohorts is almost

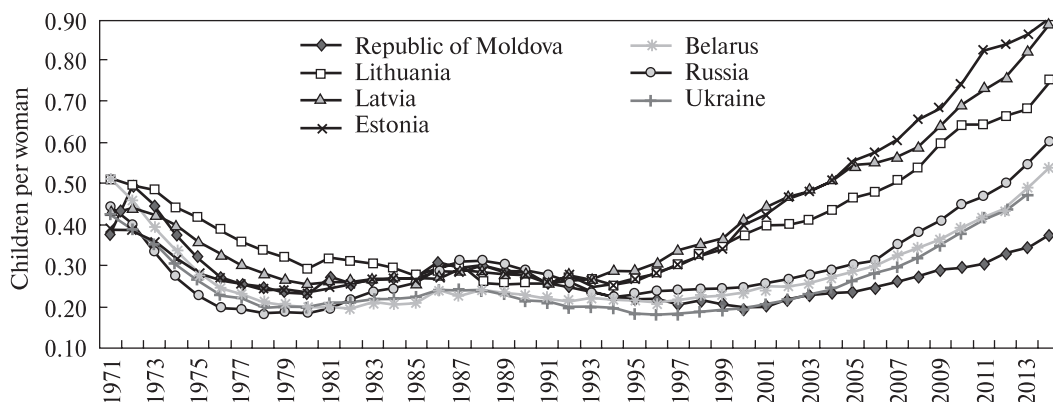

Fig. 3. Postponement index, 1971–2015

Source: author's calculations.

Table 1. Fertility of the cohorts 1960, 1975

	CCFR (cohort 1960)	Cohort 1960 (TFR up to the age of 40)	Cohort 1975 (TFR up to the age of 40)
Republic of Moldova	2.20	2.18	1.81
Lithuania	1.91	1.88	1.69
Latvia	1.90	1.86	1.57
Estonia	2.06	2.03	1.76
Belarus	1.87	1.86	1.54
Russia	1.85	1.83	1.56
Ukraine	1.83	1.82	1.48

Source: author's calculations based on Human Fertility Database.

accomplished, the difference between CCFR and fertility at the age of 40, being insignificant. Thus, the quantification of fertility postponement and recuperation of younger cohorts from 1975 and 1980 can be realised.

The comparative analysis of the reference cohort and younger cohorts, determine the convergences and divergences of fertility transition process in the selected countries, which identify a different speed and depth determined by the socio-cultural and socio-economic framework.

In the Republic of Moldova, the increase of fertility in very young ages up to 20 years (+0.13) for the 1975 cohort, implies the increase of births at the age of adolescence since 1990s, being a consequence of the liberalization of sexual behaviour, transformation of social values and the lower level of contraceptive culture. For the 1980 cohort a decrease of adolescent fertility is observed, the difference with the reference cohort being only +0.07 children per woman.

The postponement of births is between ages 22 and 31 in the cohort with the 1975 birth year, the difference in CASFR compared to the reference cohorts –0.49 children per women. The recuperation of delayed childbearing after 31 years is insignificant and the difference with the reference cohort at 40 years is –0.38 children per woman (or 22 %).

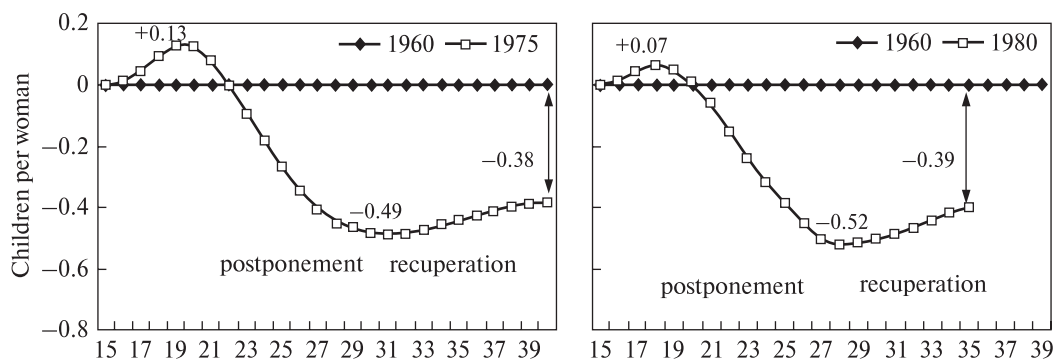

Fig. 4. Differences in CASFRs between female cohorts born in 1960 and 1975/1960 and 1980, the Republic of Moldova

Source: author's calculations.

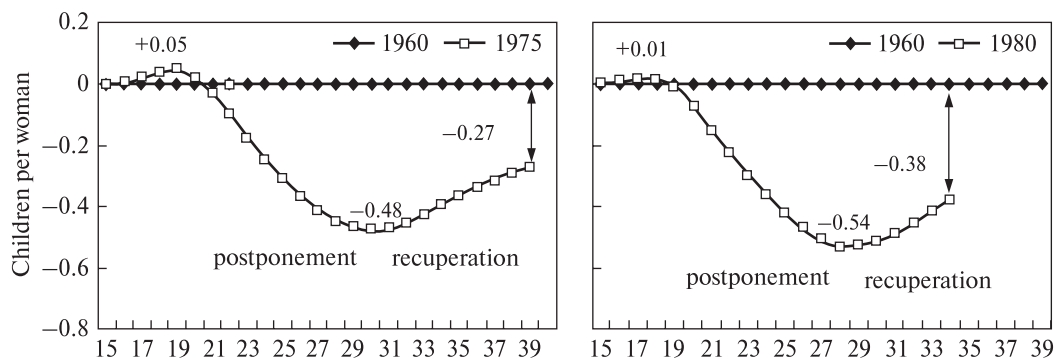

Fig. 5. Differences in CASFRs between female cohorts born in 1960 and 1975/1960 and 1980, Russia

Source: author's calculations based on Human Fertility Database.

Similar changes are also specific for the female cohort of the birth year 1980. The postponement is observed between ages 20 and 28 years, the decrease in CASFR constitutes -0.52 children per woman. The difference in recuperation of postponed births at 35 years relative to the reference cohort is -0.39 and the recuperation constitutes only 25 %. This cohort has not yet ended its reproductive period, but over the age of 35 ASFR normally decreases considerably, signifying the postponement of births which can't be recuperated completely.

In Russia, the postponement of births is observed between ages 22 and 30 in the 1975 cohort, the differences in CASFR compared to the reference cohort is -0.48 children per woman. The recuperation at the age of 40 is about 43 % and the difference in CASFR is -0.27 .

Compared to the 1960 cohort, the peak of the fertility declining curve recorded significantly higher values, up to -0.54 at the age of 29, meaning more intensive birth retrieval. The difference in CASFR at the age of 34 years is -0.38 children per woman and the recuperation is only 29 %.

The comparative analysis of the CASFRs of the young cohorts and the reference cohort of Ukraine for the year 1960, as in the case of the Republic of Moldova and Russia, shows the increase of CASFR in very young ages, which takes place to the age of 20 (Fig. 6).

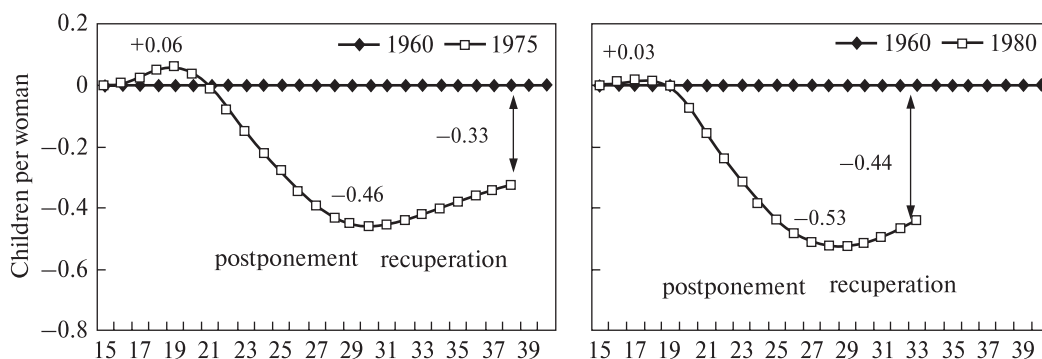

Fig. 6. Differences in CASFRs between female cohorts born in 1960 and 1975/1960 and 1980, Ukraine

Source: author's calculations based on Human Fertility Database.

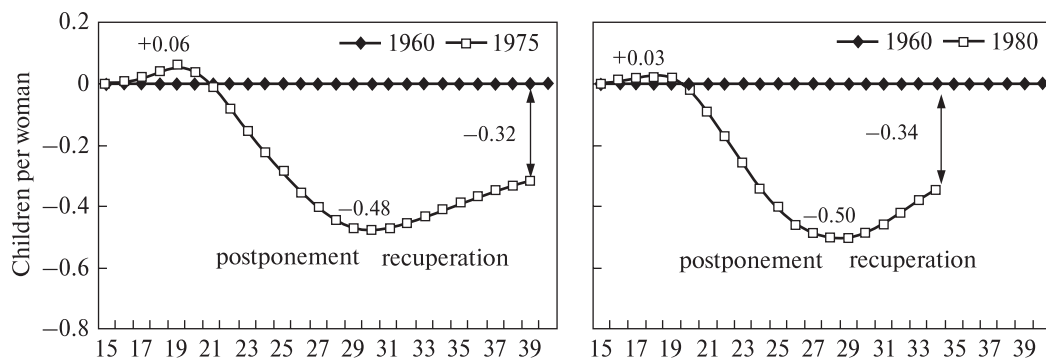

Fig. 7. Differences in CASFRs between female cohorts born in 1960 and 1975/1960 and 1980, Belarus

Source: author's calculations based on Human Fertility Database.

For the female cohort of 1975, this increase is estimated at 0.06 children per woman of reproductive age and less for that of 1980 – 0.03. In Ukraine, fertility decrease achieved -0.46 children per woman at age of 30. The postponed births have recovered to around 28 %, the difference with the reference cohort is -0.33 births. For the cohort born in 1980, the differences in CASFR (postponement) at age 28 years are -0.53 children per woman and the recuperation at the age 33 is 17 %.

The differences observed in the cumulative age specific fertility rates in Belarus between the reference cohort and the young cohort are highlighted by recording the peak of the declining curve of the cohort born in 1975, which is at the age of 30 -0.48 children per woman (Fig. 7). The recovery of fertility at the age of 39 is about 33 %, the difference in CASFR being -0.32 . For the cohort born in 1980 fertility decrease (the postponement) constitutes -0.50 children per woman at the age of 29, and recuperation at the ages 33 – 32.

In the case of Latvia (Fig. 8), the postponement of fertility is performed within the limit values -0.54 children per woman at the age of 29 for the cohort born in 1975, and -0.61 children per woman at the age of 28, for the cohort born in 1980. The value of absolute recuperation of postponed fertility is about 46 % for the cohort of 1975, compared to an estimation of 26 % for the cohort of 1980, which may still be changed until the end of the reproduction period.

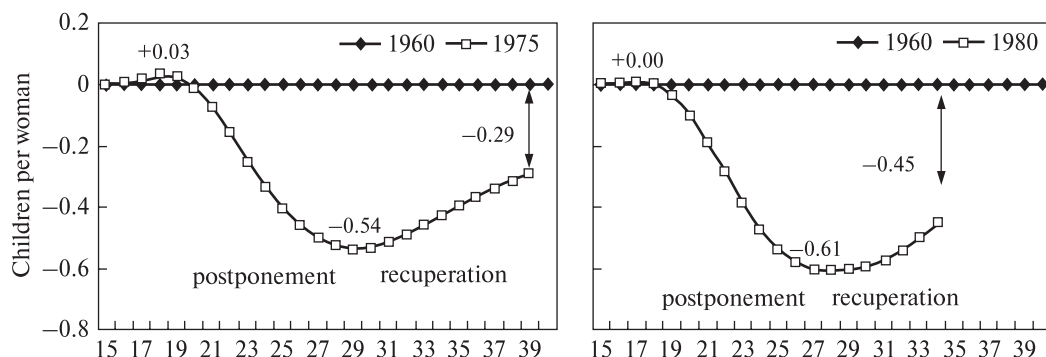

Fig. 8. Differences in CASFRs between female cohorts born in 1960 and 1975/1960 and 1980, Latvia

Source: author's calculations based on Human Fertility Database.

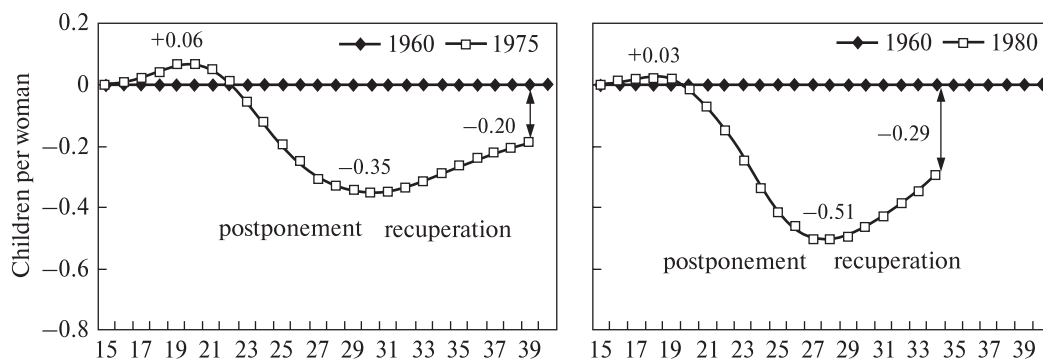

Fig. 9. Differences in CASFRs between female cohorts born in 1960 and 1975/1960 and 1980, Lithuania

Source: author's calculations based on Human Fertility Database.

In Lithuania, we notice the differences in the cumulative specific fertility rates significantly higher compared to Latvia. Thus, postponement of fertility is achieved within the limit values -0.35 children per woman at the age of 30, for the cohort born in 1975 and -0.51 children per woman at the age of 27 for the cohort born in 1980. The final value of the curve at the age of 34 is -0.29 children per woman, which is the final outcome of the postponement and recuperation process in the 1980 compared to the reference cohort. The index of recuperation births registered 43 % for the 1975 cohort, as well as for the cohort born in 1980.

As in the case of Latvia, Estonia does not record significant increases in CASFRs at young ages. The postponement of births takes place at a faster pace than in the other studied countries, being observed between the ages 20 and 29, in the cohort born in 1975. The difference in CASFR compared to the reference cohort being -0.62 children per woman of reproductive age. For the cohort born in 1980, the postponement started at the age of 19 to the age of 28, where CASFR registered -0.70 children per woman. Until the age of 39, recuperation for the 1975 cohort is realized more than half for Estonia, around 55 %, (-0.28 children per woman), than at the 1980 cohort which is achieved 34 % at the age 34 (-0.46 children per woman).

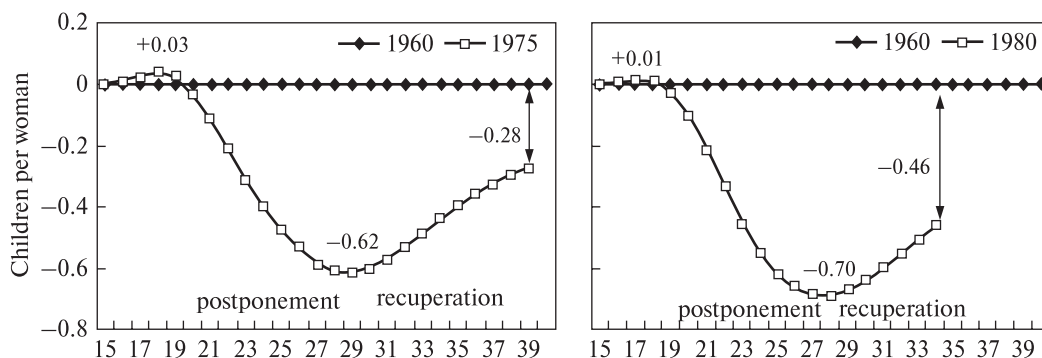

Fig. 10. Differences in CASFRs between female cohorts born in 1960 and 1975/1960 and 1980, Estonia

Source: author's calculations based on Human Fertility Database.

The cohorts born in the 1980s were at the most active reproductive age after the collapse of the Soviet Union during the profound socio-economic crisis and dramatic decline in the living standard of the population. In response to these changes, families significantly reduced births (or even stopped them), postponing the births for better times, respectively for older ages. As a result, the model emphasizes a higher degree of postponement for the cohort born in 1980 for all selected countries, especially for Estonia and Latvia, than for the cohort born in 1975. Thus, a relative deficit of fertility is registered. The process of fertility recuperation for the cohort born in 1980 is of less intensity and has not been even half achieved in any of the analysed countries. However, Estonia and Lithuania are in the lead of countries with a higher recuperation of births. The case of Lithuania is noteworthy. Cohort from 1980s even though registered a higher degree of postponement than at the 1975 cohort, at the age of 34 records the same proportion (43 %) of the recovered births as 1975 cohort at the age of 39, signifying that woman of the younger cohorts had their children later in life than women of the older cohorts.

Conclusion. All the countries pass through the fertility transition but have different speed and depth in analysed countries. The divergences are caused by multiple economic and social factors, as well as policies promoted. It is confirmed that reproductive behaviour is susceptible to the external environment, traditions, and specifics of each country determine the different levels of postponement and recuperation of fertility. The similarities between the countries have the trends to recuperate fertility at the higher childbearing ages.

A slower pace than in other countries characterizes fertility transition in the Republic of Moldova, due to the prevalence of the rural population that have a more traditional reproductive behaviour as asserts O. Gagauz. The fertility profile has an intermediate character, which moves from the early to the late model, recording the first and second phase.

The Baltic countries are characterized by a faster fertility transition and have been closer to the West European fertility model, especially Estonia, which reached the end of the fertility transition.

The fertility transition in Russia, Belarus and Ukraine has been largely influenced by financial incentives for fertility, which leads to the distortion of the birth calendar and the natural evolution of fertility. This phenomenon is reflected in the pattern of the fertility transition and the shift through different phases.

REFERENCES

1. Billari, F.C. and H.-P. Kohler. (2004). Patterns of low and very low fertility in Europe. *Population Studies*. 58 (2), 161-176.
2. Brienna, P.H. (2008). Family Formation in Post-Soviet Ukraine: Changing Effects of Education in a Period of Rapid Social Change. *Social Forces*. Vol. 87, No. 2, December 2008, 767-794, University of North Carolina Press. doi: 10.1353/sof.0.0140.
3. Brienna, Perelli-Harris. (2008). Ukraine: On the border between old and new in uncertain times. *Demographic Research*. Vol. 19, art. 29, 36 p.
4. Elizarov, V., Levin, V. (2015). Russian Federation aging project family policies in Russia: could efforts to raise fertility rates slow population aging? World Bank Group, September 12, 37 p.
5. Frejka, T. (2010). Cohort overlays of evolving childbearing patterns: How postponement and recuperation are reflected in period fertility trends. *Demographic Research*, (revised, November 2010), 53 p.
6. Frejka, T. (2012). The role of contemporary childbearing postponement and recuperation in shaping period fertility trends. *Comparative Population Studies*. No. 36 (4), 927-957.
7. Frejka, T. and G. Calot. (2001). Cohort reproductive patterns in low fertility countries. *Population and Development Review*. No. 27 (1), 103-132.

8. Frejka, T. and G. Calot. (2001). Cohort childbearing age patterns in low-fertility countries in the late 20th century: Is the postponement of births an inherent element? MPIDR Working Paper WP 2001-009, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
9. Frejka, T., Zakharov, S. (2012). Comprehensive Analyses of Fertility Trends in the Russian Federation during the Past Half Century. *Max Planck Institute for Demographic Research*, working paper, p.18.
10. Gagauz, O., Buciuceanu-Vrabie, M. (2011). *Rolul parental și rolul profesional: oportunitati de echilibrare pentru femeia contemporana [Parental role and professional role: balancing opportunities for contemporary woman]*. Chișinău: "Tipografia – Sirius" SRL, 136 p. [in Romanian].
11. Gagauz, O. (2018). Fertility in the republic of Moldova: European trends and national particularities [Рождаемость в Республике Молдова: европейские тенденции и национальная специфика]. *Demographic review*. No. 5(3), 57-80. doi: <https://doi.org/10.17323/demreview.v5i3.8135> [in Russian].
12. Andersson, G., Lisbeth B. Knudsen et al. (2009). Cohort fertility patterns in the Nordic countries. *Demographic research*. Vol. 20, art. 14, 313-352.
13. Jejeebhoy, S.J. (1995). *Women's Education, Autonomy and Reproductive Behaviour: Experiences from Developing Countries*. United Kingdom: Clarendon Press.
14. Kohler, H.-P., F. C. Billari, and J. A. Ortega. (2002). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*. No. 28 (4), 641-680.
15. Kucera, T., Kucerova, O., Opara, E. (2000). *New demographic faces of Europe: the changing population dynamics in countries of Central and Eastern Europe*. Berlin; Heidelberg; New York; Barcelona; Hong Kong; London; Milan; Paris; Singapore; Tokyo. 422 p.
16. Lesthaeghe, R. (2001). Postponement and recuperation: Recent fertility trends and forecasts in six Western European countries. *Paper presented at the IUSSP Seminar "International perspectives on low fertility: Trends, theories and policies"*, Tokyo, 21-23, March 2001.
17. Lesthaeghe, R. and J. Surkyn. (2002). New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging value orientations? *Economic Survey of Europe 2002/1*. Economic Commission for Europe, United Nations, New York and Geneva, pp. 197-216.
18. Lesthaeghe, R. and P. Willems. (1999). Is low fertility a temporary phenomenon in the European Union? *Population and Development Review*. 25 (2), 211-228.
19. Bhrolcháin, Máire Ní and Laurent Toulemon. Does Postponement Explain the Trend to Later Childbearing in France? *Vienna Yearbook of Population Research*. 2005, pp. 83-107.
20. Miller W.B., Pasta D.J. (1995). Behavioural Intentions: Which Ones Predict Fertility Behavior in Married Couples? *Journal of Applied Social Psychology*. 25 (6), 530-555.
21. Penina, O., Jdanov, D.A., Grigoriev, P. (2015). *Producing reliable mortality estimates in the context of distorted population statistics: the case of Moldova*. Max Planck Institute for Demographic Research, working paper, 35 p.
22. Shakhotska, L., Bobrova, A. (2014). Impact of structural and socio-economic factors on the number of births and deaths in the Republic of Belarus. *Demography and social economy*, 2014, 2(22), 101-111. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2014.02.101>
23. Sobotka, T. (2004). *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Dutch University Press: Amsterdam.
24. Sobotka, T. (2011). Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. *Historical Social Research*. Vol. 36, No. 2 (136), 246-296.
25. Stankuniene, V., Jasilioniene, A. (2008). Lithuania: Fertility decline and its determinants. *Demographic research*. Vol. 19, art. 20, 705-742. doi: 10.4054/DemRes.2008.19.20.
26. Van de Kaa, D. J. 2001. Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behavior. *Global Fertility Transition*, R.A. Bulatao and J.B. Casterline (eds.). *Supplement to Population and Development Review*. Vol. 27, 290-331.
27. Zakharov, S. (2008). Russian Federation: From the first to second demographic transition. *Demographic research*. Vol. 19, art. 24, 907-972.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2018

Article submitted on 21.11.2018

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.069>

УДК 314.7

JEL CLASSIFICATION: J11, J61, J62

О.А. МАЛИНОВСЬКА

д-р наук з держ. упр., стар. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Національний інститут стратегічних досліджень

01030, Київ, вул. Пирогова, 7 а

E-mail: malinovska@niss.gov.ua

ЕМІГРАЦІЯ vs ІММІГРАЦІЯ: НАПРЯМИ ТА МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИКИ РЕПАТРІАЦІЇ

Метою цієї статті є викладення результатів аналізу закономірностей процесу репатріації, узагальнення зарубіжного досвіду розробки та реалізації політики сприяння і заохочення повернення мігрантів, формування пропозицій щодо державної політики повернення та реінтеграції в Україні. Повернення, як виїзд і перебування за кордоном, є невід'ємною складовою міграційного процесу. Воно несе вигоди і мігрантам, які завдяки роботі за кордоном покращують умови свого життя на батьківщині, і країні походження внаслідок поповнення людських та інтелектуальних ресурсів за рахунок осіб, що набули нового прогресивного досвіду. У зв'язку з цим у багатьох країнах, де, як і в Україні, вплив населення і, відповідно, повернення є численними, сформовано державну політику щодо повернення та реінтеграції громадян. Її цілі та засоби визначено у документах концептуального характеру. На їх виконання розроблено конкретні плани дій. Існують спеціальні виконавчі структури, відповідальні за реалізацію намічених заходів. Зазвичай діяльність держави спрямована на належне інформування повернених, а також поліпшення їхніх позицій на ринку праці через підвищення кваліфікації та перекваліфікацію, визнання здобутих за кордоном професійних навичок, а у деяких країнах — у спосіб безпосередньої допомоги у відкритті власного бізнесу, надання безповоротних грантів чи пільгових кредитів, податкових пільг. Розробка відповідної політики в Україні, як механізму, який стимулюватиме мігрантів до повернення, запобігатиме повторним виїздам, на часі з міркувань і економічного, і демографічного характеру. З метою її формування та зважаючи на зарубіжний досвід передовсім видається доцільним покласти на Мінсоцполітики України функцію із заохочення репатріації та сприяння реінтеграції мігрантів, які повертаються. Оскільки питання виходить за межі повноважень одного відомства, для його розв'язання необхідно створити постійну міжвідомчу робочу групу. Варто запровадити порядок безмитного ввезення поверненими засобів виробництва та товарів виробничого призначення з метою започаткування / розвитку власної справи або сільськогосподарського виробництва. Перспективним видається співпраця з зацікавленими країнами перебування українських мігрантів щодо розробки та реалізації спільних програм повернення та реінтеграції українських мігрантів на Батьківщині. Для визначення обсягів повернення та основних характеристик мігрантів-повернених, їхніх проблем і потреб, вкрай актуальними є наукові дослідження феномену репатріації, її мотивів та результатів.

Ключові слова: міграційна політика, мігранти-поверненці, напрями та механізми політики репатріації.

© МАЛИНОВСЬКА О.А., 2019

ISSN 2072-9480. Demography and Social Economy, 2019, № 1 (35): 69–81

69

Е.А. Малиновская

д-р наук по гос. упр. старш. науч. сотр., глав. науч. сотруд.

Национальный институт стратегических исследований

01030, Киев, ул. Пирогова, 7 а

E-mail: malinovska@niss.gov.ua

ЭМИГРАЦИЯ vs ИММИГРАЦИЯ: НАПРАВЛЕНИЯ И МЕХАНИЗМЫ ПОЛИТИКИ РЕПАТРИАЦИИ

Цель этой статьи — изложение результатов анализа закономерностей процесса репатриации, обобщение зарубежного опыта разработки и реализации политики содействия и поощрения возвращению мигрантов, формирование предложений относительно государственной политики возвращения и реинтеграции в Украине. Возвращение, так же как выезд и пребывание за границей, — неотъемлемая составляющая миграционного процесса. Оно несет выгоды и мигрантам, которые благодаря работе за рубежом улучшают условия своей жизни на родине, и стране происхождения вследствие пополнения человеческих и интеллектуальных ресурсов за счет лиц, получивших новый прогрессивный опыт. В связи с этим во многих странах, где, как и в Украине, отток населения и, соответственно, возвращение многочисленны, сформирована государственная политика возвращения и реинтеграции граждан. Ее цели и средства определены в документах концептуального характера. Для их выполнения разработаны конкретные планы действий. Существуют специальные исполнительные структуры, ответственные за реализацию намеченных мероприятий. Обычно деятельность государства направлена на надлежащее информирование переселенцев, а также улучшение их позиций на рынке труда путем повышения квалификации и переквалификации, признания полученных за рубежом профессиональных навыков, а в некоторых странах — путем непосредственной помощи в открытии собственного бизнеса, предоставления безвозвратных грантов или льготных кредитов, налоговых льгот. Разработка соответствующей политики в Украине как механизма, который мог бы стимулировать мигрантов к возвращению и предохранять от повторного выезда, необходима из соображений и экономического, и демографического характера. В целях ее формирования и учитывая зарубежный опыт представляется целесообразным возложить на Минсоцполитики Украины функцию поощрения репатриации и содействия реинтеграции возвращающихся мигрантов. Поскольку вопрос выходит за пределы полномочий одного ведомства, для его решения необходимо создать постоянную межведомственную рабочую группу. Следует внедрить порядок беспопытного ввоза возвращенцами средств производства и товаров производственного назначения с целью начала / развития собственного дела или сельскохозяйственного производства. Перспективно и сотрудничество с заинтересованными странами пребывания украинских мигрантов для разработки и реализации совместных программ возвращения и реинтеграции украинских мигрантов на родине. Для определения масштабов возвращения и основных характеристик возвращенцев, их проблем и потребностей крайне актуальны научные исследования феномена репатриации, ее мотивов и результатов.

Ключевые слова: миграционная политика, мигранты-возвращенцы, направления и механизмы политики репатриации.

O.A. Malynovska

Dr. Sc (Public Administration), chief researcher

National Institute for Strategic Studies,

Pyrogo str., 7 a, 01030 Kyiv, Ukraine

E-mail: malinovska@niss.gov.ua

EMIGRATION vs IMMIGRATION: DIRECTIONS AND MECHANISMS OF THE REPATRIATION POLICY

The purpose of this article is to present analysis results of the patterns of the repatriation process, to summarize foreign experience in developing and implementing a policy to promote and encourage the return of migrants, and to formulate proposals on the state policy of return and reintegration in Ukraine. Return, along with leaving and staying abroad, is an integral part of the migration process. It benefits both migrants who, through work abroad, improve their living conditions in their homeland and country of origin as a result of replenishing human and intellectual resources by people who have gained a new, progressive experience. In this regard in

many countries, where, as in Ukraine, the outflow of population and, consequently, the return are numerical, a state policy has been formed on the return and reintegration of their citizens. Its goals and means are defined in documents of a conceptual nature. For their implementation, specific action plans have been developed. There are special executive bodies responsible for implementing the planned activities. Typically, the state's activities are aimed at properly informing returnees as well as improving their positions in the labor market through the development of skills and retraining, the recognition of foreign skills acquired, and in some countries, in the form of direct assistance in opening their own businesses, providing irrevocable grants or preferential loans, tax breaks. Developing an appropriate policy in Ukraine as a mechanism that will encourage migrants to return, and will prevent re-departure is necessary for both economic and demographic reasons. For the purpose of its formation and taking into account foreign experience, it seems expedient to put on the Ministry of Social Policy of Ukraine the function of encouraging repatriation and facilitating the reintegration of returning migrants. As the issue goes beyond the authority of a separate department, a permanent interagency working group needs to be set up to resolve it. It is necessary to introduce a procedure for duty-free import of means of production and goods of production purpose by the returnees for the purpose of establishing / developing their own business or agricultural production. It is promising to co-operate with interested countries of destination of Ukrainian migrants in developing and implementing joint return and reintegration programs for Ukrainian migrants in the Motherland. To determine the scale of returns and key characteristics of returnees, their problems and needs, scientific researches on the phenomenon of repatriation, its motives and results are extremely necessary.

Keywords: migration policy, returnees, directions and mechanisms of repatriation policy

Постановка та актуальність проблеми. Один із законів міграції, що ще 1880 р. був сформульований Ернстом Георгом Равенштайном, визначав, що «кожний міграційний потік породжує потік у зворотному напрямі». Повернення, як і виїзд і перебування за кордоном, є невід'ємною складовою міграційного процесу. Зокрема, за висновком Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), сформованим за даними багатьох країн світу, в середньому впродовж перших п'яти років після виїзду на батьківщину повертаються від 20 до 50 % мігрантів [1].

Особи, які повернулися з-за кордону, становлять значну частину населення країн, де міжнародна міграція набула поширення. Наприклад, перепис населення Мексики 2010 р. показав, що додому повернулися 31 % мексиканців, які виїхали до США в 2005–2010 рр. Для чилійців, які емігрували до Іспанії, відсоток повернення становив 16 %. На Філіппінах нараховується 3,5–4,5 млн громадян, які повернулися на батьківщину після роботи за кордоном [2]. Враховуючи, що за кордоном працюють від 8 до 10 млн філіппінців, цей показник доволі значний.

З репатріацією пов'язана низка переваг. Зокрема, можливість працевлаштування на кращих умовах чи започаткування бізнесу завдяки набутому досвіду та заробленим коштам (особи, що мають міграційний досвід, отримують вищу зарплатню, ніж немігранти: в Ірландії – на 10 %, Єгипті – на 24 % кваліфіковані, на 10 % – некваліфіковані, в Угорщині – на 40 % [1]). Водночас країна отримує інвестиції та додаткову і досвідчену робочу силу. Емпіричні дані стосовно багатьох регіонів світу свідчать, що колишні мігранти частіше, ніж немігранти, стають бізнесменами, створюють робочі місця для себе, членів своїх сімей, для інших співгромадян. Репатріація фахівців здатна мінімізувати негативні наслідки впливу мізків. Завдяки поверненню мігрантів поширюються нові знання та навички, прискорюється економічна і політична модернізація суспільства їхнього походження, активізуються міжнародно-господарські та торговельні зв'язки.

Унаслідок цього політика щодо повернення мігрантів все частіше стає важливою складовою міграційних політик багатьох держав. За даними ООН, яка періодично проводить опитування урядів країн-членів щодо напрямів та змісту їхньої міграційної політики, якщо 1976 р. політику повернення практикували лише 22 % країн світу, то в 1996 – 43 %, а в 2011 – 63 %. Вона розроблена і реалізується і розвинутими державами (54 %), і, передусім, тими, що розвиваються, – 66 % [3].

Ураховуючи демографічну ситуацію, в Україні, де цілком реальний у найближчому майбутньому дефіцит робочої сили як результат зменшення частки осіб працездатного віку, значення повернення громадян, які виїхали на роботу за кордон, для розвитку країни зростає. Створення умов для репатріації та реінтеграції мігрантів в українське суспільство проголошено однією з цілей державної міграційної політики, що закріплено в Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року [4]. Однак цей напрям є чи не найменш розробленим, законодавчо та інституційно незабезпеченим. Конкретні заходи щодо повернення та реінтеграції поодинокі та несистемні, здійснюються лише деякими неурядовими організаціями, церквою, спрямовані на розв'язання обумовлених поверненням проблем, а не на його заохочення та підтримку, хоча відповідні цілеспрямовані дії держави на часі.

У зв'язку з цим **метою цієї статті** є огляд закономірностей процесу репатріації, узагальнення зарубіжного досвіду розробки та реалізації політики сприяння та заохочення повернення мігрантів, формування пропозицій щодо державної політики повернення та реінтеграції в Україні.

Новизна статті полягає у визначенні основних напрямів відповідної державної політики та механізмів її імплементації, а також у розробці практичних рекомендацій з її удосконалення в Україні.

Методологічною основою роботи є фундаментальні положення основних теорій пояснення міграції, а також загальнонаукові методи пізнання, такі як аналізу та синтезу, абстрактно-логічний, історичний, аналітичний, порівняльний тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політику репатріації широко досліджували зарубіжні науковці, і в країнах призначення, і в країнах походження мігрантів. Проте в українській науковій літературі діяльність держави у цьому напрямі детально вивчали лише стосовно такої специфічної групи репатріантів, як депортовані за національною ознакою кримські татари та представники інших національностей, що поверталися до Автономної республіки Крим. Чи не вперше до питання повернення інших категорій мігрантів звернулися автори дослідження «Розвиток людських ресурсів та міграційна політика в Україні» [5], що було організоване 2007 р. Європейським фондом професійного навчання (*European Training Foundation – ETF*) у низці країн-постачальників мігрантів, у т. ч. і в Україні. Предметом дослідження був зв'язок між міграцією, системою освіти та ринком праці, тому в ньому порушено питання повернення та реінтеграції й тих, хто виїжджав за кордон з метою навчання. Що стосується трудових мігрантів, масштабні обстеження населення щодо трудової міграції, здійснені Державною службою статистики України в 2008, 2012 та 2017 рр., містять мінімальні дані про мігрантів-поверненців. Проблеми, з якими заробітчани стикаються після повернення на Батьківщину, досліджено в роботах О. Іванкової-Стецюк (O. Ivankova-Stetsyuk) [6], яка впродовж тривалого часу вивчала це питання, працюючи в проектах з надання допомоги поверненням, які здійснював «Карітас України». Аналіз законодавства України в контексті повернення громадян на Батьківщину виконано В. Суботенко (V. Subotenko) в рамках проекту Міжнародної організації з міграції щодо реадмісії [7]. В. Позняк (V. Roznyak) на основі вивчення наявних статистичних і соціологічних даних спробував визначити кількісні та якісні характеристики зворотного міграційного потоку [7]. Разом з тим, комплексні дослідження феномену повернення мігрантів на Батьківщину, визначення на їх основі напрямів політики держави щодо репатріації фактично не проводилися.

Виклад основного матеріалу. За відсутності необхідних досліджень обсяги повернення мігрантів в Україну оцінити складно. Враховуючи уже понад двадцятирічну

історію сучасних заробітчанських міграцій та їхні масштаби, можна припустити, що зворотній міграційний потік є доволі численним. Виконавці згаданого вище дослідження Європейської освітньої організації, частиною якого було опитування мігрантів, які повернулися (не лише трудових, а й тих, які перебували за кордоном на інших підставах чи з іншою метою), дійшли висновку, що їхня частка в населенні може становити 3,2 % [5]. Виходячи з чисельності населення України на момент опитування це означає, що до категорії поверненців належать до 1,5 млн осіб.

Згідно з оцінкою, сформованою О. Позняком, поверненців в Україні може бути від 600 тис. до 1,2 млн, тобто 1,5–3 % дорослого населення [7]. Треба зазначити, однак, що для цих підрахунків науковець застосовував доволі вузьке визначення мігранта, що повернувся. Він вважав поверненцем особу, яка тривалий час провела за кордоном, повернулася в Україну для постійного проживання і не має наміру мігрувати в подальшому. У науковій літературі означені різні види мігрантів-поверненців. Це поверненці не лише постійні, а й сезонні, тимчасові, ті, хто повертається на батьківщину час від часу. Зрозуміло, що, якщо враховувати й ці види повернення, кількість мігрантів-поверненців в Україні буде значно більшою.

Приблизно уявити цю величину дають змогу соціологічні дані. Так, як свідчить соціологічний моніторинг, систематично виконуваний Інститутом соціології НАН України, понад 20 % дорослих українців заявили, що або вони особисто, або члени їхніх сімей мають досвід роботи за кордоном. Про особистий досвід поїздок на заробітки повідомили понад 8 % респондентів [8].

Як вказує вивчення феномену повернення в багатьох країнах світу, рішення про репатріацію зазвичай формується, якщо економічний розвиток вдома пришвидшується, умови працевлаштування покращуються, тоді як економіка країни призначення перебуває в рецесії, її імміграційна політика не сприяє укоріненню мігрантів, а до порушників імміграційного законодавства застосовуються жорсткі санкції, натомість на батьківщині запроваджуються заходи для заохочення репатріації. Водночас за соціологічними даними до повернення спонукають часто особисті, у т. ч. нерациональні чинники, зокрема вік, стан здоров'я, ностальгія, різні обставини, які вимагають присутності мігранта вдома.

Емпіричні дані свідчать, що часто рішення про повернення залежить від життєвого циклу: найчастіше повертаються молоді мігранти, а також ті, чия трудова кар'єра добігає кінця. Чинником повернення є рівень освіти: повертаються малоосвічені та найбільш освічені мігранти. Частіше повертаються на батьківщину із ближчих країн, ніж з віддалених. Проте найбільше значення має не відстань, а час перебування за кордоном: вірогідність повернення обернено пропорційна часу перебування поза батьківщиною.

Теорії міграції пропонують кілька пояснень зворотного міграційного потоку. Так, відповідно до неокласичної економіки, повернення до менш багатих країн із нижчими заробітками пов'язано передусім з неуспіхом міграції, неможливістю влаштуватися, врегулювати правове становище, інтегруватися в суспільство країни перебування. Однак, «нова економіка трудової міграції» розглядає повернення як частину міграційної стратегії: мігранти повертаються на батьківщину тоді, коли виконали поставлене у зв'язку з міграцією завдання, наприклад, вирішили житлову проблему, забезпечили навчання дітей, змогли накопичити кошти для започаткування чи розширення власного бізнесу. Важливою складовою напрацювання стратегії міграції може бути й той факт, що зароблені за кордоном кошти мають на батьківщині відчутно вищу купівельну спроможність: працювати вигідніше за кордоном,

де заробітки за таку саму працю вищі, а жити — вдома, де нижчі ціни. З точки зору структуралізму, повернення — не лише особисте рішення, а й результат контексту, соціальних та інституційних чинників у країні походження. Наскільки успішним буде повернення, чи здійсниться воно взагалі, залежить не лише від накопичених мігрантом коштів та досвіду, а й від ситуації на батьківщині, від того, наскільки привабливими є перспективи працевлаштування, бізнес-клімат, загальна політична та економічна ситуація. В рамках транснаціонального підходу, що розглядає транскордонний соціальний простір як результат глобалізаційних процесів і виокремлює категорію трансмігрантів, тобто осіб, що мають однаково міцні і сталі соціальні зв'язки і в країні походження, і в країні призначення, повернення не обов'язково є завершенням міграційного циклу. Воно може бути постійним, але може й чергуватися з новими виїздами. В умовах глобалізації все більше людей обирають міграцію як спосіб життя, шляхом неодноразових циркулярних міграцій накопичують ресурси для сталого повернення та реінтеграції на батьківщині в подальшому [9].

Попри усвідомлення, що найбажанішим засобом гальмування депопуляції є поповнення населення за рахунок поверненців, а знання та досвід, зв'язки та кошти мігрантів, які повертаються, можуть бути значним резервом розвитку держави, в Україні наразі не здійснено жодних реальних кроків для досягнення задекларованої цілі щодо сприяння репатріації мігрантів на Батьківщину. Більше того, в науковому середовищі серед державних службовців і ширшої громадськості неодноразово висловлювалися застереження щодо доцільності політики повернення. По-перше, заохочення репатріації часто розуміють як надання поверненням певних пільг та привілеїв, що видається несправедливим стосовно інших громадян, які нікуди не виїжджали. По-друге, навіть у разі усвідомлення доцільності сприяння поверненню, зрозуміло, що за нинішньої економічної ситуації держава не має для цього необхідних ресурсів. І, нарешті, вважається, що єдиним дієвим засобом проти еміграції та, відповідно, чинником повернення мігрантів на Батьківщину, може бути лише досягнення Україною належного рівня розвитку, а допоки цього не сталося, будь-які відповідні зусилля будуть марними і тому непотрібними.

На ці застереження можна відповісти, що політика повернення мігрантів ураховує не лише їхні інтереси, а вона вигідна всьому суспільству. Крім того, про пільги і привілеїв не йдеться, лише про забезпечення доступу всіх громадян, у т. ч. поверненців, до визначених законом послуг і можливостей. Адже внаслідок тривалої відсутності в країні мігранти, які повертаються, потребують підтримки у реалізації своїх прав, а держава, зацікавлена у поверненні громадян на Батьківщину, має створити для цього належні умови.

Щодо дефіциту ресурсів, варто нагадати, що інколи достатньо лише певних організаційних зусиль, які не потребують значних витрат, а також, що існують інші, крім державного бюджету, джерела фінансування, зокрема, міжнародна допомога, та й кошти самих мігрантів, які за належного державного сприяння можуть забезпечити їхнє працевлаштування та облаштування на батьківщині, більше того, сприяти прискоренню економічного та соціального розвитку громад походження і країни в цілому.

Що ж до третього застереження, яке, по суті, призводить до висновку про безперспективність заохочення повернення мігрантів, потрібно сказати, що міжнародний досвід свідчить: повернення частішають не лише тоді, коли рівень життя вдома наближається до звичного в країні перебування, а й коли мігранти бачать на батьківщині перспективи і вірять у можливість самореалізації. У зв'язку з цим оформлена і

чітко артикульована політика підтримки репатріації з боку країни походження має велике значення.

Розробка державної політики у відповідній сфері зазвичай відбувається тоді, коли повернення є численними й активізуються або внаслідок похваллення економіки в країні походження, або в результаті кризи в країні перебування. Це стає помітним для громадськості феноменом, отже вимагає реакції влади. Державна увага до повернення мігрантів також посилюється, коли рееміграцію розглядають як засіб вирішення певних проблем, зокрема демографічних, подолання дефіциту робочої сили.

Таким чином, політика щодо повернення може бути або реактивною, тобто такою, яка виникає як реакція на процес, що вже відбувається, або активною, тобто спрямованою на заохочення розгортання відповідного процесу та його підтримку. Вона зазвичай формується за трьома напрямками: заохочення до повернення; спрощення самого акту повернення; реінтеграція в суспільство рідної країни.

Як складову політики повернення можна розглядати також сприяння тимчасовості міграції, підтримку циркулярної моделі переміщень на противагу остаточному переселенню для постійного проживання.

Досвід політики повернення накопичили країни різного рівня розвитку та суспільного добробуту на різних континентах планети. В Європі це, по-перше, країни, що були постачальниками дешевої робочої сили на міжнародний ринок праці, проте завдяки динамічному розвитку наразі приваблюють мігрантів з-за кордону, у т. ч. й тих, які виїхали раніше (наприклад, Греція, Іспанія, Ірландія). По-друге — країни Центральної та Східної Європи, звідки після приєднання до Євросоюзу відбувся значний вплив населення до «старих членів» ЄС, де умови праці та заробітку були значно кращими. Обумовлений цим дефіцит працівників, передусім кваліфікованих, змусив звернути увагу на повернення мігрантів (наприклад, Болгарія, Латвія, Польща). Третя група — країни, що розвиваються, у т. ч. Грузія, Молдова, країни Західних Балкан. Розроблення політики повернення в них великою мірою обумовлено зовнішньополітичним чинником, оскільки реадмісія та реінтеграція власних громадян були серед умов просування до безвізового режиму з Євросоюзом. Крім того, тут поступово поширювалося усвідомлення потенціалу міграції для розвитку, зокрема, перспектив використання фінансового та людського капіталу поверненців, здобутого за кордоном, в інтересах модернізації економіки та суспільства.

Надзвичайно цікавий досвід у цій сфері мають країни, які є найбільшими постачальниками робочої сили на міжнародний ринок праці в світі, зокрема Мексика та Філіппіни. Досвід Філіппін тим більше цікавий, що це країна-донор, яка в результаті багаторічних зусиль змогла створити найрозвинутішу та розгалужену систему регулювання трудової міграції. Вагомих результатів заохочення репатріації, передусім висококваліфікованих мігрантів, студентів, які навчалися за кордоном, досягнуто Китаєм.

Попри те, що названі держави за основними характеристиками істотно різні, аналіз застосованих ними механізмів політики повернення мігрантів дає змогу виявити спільні риси та закономірності, певні універсальні підходи, які могли б бути корисними для розробки відповідних заходів в Україні.

Перше, що варто зауважити, політика повернення почала формуватися відносно недавно, її виникнення у багатьох випадках обумовлено необхідністю надати допомогу громадянам, які опинилися у важких життєвих обставинах через раптову чи вимушену репатріацію внаслідок кризи, стихійного лиха в країні призначення, або були депортовані з різних причин. Проте з часом, з усвідомленням потенціалу

міграції для розвитку, завдання політики повернення розширювали, розглядали в контексті стратегій розвитку.

Формування відповідної політики зазвичай починали зі стратегічних завдань управління міграцією, розглядаючи повернення мігрантів на батьківщину як пріоритет та іманентну складову міграційної політики, які закріплювали в законодавчих актах. Наприклад, в Іспанії відповідно до статті 42 Конституції країни 1978 р. держава бере на себе зобов'язання захищати економічні та соціальні права іспанських працівників за кордоном та проводити політику щодо їх повернення. Деталізації цього положення присвячено закон про статус іспанських громадян за кордоном, (2006), який гарантує іспанцям, які проживають в інших державах, всю повноту прав, окреслює механізми їх захисту і, водночас, визначає рамки діяльності центральної та місцевої влади щодо реінтеграції мігрантів, які повертаються на батьківщину [10]. На Філіппінах відповідно до закону 1995 р. про працівників-мігрантів та зарубіжних філіппінців, повернення та реінтеграцію мігрантів визначено пріоритетом діяльності уряду [11].

Після формування загальної мети щодо сприяння репатріації розробляли конкретніші документи, плани та програми досягнення намічених цілей. Так, у Польщі в 2008 р., коли на тлі світової фінансово-економічної кризи численні мігранти, які виїхали на Захід після приєднання країни до ЄС, почали повертатися на батьківщину, було ухвалено спеціальну урядову програму. У Грузії в 2015 р. урядом розпочато реалізацію програми «Реінтеграційна допомога грузинським мігрантам, що були повернуті».

Програми з повернення зазвичай передбачають надання поверненням необхідної інформації, для чого створюють детальні інструкції про поновлення застарілих чи втрачених документів, правила ввозу майна, зокрема автомобілів, умов оформлення пенсії чи соціальної допомоги, отримання медичних послуг, нострифікації дипломів та свідоцтв про освіту тощо. Цю інформацію доповнюють контакти органів влади та неурядових організацій (НУО), які надають послуги поверненням. Інформацію поширюють через дипломатичні та консульські представництва за кордоном, культурні центри, громадські об'єднання діаспори.

Для інформування мігрантів все частіше використовують електронні портали. Наприклад, у Польщі створено спеціальний урядовий веб-сайт, адресований мігрантам, де розміщено законодавчі акти, важливі для мігрантів, зміни до них, інформацію про ситуацію на ринку праці, у т. ч. у конкретних регіонах, про порядок оподаткування, соціального страхування тощо, але й існує можливість прямого зв'язку з офіційними установами. Через сайт можна звернутися до органів влади та місцевого самоврядування із запитом і отримати відповідь на нього впродовж 14 днів.

Інший напрям – підтримка працевлаштування чи започаткування власного бізнесу, що передбачає професійне навчання мігрантів, консультування їх з питань інвестицій та бізнес-можливостей. Поляки за кордоном можуть отримати послуги служби зайнятості в режимі онлайн, для них організовували ярмарки вакансій у місцях найбільшої концентрації мігрантів, зокрема в Лондоні та Дубліні. На Філіппінах поверненням на подачу до звичайних послуг служби зайнятості надається адресна допомога, що полягає у пошуках працевлаштування, який потребує працівника саме з такою кваліфікацією і досвідом, як у мігранта. Для започаткування бізнесу можна отримати кредит до 49 тис. доларів США під 7,5 % річних. В Албанії відповідно до закону про еміграцію з метою працевлаштування за кордоном (2006) поверненням та членів їхніх родин звільняють від сплати митних зборів і податків на ввезене рухоме майно

та розумну кількість інструментів і матеріалів, необхідних для трудової діяльності. Органи влади зобов'язані сприяти реінтеграції мігрантів шляхом розробки відповідних бізнес-проектів. У Молдові в 2010 р. стартувала програма *PARE 1+1*. Крім інформаційної та освітньої складової вона передбачає надання її учасникам на кожний вкладений ними для започаткування бізнесу лей ще один лей від проекту, максимальна сума безповоротних грантів – 200 тис. лейв. Для участі у проекті необхідно надати підтвердження закордонного походження коштів – трудовий контракт, довідку про зарплату або дохід, виписку з банківського рахунку тощо. Було підраховано, що завдяки реалізації програми кожний лей, витрачений на підтримку бізнес-починань мігрантів, залучив у вітчизняну економіку 2,7 лея додаткових коштів [12].

Низка заходів спрямована на ліквідацію перешкод для повернення, зокрема унеможливлення подвійного оподаткування, запровадження податкових канікул. Так, у Польщі поправки були внесені до податкового кодексу, згідно з якими держава «вибачала» поверненням не сплачені ними із заробітків за кордоном податки. Лише впродовж року після їх ухвалення такими можливостями скористалися близько 60 тис. осіб [13]. Цій же меті сприяє запровадження процедур визнання кваліфікацій, набутих за кордоном, у т. ч. неформальним шляхом. Важливі заходи адресовані не лише мігрантам, а й членам їхніх родин. Зокрема, в Польщі законодавчо закріплено, що держава гарантує дітям зворотних мігрантів 3–5 додаткових уроків на тиждень з польської мови або інших предметів упродовж 12 місяців після повернення.

Варто зазначити, що хоча позитивна дискримінація повернених у порівнянні з немігрантами принципово неприпустима, держави все ж передбачають спеціальні послуги, для вразливих категорій мігрантів, а саме, жертв торгівлі людьми, неповнолітніх, осіб із обмеженими можливостями. На допомогу держави можуть розраховувати також мігранти, які опинилися у важкій життєвій ситуації внаслідок тяжкої хвороби, травми, фантасмагоричних обставин у країні працевлаштування, обумовлених воєнним конфліктом, стихійним лихом чи техногенною катастрофою. За таких обставин філіппінський працівник може отримати допомогу в репатріації, правову та медичну допомогу, тимчасове житло тощо. Особливу увагу приділяють жінкам. У Грузії допомогу надають особам, видвореним із країни перебування та переданим згідно з угодами з реадмісії. Їх зустрічають в аеропорту, за потреби допомагають з тимчасовим житлом, забезпечують медичною допомогою у випадку серйозних хронічних захворювань.

У багатьох випадках імплементацією політики повернення та реінтеграції займаються спеціальні адміністративні органи, здебільшого їх створюють в рамках наявних. Найчастіше це підрозділи служб зайнятості, як у Молдові, Албанії. В Іспанії існує Офіс з рееміграції, на який покладено інформування та надання допомоги мігрантам, які повертаються. Він перебуває у складі Генерального секретаріату з імміграції та еміграції, діяльністю якого керує Міністерство із працевлаштування та соціальної безпеки. Відділ у справах міграції та реінтеграції повернених створено в Грузії в Міністерстві у справах внутрішньо переміщених осіб із окупованих територій, розселення та біженців. Проте в деяких країнах існують також і спеціалізовані органи виконавчої влади з питань повернення. Так, на Філіппінах в 2007 р. створено Реінтеграційний центр для філіппінців, які працюють за кордоном. Він забезпечує професійне навчання та надання консультацій, допомогу з працевлаштування, підтримує бізнесові починання шляхом виділення дешевих кредитів [14].

Оскільки питання повернення та реінтеграції виходять за рамки компетенції будь-якого одного органу управління, в низці країн сформовано механізм координації

діяльності різних профільних установ, а також неурядових організацій, у формі між-відомчих комісій, робочих груп. У Грузії, наприклад, до складу відповідної робочої групи входять представники міністерств юстиції, освіти та науки, праці, охорони здоров'я та соціального захисту, економіки та сталого розвитку, сільського господарства та офісу державного міністра у справах діаспори. До робочої групи включено також представників міжнародних та неурядових організацій.

Варто наголосити, що в реалізації політики повернення уряду успішно співпрацюють із НУО. Сформовано механізми такої співпраці. Зокрема, в Грузії НУО, які надають послуги поверненням, отримують урядові гранти на цю діяльність на конкурсній основі.

Важливу роль у реалізації політики повернення відіграють дипломатичні та консульські установи за кордоном. Інколи їхня роль виходить за рамки звичайного інформування чи консультування. Так, громадянин Іспанії, який планує повернутися на батьківщину, отримує в консульстві / посольстві сертифікат мігранта-повернення, що значно спрощує після повернення процедури отримання пенсії, допомоги по безробіттю, доступу до реінтеграційних програм тощо. Сертифікат оформлюють на основі документів, що засвідчують особу, іспанське громадянство, дату останнього виїзду з Іспанії, а також мотив повернення, наприклад, контракт, який закінчився, або декларація про намір повернутися для постійного проживання на батьківщині. У разі неможливості надання таких документів сертифікат можна отримати уже після прибуття до Іспанії, надавши інші докази повернення для постійного проживання. У консульстві з потенційним реемігрантом проводять інтерв'ю, заповнюють анкету, яку потім надсилають до регіону Іспанії, де особа планує оселитися. На місцях готується інформаційний пакет, який враховує індивідуальні характеристики особи і стосується функціонування системи опіки у разі повернення, ринку праці, соціальних послуг, освіти, ринку житла. Пакет надсилають до зацікавленої особи. Контакт із нею в основному відбувається через інтернет.

Спільною рисою розглянутих механізмів повернення та реінтеграції є їхня робота та реалізація в рамках тісного співробітництва з міжнародними організаціями та країнами, звідки повертаються мігранти. Технічна і фінансова допомога забезпечували підвищення спроможності відповідних органів влади країн походження, розробку політичних документів та необхідного законодавства, реалізацію конкретних програм. Разом з тим наявність і масштаби програм, які адмініструють міжнародні організації та фінансують зарубіжні донори, в різних країнах різні і доводять, що їх зміст, обсяги, результативність великою мірою залежать від зацікавленості країни, де їх запроваджено, від здатності органів влади ініціювати необхідні переговори та досягти результату. Важливо також, що хоча багато програм з реінтеграції реалізують за рахунок донорських коштів, держави поступово, з налагодженням відповідних механізмів, перебирають на себе їх фінансування. Наприклад, у Грузії програма з повернення була ініційована Міжнародною організацією з міграції, проте поступово створені МОМ так звані «центри мобільності» було передано відповідному міністерству, яке перебрало на себе і фінансування їхньої діяльності, і виконання відповідних програм.

Ефективність політики репатріації залежить від багатьох чинників. Серед них дослідники виділяють: рівень зв'язків держави з діаспорою; розвиток мережі організацій співвітчизників за кордоном, підтримуваних державою; належну інформаційну політику; наявність ефективної правової системи та адміністративних структур; ресурсне забезпечення [13]. Умовами успішної реалізації цілей політики реінтеграції є також

міжнародна співпраця, координація зусиль держави і громадянського суспільства, співробітництво з бізнесом.

Варто зазначити також, що важливою складовою цього процесу і умовою його успішності є організація наукових досліджень, спрямованих на оцінку кількості мігрантів, які повертаються, з'ясування їхніх соціально-демографічних характеристик, причин та мотивів повернення, проблем, з якими вони стикаються на батьківщині, та потреб, у задоволенні яких їм необхідна підтримка. Адже без визначення цих параметрів неможливо переходити до розроблення конкретних заходів.

Висновок. Таким чином, міжнародний досвід свідчить, що в багатьох країнах, де, як і в Україні, вплив населення і, відповідно, повернення, є численними, сформовано державну політику щодо репатріації та реінтеграції власних громадян. Її цілі та засоби визначено у документах концептуального характеру. На їх виконання розроблено конкретні плани дій. Існують спеціальні виконавчі структури, відповідальні за реалізацію намічених заходів. Зазвичай діяльність держави спрямована на належне інформування поверненців, а також поліпшення їхніх позицій на ринку праці шляхом підвищення кваліфікації та перекваліфікації, визнання здобутих за кордоном професійних навичок, а у деяких країнах – безпосередньої допомоги у відкритті власного бізнесу, надання безповоротних грантів чи пільгових кредитів, податкових пільг.

Розробка відповідної політики в Україні як механізму, який, з одного боку, стимулюватиме мігрантів до повернення, а, з другого – слугуватиме запобіжником від повторного виїзду, на часі з міркувань економічного і демографічного характеру. З метою її формування та зважаючи на зарубіжний досвід передовсім видається доцільним покласти на Мінсоцполітики України, яке є центральним органом виконавчої влади з регулювання трудової міграції, функцію із заохочення репатріації та сприяння реінтеграції мігрантів, які повертаються. Водночас, оскільки питання виходить за межі повноважень одного відомства, необхідно створити постійну міжвідомчу робочу групу з розробки пропозицій щодо формування політики у сфері міграції загалом і сприяння поверненню мігрантів зокрема, та її імплементації. До завдань цієї групи варто віднести розробку: процедури накопичення, оновлення та поширення інформації, необхідної мігрантам для підготовки та здійснення повернення на Батьківщину; порядку співпраці органів управління з НУО, які надають допомогу; алгоритму дій державних службовців, які здійснюють приймання / передавання громадян через Державний кордон України (реадмісію), у разі повернення в Україну громадян, які належать до вразливих категорій і потребують допомоги тощо. Варто запровадити порядок безмитного ввезення мігрантами, які повертаються після тривалого перебування за кордоном, засобів виробництва та товарів виробничого призначення з метою започаткування / розвитку власної справи або сільськогосподарського виробництва. Перспективною видається співпраця з зацікавленими країнами перебування українських мігрантів щодо розробки та реалізації спільних програм циркулярної міграції, повернення та реінтеграції українських мігрантів на Батьківщині.

Разом із тим, визначення пріоритетів державної діяльності, спрямованої на заохочення повернення мігрантів на Батьківщину, може бути результативним лише за умови чіткого усвідомлення їхньої ролі в розвитку держави, обсягів повернення та основних характеристик мігрантів-поверненців, їхніх проблем і потреб. У зв'язку з цим, українськими є наукові дослідження феномену репатріації, її мотивів і результатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. International Migration Outlook 2008 edition. — Paris: OECD, 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.oecd.org/migration/mig/43999382.pdf> (дата звернення: 19.09.2018).
2. *Wahba J.* Who benefits from return migration to developing countries? [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.wol.iza.org> (дата звернення: 19.09.2018).
3. International Migration Policies. Government Views and Priorities. — UN, 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/InternationalMigrationPolicies2013/Report%20PDFs/z_International%20Migration%20Policies%20Full%20Report.pdf#zoom=100 (дата звернення: 19.09.2018).
4. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017 № 482-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#n10> (дата звернення: 19.09.2018).
5. Розвиток людських ресурсів і міграційна політика України, 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/FCF7457F8A02C865C12579C9003A8C32/\\$file/NOTE7J7DW6.pdf](http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/FCF7457F8A02C865C12579C9003A8C32/$file/NOTE7J7DW6.pdf) (дата звернення: 19.09.2018).
6. *Іванкова-Стецюк О.* Церква у просторі міграцій: етнокультурні ресурси та соціоінтегративний потенціал релігійних спільнот українців. — Львів: Артос, 2012. — 259 с.
7. Політика реінтеграції мігрантів, що повертаються: стан та перспективи розвитку. — Київ, МОМ, 2016
8. Таблиця моніторингового опитування — «Українське суспільство — 2016» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf> (дата звернення: 19.09.2018).
9. *Cassarino J.-P.* Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001385/138592E.pdf> (дата звернення: 19.09.2018).
10. *Lesińska M., Nestorowicz J.* Analiza polityki państwa wobec migracji powrotnych. Przypadek Hiszpanii // *Polityka państwa wobec migracji powrotnych własnych obywateli. Teoria i praktyka.* — Warsaw, 2010. — P. 39–51.
11. *Go S.P.* The Philippines and Return Migration: rapid appraisal for the return and reintegration, policies and service delivery. — Manila, ILO, 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/---ilo-manila/documents/publication/wcms_177081.pdf (дата звернення: 19.09.2018).
12. Каждый лей, выделенный программой PARE 1+1, привлек 2,7 лея в экономику [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://point.md/ru/novosti/ekonomika/kazhdij-lej-videlennij-programmoj-pare-1-1-privlek-2-7-leya-v-ekonomiku> (дата звернення: 19.09.2018).
13. *Lesińska M.* The Dilemmas of Policy Towards Return Migration. The Case of Poland After the EU Accession [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ceemr.uw.edu.pl/vol-2-no-1-june-2013/articles/dilemmas-policy-towards-return-migration-case-poland-after-eu> (дата звернення: 19.09.2018).
14. *Debnath P.* Leveraging Return Migration for Development: The Role of Countries of Origin. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.knomad.org/publication/leveraging-return-migration-development-role-countries-origin-literature-review> (дата звернення: 19.09.2018).

REFERENCES

1. International Migration Outlook 2008 edition (2008). OECD. *oecd.org*. <http://Retrieved from https://www.oecd.org/migration/mig/43999382.pdf>
2. *Wahba, J.* (2015) Who benefits from return migration to developing countries? *wol.iza.org*. Retrieved from <http://www.wol.iza.org>
3. International Migration Policies. Government Views and Priorities (2013). UN. *un.org*. Retrieved from http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/InternationalMigrationPolicies2013/Report%20PDFs/z_International%20Migration%20Policies%20Full%20Report.pdf#zoom=100
4. Rozporządzenie Kabinetu Ministrów Ukrainy z dnia 12.07.2017 № 482-r «Pro skhvalennyya Stratehii derzhavnoyi mihratsiynoyi polityky Ukrainy na period do 2025 roku». [Order of the Cabinet of

- Ministers of Ukraine dated July 12, 2017 No. 482-p. «Approval of the Strategy of the State Migration Policy of Ukraine for the period up to 2025». *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80#n10> [in Ukrainian].
5. Rozvytok lyuds'kykh resursiv i mihratsiyna polityka Ukrainy [Human Resource Development and Migration Policy of Ukraine]. (2008). ETF. *etf.europa.eu*. Retrieved from [http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/FCF7457F8A02C865C12579C9003A8C32/\\$file/NOTE7J7DW6.pdf](http://www.etf.europa.eu/webatt.nsf/0/FCF7457F8A02C865C12579C9003A8C32/$file/NOTE7J7DW6.pdf) [in Ukrainian].
  6. Ivankova-Stetsyuk, O. (2012). *Tserkva u prostori mihratsiy: etnokul'turni resursy ta sotsiointehratyvnyy potentsial relihiynykh spil'not ukrayintsiv. [Church in the space of migration: ethno-cultural resources and socio-integrational potential of Ukrainian religious communities]*. Lviv : Artos [in Ukrainian].
  7. *Polityka reintehratsiyi mihrantiv, shcho povertayut'sya: stan ta perspektyvy rozvytku [The policy of reintegrating returning migrants: the state and prospects of development]*. (2017). IOM. Kyiv [in Ukrainian].
  8. Tablytsya monitorynhovoho opytuvannya - «Ukrayins'ke suspil'stvo -2016» [Table of monitoring questioning - Ukrainian Society - 2016]. *i-soc.com.ua*. Retrieved from <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf> [in Ukrainian].
  9. Cassarino, J.-P. (2004). Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *unesdoc.unesco.org*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001385/138592E.pdf>
  10. Lesińska, M. & Nestorowicz, J. (2010). *Analiza polityki państwa wobec migracji powrotnych. Przypadek Hiszpanii. Polityka państwa wobec migracji powrotnych własnych obywateli. Teoria i praktyka. [Analysis of the state policy towards return migration. The case of Spain]*. Warsaw, 2010 [in Polska].
  11. Go, S.P. (2012). The Philippines and Return Migration: rapid appraisal for the return and reintegration, policies and service delivery. ILO. Manila. *ilo.org*. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/---ilo-manila/documents/publication/wcms_177081.pdf
  12. Kazhdyy ley, vydelennyy programmoj PARE 1+1, privilek 2,7 leya v ekonomiku [Each lei allocated by the PARE 1 + 1 program attracted 2.7 lei to the economy]. (n.d.). *point.md*. Retrieved from <https://point.md/ru/novosti/ekonomika/kazhdij-lej-videlennij-programmoj-pare-11-privlek-27-leya-v-ekonomiku> [in Russian].
  13. Lesińska, M. (2013). The Dilemmas of Policy Towards Return Migration. The Case of Poland After the EU Accession. *ceemr.uw.edu.pl*. Retrieved from <http://www.ceemr.uw.edu.pl/vol-2-no-1-june-2013/articles/dilemmas-policy-towards-return-migration-case-poland-after-eu>
  14. Debnath, P. (2016). Leveraging Return Migration for Development: The Role of Countries of Origin. *knomad.org*. Retrieved from <https://www.knomad.org/publication/leveraging-return-migration-development-role-countries-origin-literature-review>

Стаття надійшла до редакції журналу 07.12.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.082>

УДК 314.174(477)

JEL CLASSIFICATION: J11, J61, J62

О.В. ПОЗНЯК

канд. екон. наук, зав. сектору

Інститут демографії та соціальних

досліджень імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

e-mail: olex_poznyak@ukr.net

ЗВОРОТНА МІГРАЦІЯ ДО УКРАЇНИ: ОБСЯГ І ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОВЕРНЕНЦІВ

Стаття присвячена оцінці обсягів повернення мігрантів до України, а також питанням виявлення соціально-демографічних характеристик поверненців і чинників повернення. Сформовано критерії виокремлення контингенту поверненців. Поверненці розглядаються як громадяни України, які повернулися до України після тривалого перебування за кордоном (постійного проживання, працевлаштування, навчання) і не планують найближчим часом мігрувати за кордон. Здійснено аналіз джерел інформації, які можуть бути використані для визначення масштабів повернення мігрантів (державної статистики, адміністративних даних, результатів вибіркового опитувань, проведених Державною службою статистики України, міжнародними організаціями), оцінена можливість застосування кожного з цих джерел для цілей дослідження. Виділено окремі контингенти поверненців, встановлено, що серед них переважають зворотні зовнішні трудові мігранти та громадяни, зафіксовані поточним обліком змін місця проживання. На основі поєднання інформації низки джерел проаналізовано процеси повернення мігрантів до України, здійснено оцінку чисельності поверненців в Україні. Виявлено, що їх орієнтовна кількість (за умови реалізації низки припущень) становить від 700 тис. до 1,2 млн осіб. За даними загальнонаціональних опитувань з питань зовнішньої трудової міграції 2008, 2012 та 2017 рр. здійснено порівняльну характеристику контингентів поверненців та усіх трудових мігрантів. За результатами оцінювання виявлено чинники повернення мігрантів до України. Виділено основні причини повернення, встановлено, що помітну частину поверненців становлять ті, хто, зіткнувшись із важкими умовами праці та побуту за кордоном, вирішив повернутися вже після першої (рідше — другої) невдалої поїздки. Крім того, поверненню сприяють наявність соціальних зв'язків з Україною та можливість зайнятості і заробітку на місцевому ринку праці. Виявлено, що схильність до повернення залежить не стільки від країни перебування, скільки від конкретних умов праці, з якими стикається мігрант. Окреслено потреби поверненців.

Ключові слова: міграція, зворотна міграція, поверненці, чинники повернення мігрантів, соціально-демографічні характеристики поверненців.

А.В. Позняк

канд. экон. наук, зав. сектором
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, Киев, бул. Тараса Шевченка, 60
e-mail: olex_poznyak@ukr.net

ВОЗВРАТНАЯ МИГРАЦИЯ В УКРАИНУ: ОБЪЕМ И ХАРАКТЕРИСТИКИ ВОЗВРАЩЕНЦЕВ

Статья посвящена оценке объема возвращения мигрантов в Украину, а также вопросам выявления социально-демографических характеристик возвращенцев и факторов возвращения. Сформированы критерии выделения контингента возвращенцев. Возвращенцы рассматриваются как граждане Украины, которые вернулись в Украину после длительного пребывания за границей (постоянного проживания, трудоустройства, учебы) и не планируют в ближайшее время мигрировать за границу. Проанализированы источники информации, которые могут быть использованы для определения масштабов возвращения мигрантов (государственной статистики, административных данных, результатов выборочных опросов, проведенных как Государственной службой статистики Украины, так и международными организациями), оценена возможность применения каждого из этих источников для целей исследования. Выделены отдельные контингенты возвращенцев, установлено, что среди них преобладают возвратные внешние трудовые мигранты и граждане, зафиксированные текущим учетом изменений места проживания. На основе сочетания информации ряда источников проанализированы процессы возвращения мигрантов в Украину, осуществлена оценка численности переселенцев в Украине. Выявлено, что их ориентировочное количество (при условии реализации ряда предположений) составляет от 700 тыс. до 1,2 млн чел. По данным общенациональных опросов по вопросам внешней трудовой миграции 2008, 2012 и 2017 гг. выполнена сравнительная характеристика контингентов переселенцев и всех трудовых мигрантов. По результатам оценивания определены факторы возвращения мигрантов в Украину. Выделены основные причины возвращения, установлено, что заметную часть возвращенцев составляют те, кто, столкнувшись с тяжелыми условиями труда и быта за рубежом, решил вернуться уже после первой (реже — второй) неудачной поездки. Кроме того, возвращению способствуют наличие социальных связей с Украиной и возможность занятости и заработка на местном рынке труда. Установлено, что склонность к возвращению зависит не столько от страны пребывания, сколько от конкретных условий труда, с которыми сталкивается мигрант. Определены потребности возвращенцев.

Ключевые слова: миграция, возвратная миграция, возвращенцы, факторы возвращения мигрантов, социально-демографические характеристики возвращенцев.

O.V. Pozniak

PhD (Economics), Head of sector of the Ptoukha
Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: olex_poznyak@ukr.net

RETURN MIGRATION TO UKRAINE: SIZE AND CHARACTERISTICS OF THE RETUNEES

This article focuses on estimating volumes of migrants returning to Ukraine, as well as identifying returnees' socio-demographic characteristics and generators of return. Contingent allocation of returnees' criteria is formed. Returnees are considered as Ukrainian citizens who returned to Ukraine after prolonged stay abroad (permanent residence, employment, education) and who do not plan to migrate abroad in the near future. Existing information sources is analyzed and can be used for measuring return migration (official statistics, administrative data, selected survey results both conducted by State Statistics Service and international organizations), applicability of each of these resources for research purposes was assessed. Individual contingents of returnees are allocated, they are found to be mainly returned international migrant workers and citizens documented to have changed place of residence by current register. Based on a combination of several resources, processes of return migration to Ukraine are analyzed; an estimate of the number of returnees to Ukraine is made. It is found that their indicative number (provided realization of several assumptions) ranges from 700,000 to 1,200,000 persons. According to

the national surveys on questions of external labour migration in 2008, 2012 and 2017 a comparative analysis of returnees and all migrant workers is made. As a result of the evaluation return factors of migrants to Ukraine are revealed. Main reasons for the returns are determined, it is found that the larger part of returnees are those who decided to return after first (less often - second) unlucky trip facing poor working and living conditions abroad. Moreover, presence of social connections with Ukraine and employment and income opportunities in the local labour market facilitate the return. It is determined that propensity to return is not so much dependent on host country, but on specific working conditions faced by migrants. Needs of displaced people are identified.

Keywords: migration, return migration, returnees, factors of the migrants' return, socio-demographic characteristics of returners.

Постановка проблеми, актуальність. У результаті багаторічних тенденцій міграційних процесів у складі населення України сформувалися специфічні прошарки, відмінні за міграційними ознаками. Ці контингенти не є достатньо інтегрованими в місцеві громади і значною мірою відрізняються від основної частини населення за способом життя та системою цінностей, що є загрозою порушення ментальної цілісності населення країни та регіонів. До таких контингентів поряд із іммігрантами з різних країн світу, внутрішньо переміщеними особами, належать українські зовнішні мігранти, які повернулися до України. Після перебування за кордоном протягом тривалого часу вони повертаються в суспільство, яке встигає змінитися за період їхньої відсутності.

Проблема повернення та реінтеграції поверненців є актуальною соціальною проблемою, яка з кожним роком стає нагальнішою. Актуальність цієї проблеми пов'язана з тим, що в системі міжнародних міграційних контактів Україна на сьогодні є переважно країною-донором робочої сили. В сучасних умовах відбувається посилення тенденцій переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму (в 1990-х роках такі випадки були рідкісними) унаслідок погіршення економічної та політичної ситуації в Україні. Ситуація ускладнена демографічною кризою — зменшенням чисельності вікових контингентів, які формують робочу силу, і погіршенням співвідношення між працездатним населенням та бенефіціарами системи пенсійного забезпечення. Це спричиняє необхідність залучення мігрантів, при цьому найбажанішим контингентом мігрантів для кожної країни є її колишні громадяни, котрі виїхали до інших країн, та їхні нащадки. Тому проблеми формування політики повернення мігрантів до України набувають особливої ваги, а запорукою її ефективності є наявність інформації про обсяги та характеристики поверненців, їхні потреби та проблеми, з якими вони стикаються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам міграції, особливо зовнішньої трудової міграції українських громадян, приділяється чимало уваги у вітчизняній науковій літературі. Зокрема, цим питанням присвячено праці О. Іванкової-Стецюк (О. Ivankova-Stetsyuk), Е. Лібанової (Е. Libanova), І. Майданік (І. Maidanik), О. Малиновської (О. Malynovska), О. Овчиннікової (О. Ovchinnikova), І. Прибиткової (І. Prybytkova), М. Романюка (М. Romanuk), Г. Селешука (Н. Seleshchuk), М. Шульги (М. Shulga) та ін.

Водночас, проблеми повернення мігрантів до України недостатньо висвітлено у вітчизняній науці. Можна згадати аналіз потреб поверненців, здійснений О. Іванковою-Стецюк за результатами проекту допомоги в реінтеграції мігрантів, які повертаються, з боку неурядових організацій в Україні, реалізованого МБФ «Карітас України» у 2008 р. [1, 2]. Але, питання оцінювання обсягів повернення мігрантів до України в ході даного проекту не розглядалися.

В Україні тричі проведено загальнонаціональні опитування з питань трудової міграції [3–5]. При підведенні підсумків двох останніх у загальній масі зовнішніх

трудовах мігрантів було виділено три категорії, зокрема «трудові мігранти, які повернулися до України».

Загальнонаціональні опитування довели свою ефективність як джерела даних про зовнішню трудову міграцію населення. Разом із тим, суттєвим недоліком їх є рідкісність проведення. Питання трудової міграції нерідко включають також до програм численних опитувань, які виконують різні організації. Серед здійснених в Україні опитувань варто особливо відмітити два: одне проведене організацією «GKF Україна» на замовлення Європейського фонду професійного навчання у 2007 р. [6], інше – в рамках проекту «Дослідження та діалог щодо політики у сфері міграції й грошових переказів в Україні», виконаного Представництвом Міжнародної організації міграції в Україні за фінансової підтримки уряду Канади (далі – дослідження МОМ) у 2014–2015 рр. [7]. Їх значення полягає саме в тому, що в обох цих дослідженнях окремо розглянуто контингент мігрантів, що повернулися до України.

Метою даної статті є здійснення оцінки обсягів повернення мігрантів до України на основі наявного інформаційного забезпечення з акцентом на принцип урахування різних категорій повернених. Така оцінка вперше була здійснена автором в рамках проекту МОМ «Моніторинг становища реадмітованих осіб в Україні та Пакистані». У ході підготовки цієї статті відповідна додаткова оцінка була виконана та розрахована з уточненням на основі залучення нових джерел даних, а також із урахуванням змін, що відбулися за останні роки.

Новизною дослідження є уточнена оцінка обсягів повернення мігрантів до України, виявлення чинників повернення мігрантів до України та соціально-демографічних характеристик повернених.

Методи дослідження – компонентний, аналітичний, системно-структурний, абстрактно-логічний, метод комбінування інформації з різних джерел.

Виклад основного матеріалу. Наявні в Україні джерела інформації, на жаль, не дають повного уявлення про масштаби повернення в Україну її громадян. Проблема оцінки чисельності громадян України, які повернулися з закордону, ускладнюється тим, що після повернення може слідувати новий виїзд. Для поточної оцінки їх кількості використано дані державної статистики, адміністративні дані щодо міграції, матеріали вибірових опитувань, зарубіжні інформаційні джерела.

Громадяни України, які повертаються, належать до таких категорій осіб:

- зовнішні трудові мігранти;
- особи, які навчалися за кордоном;
- особи, які приїждять в Україну і реєструються за місцем проживання;
- громадяни, передані Україні в порядку реадмісії;
- видворені з інших країн громадяни України.

При цьому поділ контингенту на категорії є доволі умовним, одні й ті самі особи можуть належати до двох або й більше категорій повернених. У майбутньому цей перелік вочевидь поповниться особами, які повертатимуться після вимушеної міграції із зони бойових дій на Донбасі. На сьогодні такі випадки (принаймні щодо повернення на підконтрольну Уряду України територію) є скоріше поодинокими.

Статистичний облік осіб, переданих Україні в порядку реадмісії, здійснює Державна Міграційна Служба України. Кількість таких громадян незначна – вона вимірюється сотнями осіб на рік, хоча українців-порушників міграційного законодавства країн перебування відчутно більше. Так, за даними Євростату, чисельність виявлених у країнах ЄС громадян України, які перебували на їх території незаконно, у 2017 р. склала 33,8 тис. осіб [8], що майже утричі більше, ніж у 2013 р. Чисельність

українців, видворених з території ЄС, досягла у 2017 р. 24,4 тис. осіб, що у 2,5 рази більше, ніж у 2014 [9].

Статистика видворень не виключає ймовірності подвійного рахунку. В будь-якому випадку кількість осіб, які повернулися в Україну в порядку реадмісії або за процедурою видворення, вимірюється десятками тисяч осіб і мало впливає на загальну чисельність контингенту поверненців.

Навчання громадян України за кордоном набуває все більшого поширення. За даними ЮНЕСКО [10], кількість українських студентів у закордонних навчальних закладах у 2017 р. перевищила 77 тис. осіб, тобто порівняно з 1999 р. зросла майже ушестеро, причому стабільне зростання контингенту спостерігається з 2007 р. (рис. 1). Особливо різке зростання мало місце у 2012–2016 рр. (більш ніж удвічі) і лише у 2017 р. цей процес призупинився. Нині українські громадяни переважно виїждять на навчання до країн ЄС, де можливості зайнятості та заробітку значно кращі, ніж в Україні та інших країнах СНД. Особливо різко зросла кількість українських студентів у Польщі, де запроваджені спеціальні програми освіти для українців.

Ураховуючи, що найчастіше термін навчання становить п'ять років, загальну кількість громадян України, які виїздили навчатися за кордон, можна оцінити у не менш як 150 тис. осіб. На жаль, інформація про осіб, які повернулися в Україну після навчання в іноземних ВНЗ, відсутня. Безумовно, чимало громадян України після отримання іноземного диплому прагнуть знайти роботу у країні навчання або у інших розвинутих країнах. За даними опитувань українських студентів у Польщі, повертатися на Батьківщину планує менше 1/6 від загалу [11, 12]. Певну тенденцію щодо цього відображають також результати дослідження Міжнародної організації праці (МОП) «Міжнародна мобільність українських педагогів і науковців»: майже 70 % респондентів, які отримали науковий ступінь за кордоном, живуть у країні навчання [13]. З високою ймовірністю можна стверджувати, що принаймні кілька десятків тисяч громадян України, які навчалися в іноземних ВНЗ, повернулися до України. При цьому принаймні частина учбових мігрантів проходить через процедури реєстрації / зняття з реєстрації за місцем проживання, тобто врахована поточним обліком міграційних переміщень. Відповідні процедури здійснюють територіальні підрозділи ДМС України, а опрацювання знеособлених даних — територіальні органи статистики. У формулярах зафіксовано громадянство осіб, що дає змогу виявити обсяги т. зв. стаціонарної (пов'язаної зі зміною місця проживання) міграції до України українських громадян.

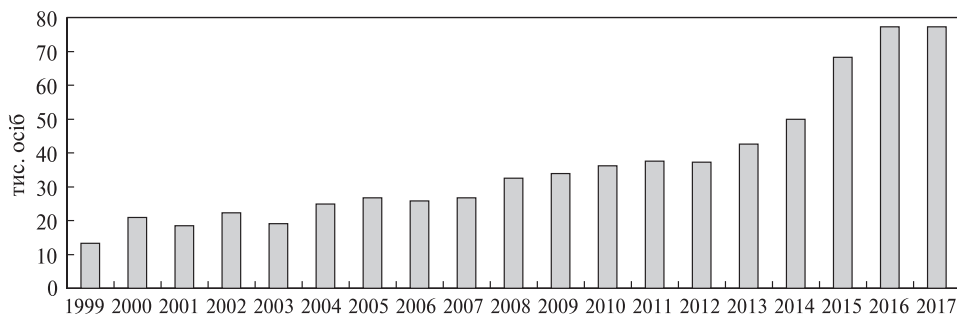

Рис. 1. Динаміка кількості громадян України, які навчаються за кордоном, 1999–2017 рр.

Джерело: база даних ЮНЕСКО.

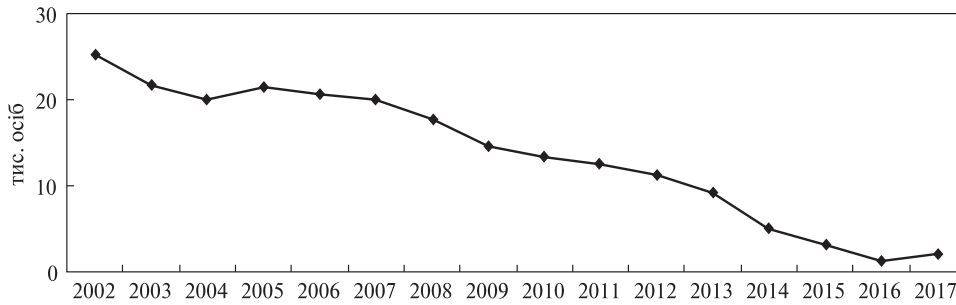

Рис. 2. Динаміка загальної кількості громадян України, що прибули в Україну, 2002–2017 рр.

Джерело: дані Держстату¹.

Поточний облік охоплює лише тих мігрантів, які змінюють офіційне місце проживання. Про неповноту охоплення ним усіх мігрантів свідчить, зокрема, порівняння даних статистики України та країн — міграційних партнерів [14]. Крім того, суттєвим недоліком поточного обліку є те, що він фіксує рік реєстрації, а не рік фактичного прибуття.

За даними поточного обліку змін місця проживання, у 2017 р. до України прибуло 2,0 тис. громадян України, що становить 7,1 % загальної кількості прибулих (рис. 2). Порівняно з 2002 р. кількість прибулих громадян України зменшилася більш ніж у 12 разів. Якщо протягом 2003–2007 рр. спостерігалася певна стабілізація показника, то з 2008 р. розпочалося його стрімке зниження, яке особливо прискорилося з 2014 р.

Частка громадян України серед усіх прибулих повільно зменшувалася протягом перших десяти років після перепису населення 2001 р.: з 59,5 % у 2002 р. до 39,2 % у 2011 р., після чого розпочалося стрімке зменшення показника. Зокрема, загальна кількість прибулих до України у 2017 р. приблизно відповідає показникам 2010–2011 рр., натомість частка громадян України серед них є у шість разів меншою.

Сумарна кількість громадян України, які зареєструвалися за місцем проживання після прибуття з-за кордону за останні 16 років, склала близько 230 тис. осіб, разом із громадянами, які здійснили таку реєстрацію раніше — близько 500–600 тис. осіб, проте не виключено, що дехто міг здійснити за цей період кілька переїздів. Основна частина потоку припадає на країни колишнього СРСР (переважно країни-сусіди — Росію, Молдову та Білорусь), а також основні країни постійної еміграції з України за межі колишньої СРСР — Ізраїль, США та Німеччину. Однак у останні роки все більше громадян України прибувають з європейських країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили. Так, Італія та Іспанія за кількістю прибулих громадян України в останні роки випереджає Німеччину. Підвищена кількість громадян України, прибулих із країн призначення трудових мігрантів, свідчить про часткове співпадіння міграції, пов'язаної із реєстрацією / зняттям з реєстрації за місцем проживання, не лише з учбовою, але і з трудовою міграцією за кордон. При цьому частка громадян України серед вибулих є значно вищою, ніж серед прибулих — у минулому десятилітті вона становила близько 90 %, в останні роки — 30–50 %. Тому навіть в умовах додатного сальдо зареєстрованих міграцій Україна продовжує втрачати своїх громадян. Так, якщо сальдо міграцій усього населення за даними поточного обліку є додатним по-

¹ Тут і далі — дані за 2014–2017 рр. наведено без урахування тимчасово окупованих АР Крим і м. Севастополь, крім того дані щодо Донецької та Луганської областей неповні і можуть бути уточнені.

чинаючи з 2005 р., то номінально додатний міграційний баланс громадянина України спостерігався лише у 2011–2012 рр., однак і в ці роки кількісне переваження прибулих українських громадян над вибулими було символічним. У 2017 р. з України вибуло утричі більше громадян України, ніж прибуло.

Теоретично причинами зменшення обсягів прибуття громадян України на Батьківщину можуть бути або вичерпаність контингенту поверненців, або низький рівень привабливості повернення для українських громадян. Обсяги вибуття громадян України за кордон по суті заперечують перший варіант, отже можна зробити висновок, що значна частина громадян України, які проживають за кордоном, не зацікавлена у поверненні.

Ще одним джерелом інформації щодо повернення в Україну її громадян, які виїздили за межі країни, є статистика видачі дозволів на виїзд громадян України за кордон на постійне місце проживання та повернення їх в Україну, яку веде ДМС. При цьому фіксуються лише ті поверненці, які раніше отримали дозвіл на виїзд на постійне проживання до інших країн. У 2014 р. за цими даними до України повернулося 2,4 тис. осіб, у 2015 р. – 1,7 тис., у 2016 – 2,0 тис., у 2017 – 1,7 тис. осіб. Причому у 2014 р. таких громадян було майже удвічі менше, ніж зафіксовано поточним обліком, та у 2017 р. – майже стільки ж, а у 2016 р. – навіть більше.

Розподіл осіб, що повернулися, за країнами в цілому відповідає розподілу за країнами прибулих за даними поточного обліку. В будь-якому випадку кількість осіб, охоплених відповідним обліком, невелика, крім того, вочевидь, ураховуючи сутність контингенту, принаймні більшість із них охоплена поточним обліком змін місця проживання. Відповідно обсяги адміністративних даних ДМС щодо повернення в Україну осіб, які раніше отримали дозвіл на виїзд на постійне проживання за кордон і не охоплені поточним обліком реєстрації за місцем проживання, суттєво не впливають на загальну оцінку контингенту громадян України, які повертаються на Батьківщину.

Найбільш масовим контингентом міжнародних мігрантів в Україні є зовнішні трудові мігранти, саме зовнішня трудова міграція в перспективі має стати основним джерелом поверненців. Уперше загальнонаціональне обстеження з питань трудових міграцій в середині 2008 р. виконав Державний комітет статистики України (нині – Держстат) разом з фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України) (далі – загальнонаціональне обстеження 2008 р.). Згідно з отриманими даними, протягом 2005 – I половини 2008 рр. за кордоном працювали 1,5 млн мешканців України або 5,1 % населення України працездатного віку [3].

За результатами другого загальнонаціонального обстеження з питань трудової міграції, проведеного Держстатом України спільно з ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України на замовлення МОП у квітні–червні 2012 р. (далі – загальнонаціональне обстеження 2012 р.), кількість громадян у віці 15–70 років, які з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном, складала 1,2 млн осіб, або 3,4 % населення відповідного віку [4].

За даними третього загальнонаціонального обстеження, виконаного Держстатом України у січні–червні 2017 р., кількість громадян України у віці 15–70 років, які з початку 2015 р. до середини 2017 р. працювали або шукали роботу за кордоном, складала 1,3 млн осіб, або 4,5 % населення відповідного віку [5]. Порівняно з даними загальнонаціонального обстеження 2012 р., рівень участі населення України віком 15–70 років у зовнішній трудовій міграції зріс на третину. При цьому обидва обстеження

не змогли охопити членів домогосподарств, які в повному складі виїхали за кордон і мешкають там протягом багатьох років, а також осіб, які виїхали працювати за кордон до 2005 р. (при проведенні обстеження 2008 р.), 2010 р. (при проведенні обстеження 2012 р.), або 2015 р. (при проведенні обстеження 2017 р.) і з того часу не поверталися в Україну. Тобто реальні масштаби українського заробітчанства є більшими. Хоча в першу чергу має місце недооблік саме довгострокових мігрантів, обстеженнями не були враховані також особи, які повернулися в Україну до періоду спостереження і відтоді більше не виїздили за кордон.

З 1,5 млн мігрантів, виявлених загальнонаціональним обстеженням 2008 р., майже 700 тис. (46,9 %) перебували в Україні під час опитування (тобто повернулися принаймні тимчасово). З них трохи більше 200 тис. осіб здійснили по одному виїзду з поверненням, решта є циркулярними мігрантами [15].

Загальнонаціональними опитуваннями 2012 та 2017 рр. було передбачено виокремлення у складі зовнішніх трудових мігрантів трьох категорій осіб: трудові мігранти, які повернулися в Україну, короткострокові трудові мігранти, працівники-емігранти. При цьому до трудових мігрантів, які повернулися в Україну, були віднесені члени домогосподарств віком 15–70 років, які повернулися у визначений період спостереження після виконання роботи або її пошуку за кордоном.

За даними загальнонаціонального обстеження 2012 р., трудові мігранти, які повернулися в Україну, складали 441,7 тис. осіб або 37,4 % всіх виявлених під час обстеження працівників-мігрантів [4]. Однак, із загальної кількості тих трудових мігрантів, які повернулися в Україну, 36,5 % повідомили про намір здійснити поїзду за кордон в найближчі шість місяців, ще 23,1 % не заперечили таку можливість і лише 40,4 % не висловили подібного наміру. Отже, лише 2/5 представників категорії можуть бути однозначно визначені як поверненці, а віднесення решти до цієї категорії є досить умовним.

Обстеження 2017 р. зафіксувало 562,8 тис. трудових мігрантів, які повернулися в Україну, що становить 43,2 % усіх трудових мігрантів. З них близько 280 тис. осіб не мали наміру брати участь у зовнішній трудовій міграції в найближчі півроку — це майже половина усіх мігрантів, що повернулися. Тобто на тлі зростання масштабів зовнішньої трудової міграції, яке відбулося в Україні після анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі, має місце також збільшення кількості осіб, які, отримавши досвід трудових міграцій, не хочуть більше залучатися до неї, принаймні у найближчому майбутньому.

У опитуванні «GFK Україна» мігрантів, що повернулися, було визначено як осіб, які виїхали з України у віці 18 або старше, жили та працювали за кордоном принаймні шість місяців поспіль, повернулися не пізніше ніж за три місяці до опитування та не більше 10 років тому, зараз перебувають в Україні та можуть брати участь в інтерв'ю [6]. Ті, хто повернувся протягом останніх трьох місяців або більш, ніж 10 років тому, не брали участі у дослідженні.

За результатами дослідження «GFK Україна» зроблено висновок, що частка мігрантів, які повернулися, в населенні становить 3,2 % [6]. Оскільки доросле населення на той час сягало в Україні приблизно 37 млн осіб, це означає, що до категорії мігрантів, які повернулися, можна віднести майже 1,2 млн осіб. До цієї категорії віднесено не лише трудових мігрантів, а й тих, хто за кордоном навчався чи перебував з іншою метою. Крім того, виділений контингент охоплював не лише осіб, які не мають намірів продовжувати здійснення трудових поїздок, але й тих, хто планує їх здійснити.

У ході дослідження МОМ 2014–2015 рр. до числа трудових мігрантів, що повернулися, було включено осіб, які переїхали з метою працевлаштування в країну, яка не є країною їх звичайного проживання, мешкали там упродовж останніх десяти років, але повернулися і наразі постійно мешкають на території України, а також які під час інтерв'ю не висловили наміру про подальшу міграцію [7]. Ті мігранти, які перебували у гостей у членів своїх сімей або займалися службовими справами (терміном від декількох днів до декількох тижнів), не вважалися трудовими мігрантами, що повернулися. Дане дослідження є продовженням серії опитувань у різних країнах регіону Південно-Східної та Східної Європи, у тому числі в Албанії (2005, 2009, 2010), Боснії та Герцеговині (2009, 2010), Косово (2009), Молдові (2009–2010, 2012–2013), і Румунії (2010).

За даними дослідження МОМ 2014–2015 рр., загальна кількість мігрантів, які повернулися, становить 144,4 тис. осіб. Цей показник є близьким до чисельності відповідного контингенту за даними загальнонаціонального опитування 2012 р. (якщо враховувати лише тих поверненців, які не висловили наміру щодо подальшої міграції) – близько 178 тис. осіб, однак майже удвічі меншим за відповідний показник опитування 2017 р. – 280 тис. осіб.

Вочевидь критерії, покладені в основу виділення поверненців у дослідженні МОМ 2014–2015 рр., найбільшою мірою відповідають сутності явища повернення мігрантів до України. Тому як об'єкт даного дослідження будемо розглядати **громадян України, які повернулися в Україну після тривалого перебування за кордоном (постійного проживання, працевлаштування, навчання) і не планують найближчим часом мігрувати за кордон**. Чіткіше визначення критеріїв має сенс лише в рамках проведення спеціального опитування з цих проблем. Співвідношення між категоріями поверненців, виявленими за різними джерелами інформації, схематично зображено на рис. 3.

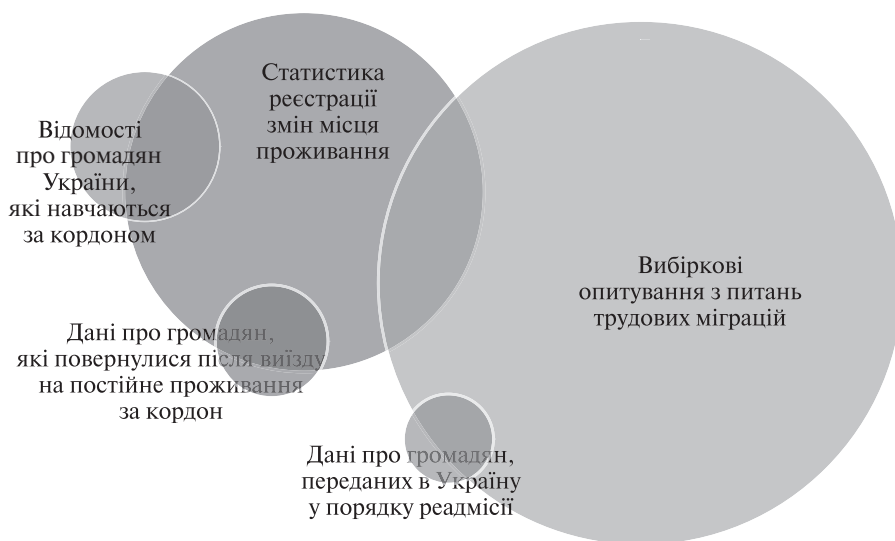

Рис. 3. Система джерел інформації щодо поверненців в Україні (діаметр кола залежить від внеску відповідного джерела інформації)

Джерело: розроблено автором.

Отже, як нижню межу оцінки кількості поверненців із числа трудових мігрантів можна прийняти 130 тис. осіб у першій половині поточного десятиліття (показник, виявлений у ході дослідження МОМ 2014–2015 рр. мінус можлива похибка). Ураховуючи збільшення кількості поверненців у 2017 р. порівняно з 2012 р. за даними опитувань, проведених на основі єдиної методології, більш ніж на 100 тис. осіб, вищевказану нижню межу потрібно відповідно збільшити. Кількість поверненців серед осіб, які прибули до України і зареєструвалися за місцем проживання протягом 2002–2015 рр., враховуючи ймовірність втрат від смертності та повторної міграції, а також можливість часткового співпадіння даного контингенту з контингентом трудових мігрантів, може бути оцінена у 450–500 тис. осіб. Решта категорій поверненців є нечисленними і також можуть частково співпадати з вищеназваними. Тоді загальна чисельність громадян України, що повернулися в Україну, може бути оцінена приблизно у 700 тис. осіб.

За верхню межу оцінки можна взяти результати дослідження «GFK Україна» – 1,2 млн осіб, припускаючи, що кількість представників виявленого цим дослідженням контингенту, котрі виїхали за кордон за період, що минув після проведення опитування, урівноважується новими поверненнями. Зрозуміло, що вказана оцінка є орієнтовною: вона спирається на низку припущень, її вірогідність залежить від якості вихідних даних (які, як зазначено, мають методологічні обмеження і неповністю фіксують відповідні контингенти). Точніша оцінка кількості поверненців можлива лише на основі спеціального репрезентативного опитування, під час формування методології якого будуть ураховані відповідні питання і чітко визначенні критерії виділення контингенту.

Потенційно кількість поверненців може значно зрости, зокрема у випадку покращення ситуації в Україні і здійсненні успішної політики повернення.

Загалом процес зовнішньої трудової міграції у 1990-х рр. розпочинався з короткострокових поїздок без наміру зміни постійного місця проживання і лише з часом частина мігрантів втратила бажання повернутися до України. Згідно з даними дослідження МОМ, 60 % українських зовнішніх трудових мігрантів (зокрема 65 % серед тих, хто працює в країнах ЄС) мають намір повернутися в Україну [7]. Хоча, як свідчать зарубіжні дослідження, висловлений намір не завжди реалізується.

Про характеристики мігрантів, які повертаються, можна судити лише з даних деяких опитувань. Відповідно до дослідження «GFK-Україна» 2007 р., мігранти повертаються передовсім до великих міст та західного регіону держави. Приблизно 60 % із них – чоловіки, середній вік – 37 років. Вони мають високий рівень освіти: 37,5 % закінчили вищі навчальні заклади. Частково такий показник отриманий тому, що дослідження охоплювало осіб, які виїжджали за кордон із метою навчання (6,1 %). Водночас деякі присвячені виключно трудовій міграції обстеження також показують, що високий рівень освіти є фактором повернення на батьківщину: частка осіб із вищою освітою серед тих, хто повертається, помітно переважає частку серед трудових мігрантів загалом [6].

Профіль зворотних трудових мігрантів, згідно з даними дослідження МОМ 2014–2015 рр., відображає загальний міграційний профіль щодо статі, місця проживання та регіонального розподілу: більшість становлять чоловіки (67 %), вихідці з міських населених пунктів (59 %) та західного регіону країни (57 %). З віком імовірність повернення зростає [7].

За даними другого та третього загальнонаціональних опитувань з питань трудової міграції, трудові мігранти, які повернулися в Україну і не мали наміру до виїзду за

кордон у найближчі шість місяців (тобто поверненні у вузькому значенні), за гендерною структурою та рівнем освіти майже не відрізняються від загального контингенту мігрантів. Але вони порівняно старші: серед поверненців меншою є частка осіб віком до 35 років і підвищена — старших контингентів. Тобто повернення в Україну з досягненням віку, у якому провадження трудової діяльності стає проблематичним, залишається доволі поширеним явищем.

Серед поверненців частка одружених є вищою, ніж серед усіх трудових мігрантів (66,8 % проти 58,4 % у 2012 р. та 69,9 % проти 61,6 % у 2017 р.), натомість неодружених осіб, які ніколи не перебували у шлюбі, менше (відповідно 17,8 % проти 28,2 % та 17,0 проти 23,4 %). Причому відмінності за шлюбним станом є істотнішими від тих, що могли б бути пояснені особливостями вікової структури поверненців. Отже, наявність сім'ї у трудового мігранта є одним із чинників, що стимулює повернення.

Більш схильні до повернення городяни — їх частка серед поверненців була у 2012 р. на 5,2 в. п. більшою, ніж серед загального контингенту мігрантів. У 2017 р. ця різниця зросла до 9,4 в. п. Така диференціація вочевидь обумовлена кращими можливостями працевлаштування в містах порівняно із сільською місцевістю. Як і серед усіх мігрантів, серед поверненців домінують представники Західної України. Однак порівняння розподілу усіх мігрантів та поверненців за економічними зонами показує, що якраз мешканці західного регіону є найменш схильними до повернення. Найвищий рівень орієнтації на повернення зафіксовано у центральному регіоні, до складу якого входить і м. Київ. Вочевидь це є свідченням того, що частина громадян після спроби зовнішньої трудової міграції переорієнтовується на внутрішню: Київ є основним центром тяжіння внутрішніх мігрантів, а поїздки до Києва простіше здійснювати мешканцям Київської та сусідніх областей.

У 2012 р. структура поверненців за країнами працевлаштування більш-менш відповідала параметрам усього контингенту заробітчан. Однак, у 2017 р. ситуація змінилася — частка осіб, які повернулися з Росії, серед поверненців виявилася в 1,6 разів більшою, ніж серед усіх трудових мігрантів, що відповідає загальній тенденції зниження інтенсивності поїздок заробітчан до Російської Федерації [5, 16].

Переважна більшість мігрантів, що повернулися, здійснили лише одну поїздку, частка таких серед поверненців значно вища, ніж серед усіх мігрантів (68,5 % проти 45,9 % у 2012 р. та 57,4 % проти 43,6 % у 2017 р.). Серед поверненців, які здійснили більш ніж одну поїздку, за даними опитування 2012 р. понад 4/5 виїздили лише двічі. У 2017 р. варіанти відповідей на це питання були змінені, однак питома вага тих, хто часто виїздив за кордон, серед поверненців виявилася мізерною і у понад 10 разів меншою, ніж серед усіх трудових мігрантів. Крім того, більше половини поверненців перебували за кордоном 1–3 місяці.

Отже вірогідно, що повернення зазвичай є наслідком невдалої міграції. Порівняльний аналіз умов праці поверненців та усіх трудових мігрантів підтверджує такий висновок. Зокрема, поверненці рідше мали письмовий контракт із роботодавцями, при цьому контракти або домовленості мігрантів-поверненців набагато рідше передбачали медичне страхування, щорічну оплачувану відпустку, оплату лікарняного, щотижневі вихідні, оплату понаднормової роботи та соціальне страхування. Права на жодну пільгу, за даними опитування 2012 р., не мали 24,5 % поверненців проти 17,0 % усіх мігрантів, за даними опитування 2017 р. — відповідно 31,1 % проти 20,8 %. Частка осіб, які не мали за кордоном жодного правового статусу, серед поверненців

у 2017 р. перевищувала відповідний показник щодо усього контингенту трудових мігрантів у 1,5 рази (26,8 % проти 17,9 %).

Значною є відмінність поверненців від загального контингенту мігрантів за кількістю відпрацьованих годин на тиждень. Так, частка осіб, тривалість робочого тижня яких не перевищувала нормативи, встановлені на Батьківщині (40 годин), серед поверненців, за даними опитування 2017 р., є удвічі меншою, а частка осіб, які відпрацювали понад 80 годин — в 2,3 рази більшою, ніж серед усіх трудових мігрантів.

Загалом частіше повертаються особи, які займалися за кордоном видами діяльності, що передбачають важку фізичну працю — сільське господарство та будівництво. Набагато менше схильні до повернення зайняті в оптовій та роздрібній торгівлі, а осіб, які працювали у готелях та ресторанах, освіті та соціальній сфері, серед поверненців практично немає. Частка самозайнятих серед поверненців є практично удвічі меншою, ніж серед усіх трудових мігрантів (5,1 % проти 11,6 % за даними опитування 2017 р.)

За даними загальнонаціонального опитування 2017 р., кошти своїм домогосподарствам (включаючи особисте привезення) направляли 46,7 % трудових мігрантів, тоді як серед поверненців таких було лише 34,4 %. Зазвичай поверненці привозили гроші особисто. Оскільки за часткою витрат у країні перебування поверненці не сильно відрізняються від загалу, вочевидь у багатьох із них після транспортних витрат та виплати боргів просто не залишалося коштів.

Результати загальнонаціонального обстеження з питань трудової міграції 2008 р. вказують, що основними причинами повернення в Україну було завершення терміну дії трудової угоди або дозволу на роботу (близько 52 %), сімейні обставини (25,5 %), неналежні умови праці і низька заробітна плата (11,5 %) та проблеми зі здоров'ям (4,5 %). У 2012 р. серед поверненців найбільше було тих, хто повернувся через закінчення терміну договору або дозволу на роботу (проживання) — 27,8 %, а також через сімейні обставини — 20,5 %. Лише 15,5 % повернулися тому, що знайшли роботу в Україні і тільки 6,1 % — через бажання повернутися на Батьківщину. У 2017 р. частка тих, хто повернувся внаслідок знаходження роботи в Україні, помітно зросла — до 22,4 %, хоча закінчення терміну договору або дозволу на роботу (проживання) залишається основною причиною повернення — 30,7 %. Значними є контингенти осіб, які повернулися через сезонність роботи або сімейні обставини (відповідно 14,5 та 13,6 %).

Отже, на основі аналізу даних загальнонаціональних опитувань 2012 та 2017 рр. можна зробити висновок, що схильність трудових мігрантів до повернення в Україну формується під дією таких чинників:

- неуспішність самої міграції; вочевидь саме цей чинник обумовлює також і повернення частини українських громадян, які виїхали на постійне проживання до країн зі значно вищим рівнем життя населення, ніж в Україні;
- рівень зв'язків з Україною, зокрема наявність членів сім'ї, які проживають в Україні;
- можливість працевлаштування в Україні після повернення, рівень заробітків на місцевих ринках праці;
- важкість та умови праці за кордоном; схильність до повернення залежить не стільки від країни перебування, скільки від конкретних умов праці, з якими стикається мігрант.

Сказане кореспондується з результатами дослідження МОМ 2014–2015 рр., згідно з яким посилення бажання повернутися в Україну тісно пов'язане зі старінням, сімейними обставинами та рівнем накопичених заощаджень, крім того, більш схильними до повернення є мігранти, які займаються важкою та низькокваліфікованою працею [7].

На жаль, дуже невелика частка зворотних мігрантів повертаються в Україну, щоб застосувати нові навички і вміння, і ще менша частина успішні в тому, щоб досягти суттєвих змін (у контексті інвестування у виробничу діяльність і створення робочих місць), що може бути обумовлено структурними завадами і не дуже сприятливим бізнес-середовищем в Україні.

Висновки. Таким чином, попри наявність в Україні широкого кола джерел відомостей щодо повернення мігрантів, інформаційне забезпечення оцінювання обсягів повернення необхідно поліпшувати. Загальна чисельність поверненців може бути оцінена лише орієнтовно на рівні 0,7–1,2 млн осіб.

Найчастіше на Батьківщину повертаються мігранти старшого віку, одружені, з відносно нижчим рівнем освіти. Помітну частину поверненців становлять ті, хто, зіткнувшись із важкими умовами праці та побуту за кордоном, вирішив повернутися вже після першої (рідше – другої) невдалої поїздки. З другого боку, поверненню сприяють наявність соціальних зв'язків з Україною та можливості зайнятості і заробітку на місцевому ринку праці.

Потреби поверненців включають психологічну адаптацію, допомогу у працевлаштуванні або організації власного бізнесу, відновлення і визнання документів, забезпечення продовження освіти дітей тощо. Особливої уваги з боку державних органів та громадських організацій потребують особи, постраждалі від торгівлі людьми, а також деякі інші вразливі категорії мігрантів, які повертаються.

Нагальною (враховуючи сучасну демографічну та соціально-економічну ситуацію) є потреба розробки в Україні відповідної політики повернення. При цьому реалізація відповідної політики може бути ефективною лише за умови її ґрунтування на адекватному інформаційно-аналітичному забезпеченні, що робить наукові дослідження у цій сфері вкрай актуальними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Що і хто чекає на мігрантів після повернення в Україну. – Львів: Карітас, 2010.
2. Іванкова-Стецюк О. Церква у просторі міграцій: етнокультурні ресурси та соціоінтегративний потенціал релігійних спільнот українців. – Львів: Артос, 2012. – 256 с.
3. Зовнішня трудова міграція населення України. – Київ: Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики України (Держкомстат України), 2009. – 120 с.
4. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт, МОП, 2013. – 96 с.
5. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – 36 с.
6. Розвиток людських ресурсів і міграційна політика України / European Training Foundation (ETF). – 2008. – 50 с.
7. Міграція як чинник розвитку в Україні: Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / МОМ, Представництво в Україні. – Київ, 2016. – 116 с.

8. Eurostat database [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (дата звернення: 25.10.2018).
9. Frontex (2018), Annual Risk Analysis for 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Risk_Analysis/Risk_Analysis_for_2018.pdf (дата звернення: 25.10.2018).
10. UNESCO database [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://data.uis.unesco.org> (дата звернення: 25.10.2018).
11. Загайало О. Освіта в Польщі як шлях в еміграцію? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/jsvita-v-polschi-yak-shlyah-v-emigraciyu> (дата звернення: 25.10.2018).
12. Chmielewska I., Dobroczek G., Puzynkiewicz J. A New Wave of Ukrainian Migration to Poland [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland> (дата звернення: 20.10.2018).
13. Купець О. Міжнародна мобільність українських педагогів і науковців / Міжнародна організація праці, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МРП для країн Центральної та Східної Європи. — Будапешт, 2013. — 135 с.
14. Оцінка порядку збору, розподілу, зберігання та аналізу інформації у сфері міграції / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. — 2015. — 74 с.
15. Poznyak A. The Demographic and Economic Framework of Circular Migration in Ukraine // Консорціум прикладних досліджень з міжнародної міграції [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2012-83.pdf (дата звернення: 25.10.2018)
16. Ukrainian Migration in Time of Crisis: Forced and Labour Mobility / Dušan Drbohlav, Marta Jaroszewich (Eds). — Prague, 2016. — 180 p.

REFERENCES

1. *Shcho i khto chekaye na mihrantiv pislya povernennya v Ukrainu [What and who is waiting for the migrants after returning to Ukraine]* (2010). Lviv : Caritas [in Ukrainian].
2. Ivankova-Stetsyuk, O. (2012). *Tserkva u prostori mihratsiy: etnokulturni resursy ta sotsiointehratyvnyi potentsial relihiynykh spilnot ukraintsiy [Church in the space of migration: ethno-cultural resources and socio-integrational potential of Ukrainian religious communities]*. Lviv : Artos [in Ukrainian].
3. *Zovnishnia trudova mihratsiya naselennia Ukrainy [Ukrainian External Labor Migration]* (2009). Ukrainian Center for Social reforms. State Committee of Statistics. Kyiv [in Ukrainian].
4. *Zvit shchodo metodologii, orhanizatsii provedennia ta rezultativ modulnoho vybirkovoho obstezhennia z pytan трудової міграції в Україні [Report on the Methodology, Organization and Results of a Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine]* (2013). International Labour Organization. Decent Work Technical Support Team and Country. Office for Central and Eastern Europe. ILO. Budapest. State Committee of Statistics of Ukraine, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
5. *Zovnishnia trudova mihratsiya naselennia (za rezul'tatamy modul'noho vybirkovoho obstezhennia). Statystychnyy byuleten' [External labor migration of the population (based on the results of a modular sample survey). Statistical bulletin]* (2017). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
6. *Development of human resources and migration policy of Ukraine* (2008). European Training Foundation.
7. *Mihratsiya yak chynnyk rozvytku v Ukraini: Doslidzhennya finansovykh nadkhodzen', pov'yazanykh z mihratsiyeu, ta yikhnoho vplyvu na rozvytok v Ukraini [Migration as a Development Factor in Ukraine: Study of Migration-related Financial Revenues and their Impact on Development in Ukraine]* (2016). IOM. Kyiv [in Ukrainian].
8. Eurostat database. (2018) appsso.eurostat.ec.europa.eu. Retrieved from <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.
9. Annual Risk Analysis for 2018 (2018). [frontex.europa.eu/assets](https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Risk_Analysis/Risk_Analysis_for_2018.pdf). Retrieved from https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Risk_Analysis/Risk_Analysis_for_2018.pdf
10. UNESCO database (2018). data.uis.unesco.org. Retrieved from <http://data.uis.unesco.org>

11. Zagaykalo, O. (2018). Osvita v Pol'shchi yak shlyakh v emigratsiyu? [Education in Poland as a way to emigrate?]. *gazeta.dt.ua*. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/jsvita-v-polschi-yak-shlyakh-v-emigraciyu> [in Ukrainian].
12. Chmielewska, I., Dobroczek, G., & Puzynkiewicz, J. (2018). A New Wave of Ukrainian Migration to Poland. *financialobserver.eu*. Retrieved from <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland>.
13. Kupets, O. (2013). *Mizhnarodna mobil'nist' ukrayins'kykh pedahohiv i naukovtsiv / Mizhnarodna orh-anizatsiya pratsi, Hrupa tekhnichnoyi pidtrymky z pytan' hidnoyi pratsi ta Byuro MRP dlya krayin Tsen-tral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy [International mobility of Ukrainian teachers and scholars. International Labor Organization. A group of technical support for decent work and the Bureau of MFP for the countries of Central and Eastern Europe]*. Budapest [in Ukrainian].
14. *Otsinka poriadku zboru, rozpodilu, zberihannia ta analizu informatsii u sferi mihratsii [Assessment of the procedure for collecting, distributing, storing and analyzing information in the field of migration]* (2015). International Organization for Migration, Representation in Ukraine [in Ukrainian].
15. Poznyak, A. (2018). The Demographic and Economic Framework of Circular Migration in Ukraine. The site of the consortium of Applied Research on International Migration. *carim-east.eu*. Retrieved from http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2012-83.pdf
16. Drbohlav, D., & Jaroszewicz, M. (2016). *Ukrainian Migration in Times of Crisis*. Prague : Charles University.

Стаття надійшла до редакції журналу 21.01.2019.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.097>

УДК 331-043.7«20»

JEL CLASSIFICATION: J00, J21

А.М. КОЛОТ

д-р екон. наук, проф., проректор з науково-педагогічної роботи
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03057, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1
E-mail: kolot@kneu.edu.ua

О.О. ГЕРАСИМЕНКО

канд екон. наук, доц., доц.
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03057, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1
E-mail: gerasimenko_o_o@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИЙ РОЗВИТОК У ХХІ СТОЛІТТІ: ДО ПРИРОДИ ГЛОБАЛЬНИХ ЗМІН, НОВИХ МОЖЛИВОСТЕЙ, ОБМЕЖЕНЬ І ВИКЛИКІВ

Доведено необхідність переосмислення перспектив соціально-трудового розвитку у контексті нової глобалізації (так зване друге і третє роз'єднання) і нової (цифрової, мережевої) економіки, зокрема «вихолощення» останньої. Наведена аргументація щодо нових можливостей, які відкриває для людини праці нова економіка, та обмежень і загроз, зумовлених великомасштабними різновекторними змінами сьогодення. Обґрунтована необхідність зміни теоретичного, філософського розуміння дійсності — дійсності і техніко-технологічної, і економічної, і соціально-трудової. Автори намагалися зазирнути у майбутнє світу праці. Основний концепт, що його обстоюють автори, полягає у тому, що інформаційно-комунікаційні, цифрові та інші проривні технології «Індустрії 4.0» обумовлюють утвердження як нового формату глобалізації та глобального суспільного поділу праці, так і нової платформи соціально-трудового розвитку. У більш узагальненому трактуванні мета статті — упорядкувати наявні та сформувати сучасні уявлення щодо природи трансформацій і трендів розвитку світу праці за умов настання чергових етапів глобалізації та формування нової економіки. Розкрито сутність феноменів сьогодення, які обумовлюють розбудову нової платформи соціально-трудового розвитку у перших десятиліттях ХХІ ст. В авторській ментальній моделі сучасного соціально-трудового розвитку домінантами постають глобалізація та нова економіка в їх соціально-трудовому вимірі з огляду на суспільне буття перших десятиліть ХХІ ст. Розвиток процесів глобалізації розглядається як ланцюг так званих роз'єднань у суспільному виробництві в світовому вимірі, що призводять до відділення процесу праці від працівників. Наведено аргументацію зисків і втрат працівників різних кваліфікаційних сегментів від глобалізації та Четвертої промислової революції в частині зайнятості та доходів. Розкрито принципові відмінності «Індустрії 4.0» в плані їх впливу на соціально-трудову сферу. Запропоновано нову теоретичну конструкцію особливостей нової платформи соціально-трудового розвитку за впровадження технологій «Індустрії 4.0» та інституціональних змін, притаманних новій економіці.

Ключові слова: нова глобалізація, нова економіка, соціально-трудовий розвиток, «вихолощення» економіки.

© КОЛОТ А.М., ГЕРАСИМЕНКО О.О., 2019

А.М. Колот

д-р экон. наук, проф., проректор по научно-педагогической работе
ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»
03057, г. Киев, просп. Победы, 54/1
E-mail: kolot@kneu.edu.ua

О.А. Герасименко

канд экон. наук, доц., доц.
ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»
03057, г. Киев, просп. Победы, 54/1
E-mail: gerasimenko_o_o@ukr.net

СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВОЕ РАЗВИТИЕ В XXI ВЕКЕ: К ПРИРОДЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ, НОВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ, ОГРАНИЧЕНИЙ И ВЫЗОВОВ

Доказана необходимость переосмысления перспектив социально-трудового развития в контексте новой глобализации (так называемое второе и третье разьединение) и новой (цифровой, сетевой) экономики, в частности «выхолащивание» последней. Приведена аргументация относительно новых возможностей, которые открывает для человека труда новая экономика, ограничений и угроз, предопределенных крупномасштабными разновекторными изменениями нынешнего времени. Обоснована необходимость изменения теоретического, философского понимания действительности — технико-технологической, и экономической, и социально-трудоовой. Авторами сделана попытка заглянуть в будущее мира труда. Основной концепт, который отстаивают авторы, заключается в том, что информационно-коммуникационные, цифровые и другие прорывные технологии «Индустрии 4.0» обуславливают утверждение как нового формата глобализации и глобального общественного разделения труда, так и новой платформы социально-трудоового развития. В более обобщенной трактовке цель статьи — упорядочить прежние и сформировать современные представления относительно природы трансформаций и трендов развития мира труда в условиях наступления дежурных этапов глобализации и формирования новой экономики. Раскрыта сущность феноменов нынешнего времени, обуславливающих формирование новой платформы социально-трудоового развития в первых десятилетиях XXI ст. В авторской ментальной модели современного социально-трудоового развития доминантами показаны глобализация и новая экономика в их социально-трудоовом измерении, с учётом общественного существования первых десятилетий XXI ст. Развитие процессов глобализации рассматривается как цепь так называемых разьединений в общественном производстве в мировом измерении, приводящих к отделению процесса труда от работников. Изложена аргументация выгод и потерь работников разных квалификационных сегментов от глобализации и Четвертой промышленной революции в части занятости и доходов. Раскрыты принципиальные отличия «Индустрии 4.0» в плане их влияния на социально-трудоовую сферу. Предложена новая теоретическая конструкция особенностей новой платформы социально-трудоового развития в условиях внедрения технологий «Индустрии 4.0» и институциональных изменений, присущих новой экономике.

Ключевые слова: новая глобализация, новая экономика, социально-трудоовое развитие, «выхолащивание» экономики.

А.М. Kolot

ScD (Economics), Professor, Vice rector in Charge of Research and Academic Affairs
SHEI “Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman”
Ukraine, 03057, Kyiv, Prospect Peremogy, 54/1
E-mail: kolot@kneu.edu.ua

О.А. Herasyenko

PhD (Economics), Associate Professor, Associate Professor
SHEI “Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman”
Ukraine, 03057, Kyiv, Prospect Peremogy, 54/1
E-mail: gerasimenko_o_o@ukr.net

SOCIAL AND LABOR DEVELOPMENT IN THE XXI CENTURY: TO THE NATURE OF GLOBAL CHANGES, NEW OPPORTUNITIES, LIMITATIONS AND CHALLENGES

The article proves the need to rethink the prospects of social and labor development in the context of a new globalization (the so-called second and third disengagement) and a new (digital, network) economy, in particular, the “emasculatation” of the latter. The argumentation regarding the new opportunities that a new economy opens for a man of labor, and the constraints and threats posed by large-scale, multi-vectored changes of the present days, is given. The necessity of changing the theoretical, philosophical understanding of technical, technological, economic, social and labor realities is substantiated. The authors make an attempt to look into the future of the world of labor. The main concept advocated by the authors is that the information-communication, digital and other breakthrough technologies of “Industry 4.0” stipulate the establishment of a new format of globalization and global social division of labor, as well as a new platform of social and labor development. In a more generalized interpretation, the purpose of the article is to regulate existing ideas regarding the nature of transformations and trends in the development of the world of labor, and formulate new ones under the conditions of the advent of the next stages of globalization and the formation of a new economy. The essence of the present-day phenomena, which cause the development of a new platform of social and labor development in the first decades of the XXI century, is covered. The dominants of the author’s mental model of contemporary social and labor development are globalization and a new economy in their social and labor dimension in view of the social life of the first decades of the XXI century. Development of organization processes is viewed as a chain of so-called disjunctions in social production in a global dimension, which lead to the separation of the labor process from workers. The argumentation of the profits and losses of employees of various qualification segments from globalization and the Fourth Industrial Revolution in terms of employment and income is given. The principal differences of “Industry 4.0” in terms of their influence on the social and labor sphere are covered. The authors suggest a new theoretical construction of the features of the new platform of social and labor development under condition of introduction of technologies of “Industry 4.0” and the institutional changes that are appropriate for the new economy.

Keywords: new globalization, new economy, social and labor development, “emasculatation” of economy.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Світ економіки, світ людей на рубежі двох тисячоліть, образно кажучи, перевернувся. Тренди, домінанти, тенденції розвитку довколишніх нас світів є настільки суперечливими і різновекторними, що не лише пересічному громадянину, а й науковцю стає усе важче розпізнати, усвідомити глибину викликів сучасності, оцінити свій потенціал і можливості, бути готовим до відповіді на безліч нових запитань, які постають за умов глобальних трансформацій усього, що оточує людину.

До основних наукових завдань на сучасному етапі варто віднести перенесення акценту з констатації «кінця знайомого світу» на окреслення контурів й опрацювання механізмів функціонування «незнайомого світу», яким він стає для більшості економічно активного населення. Однак цьому має передувати з’ясування **природи змін**, усвідомлення того, що перебуває «за кадром» й обумовлює трансформацію соціально-трудої сфери.

Нові можливості, що відкриває для людини праці нова економіка (вона ж і цифрова, і мережева, і знаннева, і креативна тощо) продовжують межувати з фундаментальними обмеженнями матеріального, соціального, психологічного, соціокультурного характеру. Людина праці не стала впевненіше почуватися на ринку праці, вона часто-густо ще більше і швидше втомлюється, щоденно стикаючись з фізичними, психологічними, техногенними небезпеками. Постає низка проблем, пов’язаних зі здатністю адаптуватися до великомасштабних різновекторних змін, які стають нормою сьогодення.

Симбіоз нових технологій, інститутів організації праці, виробництва і управління, нова структура ресурсів і чинників набуття незаперечних конкурентних переваг — усе це і багато-багато іншого докорінно змінюють усі складові соціально-трудої сфери. Йдеться без перебільшення про **формування нової платформи соціально-трудоого розвитку**, яка потребує наукового опрацювання та забезпечення.

Не буде перебільшенням твердження, що економіка та суспільство, трансформуючись, змінюються на очах і постають у новому форматі. Економіка і суспільство сучасної доби — це, образно кажучи, нова «тканина», зіткана з потенційних можливостей, асиметрій, непізнаних або неусвідомлених тенденцій, трендів, домінант розвитку.

Один із парадоксів сьогодення полягає у тому, що ця «тканина» формується скоріше за законами природи, а не за лекалами й інструментами, що їх опрацювала і запропонувала наукова спільнота. Остання переважно коментує чи продукує міфи, відтворює ментальні моделі минулого, про які йтиметься нижче. Неадекватність суджень, прояви антиномії, зміщення акцентів, еkleктичність та підміна понять, неусвідомлення або переставлення місцями причин і наслідків — це і безліч іншого заповнило економічну літературу. Через брак наукового опрацювання природи і наслідків трансформаційних процесів, що їх переживають економіка і суспільство на зламі двох тисячоліть, сформувалася глобальна невідповідність (вона ж свого роду «тромб» на шляху до стійкого розвитку) — невідповідність (незбіг) техніко-технологічних, організаційних, інституціональних явищ і процесів, які на практиці обумовлюють формування нової економіки і постіндустріального суспільства з їхніми ментальними схемами, моделями, які сформувалися у свідомості більшості економічно активного населення і якими воно (населення) керується.

Важливою складовою подолання асиметрій, про які йшлося вище, є усвідомлення **природи явищ і процесів**, під впливом яких формується нова економіка і новий суспільний поділ праці. Наполягаємо на тому, що на сучасному етапі має відбуватися зміна теоретичного, філософського розуміння дійсності — дійсності і техніко-технологічної, і економічної, і соціально-трудової. Не виключено, що саму економіку та її соціально-трудову сферу вже у найближчій перспективі маємо розглядати як уособлення зовсім інших парадигм та відповідних відносин.

Задля опанування новітньої філософії суспільного буття маємо стати на шлях міждисциплінарних досліджень, відмовитися від заскоружлих схем, моделей, інструментів, що сформувалися за умов дотеперішньої економіки, яка за більшості параметрів є повною протилежністю тій реальності, що інтенсивно формується. Водночас украй важливо подолати догми неолібералізму (на кшталт «вільного ринку», який забезпечує так званий *спонтанний порядок*), як і інші неприродні «ізми»; намагатися дивитися на довколишні світи відкритими очима; демонструвати здатність розуміти причинно-наслідкові механізми взаємозв'язку і взаємообумовленості технічного, економічного, позаекономічного і соціально-трудового розвитку.

В умовах, коли на зміну обмеженим ресурсам приходять необмежені, коли вторинний сектор утрачає свою значущість на користь третинного сектора, коли так звані *базис* і *надбудова* змінили свою полярність; коли позаекономічне відіграє не меншу, а то й більшу роль, аніж суто економічне; коли відбуваються кардинальні зміни в мотивації й цінностях трудового життя, інструменти, механізми, парадигми, що їх продукувала дотеперішня економічна теорія, у більшості випадків втрачають будь-який сенс.

Майбутнє щоденно намагається наздогнати нас, а тому необхідно усе робити краще і швидше — думати, узагальнювати, мислити, досліджувати, діяти, адаптуватися. Задля формування сучасного світогляду, сучасного мислення як передумов формування «дорожньої карти» забезпечення стійкого розвитку автори прагнули розкрити **природу явищ і процесів** сьогодення, що продукують як нові можливості, так і нові обмеження й виклики у царині соціально-трудового розвитку.

Намагання авторів зазирнути у майбутнє світу праці продиктоване потребою передбачати, що чекає на економічно активну людину у найближчій перспективі, до чого треба готуватися і враховувати у процесі формування та реалізації соціально-трудої політики. Судження й узагальнення, які містяться у статті, мають спонукати до роздумів — як, у який спосіб має діяти людина, організація, суспільство в цілому аби не просто залишатися на плаву, а й досягати стійкого розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед економістів сучасної доби одним із перших, хто на десятиліття випередив наукову спільноту прозорливим баченням нового формату економіки XXI ст., був Пітер Друкер (Drucker P.). Класик теорії і практики сучасного менеджменту у свої 90 років на рубежі двох тисячоліть закликав науковців усвідомити той факт, що традиційні фактори виробництва — земля, праця і капітал — набувають якщо й не вторинного, то якісно нового значення по відношенню до інформації та знань. «Той факт, — писав Пітер Друкер на початку 1990-х років, — що знання стали єдиним, а не одним із ресурсів, робить наше суспільство «посткапіталістичним». Він докорінним чином змінює структуру суспільства. Він створює нову соціальну динаміку. Він створює нову економічну динаміку. Він створює нову політику» [1]. Фундатор сучасного менеджменту неодноразово привертая увагу до необхідності по-іншому виписати та зрозуміти історію праці. Економіка ринку праці, на думку Пітера Друкера, все ще мало досліджена, продовжує зосереджуватися навколо безробіття і заробітних плат у традиційному розумінні їх сутності і взаємозв'язку. Натомість наука має, на його думку, виписати як насправді інформація впливає на працю, на співвідношення між працею і вільним часом, на життєдіяльність людини в цілому.

Втім, прозорливі, науково виражені думки і передбачення Пітера Друкера і ряду його послідовників та однодумців — це скоріше виняток, аніж правило у баченні сутнісних характеристик та закономірностей розвитку нової мережевої економіки. Маємо констатувати, що ще на початку 2000-х років соціально-економічна література за незначним винятком була переповнена описом нової економіки як системи, у якій більшість зайнятих буде виконувати роботу, що заснована на інноваціях і знаннях; у трудових функціях переважатимуть компоненти інтелектуального характеру; економічний простір буде заповнюватися нематеріальним, а трудові, соціальні конфлікти приречені до мінімізації.

Як насправді буде функціонувати нова економіка — над цим мало хто замислювався. Натомість продукувалися міфи та ілюзії, за якими нову економіку уявляли переважно як результат еволюції економіки індустріальної доби; як економіки з більшим насиченням «розумних» машин. І лише наприкінці першого — на початку другого десятиліття XXI ст. розпочалося масове прозріння та усвідомлення, що ера «комунізму» у сфері праці та соціально-трудоих відносин віддаляється у часі та просторі і зароджуються сумніви стосовно того, чи взагалі ця ера може настати.

Світова економічна думка щодо майбутнього економіки та соціуму на зламі тисячоліть та в подальшій перспективі в останні роки отримала прирошення у низці піонерних досліджень Р. Болдуїна (Bolduin R.) [2], А. Грінфілда (Grinfeld A.) [3], А. Дітона (Diton A.) [4], Р. Коллінза (Kollinz R.) [5], Р. Інглхарта (Inglhart R.) [6], П. Мейсона (Mejson P.) [7], Б. Мілановича (Milanovich B.) [8], Т. Пікетті (Piketti T.) [9], Д. Сакса (Saks D.) [10], Дж. Стігліца (Stiglic Dzh.) [11, 12], Р. Вотсона (Uotson R.) [13], К. Шваба (Shvab K.) [14]. Багатоаспектна та широкопланова проблематика технологічних інновацій та зумовлених ними різновекторних соціально-економічних трансформацій у координатах нової економіки знайшла відображення і в до-

робку українських вчених: їй присвятили наукові праці О. Амоша (Amosha O.) [15], В. Антонюк (Antoniuk V.) [15], О. Вишневський (Vyshnevskiy O.) [16], В. Геєць (Heiets' V.) [17], А. Гриценко (Hrytsenko A.) [17], О. Жадан (Zhadan O.) [18], Ю. Залоз-нова (Zaloznova Yu.) [15], Е. Лібанова (Libanova E.) [17, 19], Д. Лук'яненко (Luk'ianenko D.) [20], В. Ляшенко (Liashenko V.) [16], О. Макарова (Makarova O.) [17], О. Новікова (Novikova O.) [15], І. Одотюк (Odotiuk I.) [17], І. Петрова (Petrova I.) [21], А.М. Поручник (Poruchnyk A.) [20], Я. Столярчук (Stoliarchuk Ya.) [20], Л. Шевченко (Shevchenko L.) [22] та ін.

Утім, білих плям на шляху розуміння природи соціально-трудового розвитку залишається чимало. Наукова спільнота не спромоглася пояснити соціуму просто й доступно складні соціально-трудові трансформації, що відбуваються в умовах становлення нової економіки.

Автори статті неодноразово наголошували, що нова економіка — це не прояв механічного приросту технічних, організаційних, інноваційних та інших якостей дотеперішньої економічної системи, це не екстраполяція закономірностей останньої на економічне буття нового століття. В економічній системі, що інтенсивно формується, цілі її пласти, сегменти, кластери починають функціонувати за іншими принципами, розвиваються за іншими, аніж дотепер, сценаріями, рухаються в іншому ритмі та з іншими швидкостями. Вже сьогодні реальністю є небачені раніше мережеві зв'язки, нові форми власності, нові форми кредитування, паралельні валюти, самоуправлінські структури тощо. Новий капіталізм стає одночасно і глобальним, і фрагментарним, і мережевим; частково — ринковим, принаймні таким, що прокладає шлях відходу від суто ринкової системи. Не буде перебільшенням твердження, що для нової економіки характерним є феномен поєднання віртуального і реального світу. Згадані мегатренди та українські реалії соціально-трудового розвитку відображено в низці попередніх авторських публікацій, результатом яких є: новітній концепт економічно активної людини в координатах нової економіки та постіндустріального суспільства [23]; теоретико-прикладні засади сучасної ролі та місця провідних інститутів, що мають «працювати» на стійкий соціально-трудовий розвиток [24]; наукова платформа розвитку інституту гідної праці; нові грані взаємозв'язку та взаємообумовленості інститутів зайнятості, доходів і соціальної нерівності [25]; нове бачення позаконічного у забезпеченні стійкого розвитку.

Новизна. Основний концепт, що його обстоюють автори, полягає у тому, що інформаційно-комунікаційні, цифрові та інші проривні технології «Індустрії 4,0» обумовлюють утвердження як нового формату глобалізації та глобального суспільного поділу праці, так і нової платформи соціально-трудового розвитку.

У статті розкрито нову теоретичну конструкцію **особливостей нової платформи соціально-трудового розвитку** за впровадження технологій «Індустрії 4,0» та інституціональних змін, притаманних новій економіці.

У більш узагальненому трактуванні **мета статті** — упорядкувати дотеперішні та сформувати сучасні уявлення щодо природи трансформацій і трендів розвитку світу праці за умов настання чергових етапів глобалізації та формування нової економіки.

Теоретико-методологічним базисом дослідження є **системний підхід у формуванні** теоретичного конструкту нової платформи соціально-трудового розвитку в координатах нової глобалізації та нової економіки.

Виклад основного матеріалу. У продовження досліджень, результати яких в останній час оприлюднені у наукових виданнях [23, 24], звертаємо увагу потенційного читача на новітні дрейфи соціально-трудового розвитку початку XXI ст. Для

останнього характерним є як зародження нових можливостей поступу, так і суперечливість досягнутих результатів, різновекторність тенденцій розвитку, поява усе нових викликів і ризиків.

Неупереджений аналіз свідчить, що сучасні соціально-трудові трансформації носять глобальний характер, вони не мають національних кордонів і торкаються усіх сторін соціального буття – від демоекономічного стану та перспектив його розвитку, зайнятості, доходів, гідної праці, нерівності тощо й аж до проблематики соціальної ізоляції, соціального включення, «ерозії» культури солідарності [4–6, 8–12, 14, 24].

Результати власних досліджень, які корелюють із висновками багатьох дослідників світової економічної думки, допомогли виокремити, дослідити та описати низку феноменів сьогодення, які обумовлюють розбудову нової платформи соціально-трудового розвитку у перших десятиліттях XXI ст. Виокремимо найбільш значущі із цих феноменів, вони ж *мегапричини розбудови нової платформи соціально-трудового розвитку*:

1) новий формат глобалізації світової економіки (так зване *друге і третє роз'єднання*), втрата і / або ненабуття національною економікою конкурентних переваг;

2) інтенсивне формування нової економіки (вона ж і цифрова, і знаннєва, і мережева, і інформаційна), для якої характерними є інші, аніж панівні впритул до початку XXI ст. технології, ресурси, пріоритети, мотивації, цінності та утвердження на тривалий період примату економічного над соціальним;

3) новий формат суспільного поділу праці у глобальному вимірі, який у свою чергу є симбіозом новітньої глобалізації світової економіки та нової економіки, що формується у межах національних держав;

4) домінування неолібералізму як теорії та ідеології сучасного глобального, класового, олігархічного капіталізму у світовому вимірі.

Означені вище феномени, мегапричини, мегатренди, на наше переконання, є визначальними для формування кількісних і якісних параметрів соціально-трудового розвитку. Залишається лише прояснити **як це відбувається, якими є очевидні та латентні механізми** взаємозв'язку, взаємовпливу, взаємообумовленості названих феноменів соціально-трудового розвитку у такий надскладний, надсуперечливий період, яким є початок XXI ст.

Озвучене завдання – **прояснити** – не є простим, навпаки, воно залишається архіскладним і потребує не більше і не менше подолання **кризи думки, кризи світоглядного характеру**. Не буде перебільшенням твердження, що нову економіку і все, що з нею пов'язано, можна зрозуміти, усвідомити, спрямувати у лоно стійкого розвитку за нового, іншого, економічного і соціального мислення, за опанування іншої філософії суспільного поступу.

За нашою оцінкою таке мислення нині постає як «зазори», «шпаринки», «тріщинки» у моноліті дотеперішніх уявлень про закономірності, тренди, імперативи розвитку економіки і суспільства. І це не випадково. Цьому є пояснення, є свого роду «алібі», адже домінантне мислення формувалося в умовах, коли іншим було усе – ресурси, пріоритети, мотивації, можливості, обмеження, цінності тощо.

Варто погодитися з думкою лауреата Нобелівської премії з економіки Дугласа Норта, який стверджує, що складовою «провалів» у розумінні й усвідомленні проблем сьогодення є домінування неадекватних реаліям XXI ст. так званих *ментальних моделей*. Про що йдеться? Абсолютна більшість свідомої частини людства користується тими чи тими «ментальними моделями» для того, щоб звести реальність до певної конструкції – спрощеної, але зрозумілої. Однак якщо певну ментальну модель людина

довго використовує, не вносить у неї певні корективи, то вона (людина) часто-густо забуває, що її уявлення — це лише конструкція, а не істина в останній інстанції, й водночас утверджується віра, невиправдане очікування, що ця уявна реальність є абсолютно правильною. Коли означене вище має місце (людина забула, що її уявлення — це лише спрощена конструкція дійсності, яка змінюється, а на зламі тисячоліть змінюється на очах), то людина починає підлаштовувати дійсність під сформовану «ментальну модель», відкидати або применшувати роль чинників, обставин, процесів, які не вписуються в установлені уявлення та ментальні схеми.

Чому ми наголошуємо на цьому та привертаємо увагу до так званих *ментальних моделей*? За нашими спостереженнями та оцінками, світи навколо нас — природи, техніки, технологій, інститутів, самих людей — стали настільки складними та іншими, що лівова частка не лише пересічних громадян, а й науковців перестає сприймати, усвідомлювати усі деталі повсякденної життєдіяльності; номінально, фізично перебуваючи у ХХІ ст., а ментально, світоглядно, морально — у минулому.

Наявні панівні «ментальні моделі» заважають, зокрема, зрозуміти сутність *нового формату глобалізації світової економіки та її зв'язку з формуванням нової платформи соціально-трудового розвитку*.

Результати останніх власних досліджень, що корелюють із науково-прикладними судженнями і висновками багатьох учених, переважно зарубіжних, переконують у нагальній потребі закласти, сформувані, утвердити більш *широкий погляд на сучасне і майбутнє глобалізації* в контексті технологій Четвертої промислової революції та нового формату суспільного поділу праці, впливу останніх на світ людей, їхнє соціально-трудове буття. Попередні дослідження переконують у тому, що технології Четвертої промислової революції змінюють характер глобалізації. Під впливом цифровізації та мережізації, як і інших новітніх технологій, відбувається інтенсивне формування *як нової економіки, так і нової глобалізації*.

В авторській ментальній моделі сучасного соціально-трудового розвитку домінантами постають глобалізація та нова економіка в їх соціально-трудовому вимірі з огляду на суспільне буття перших десятиліть ХХІ ст.

Новий формат глобалізації світової економіки як детермінанта формування нової платформи соціально-трудового розвитку. Формат глобалізації, який утверджується після 1990-х років, на погляд авторів, має свої особливості, інші прояви зміни суспільного буття. Історія людства «до глобалізації» — це історія, коли виробництво і споживання були, образно кажучи, насильницьки прив'язані. Вироблені товари в епоху «до глобалізації» споживалися на території їх походження, продукування. Це було обумовлено рядом обмежень. Для того щоб товари споживалися в іншій країні, на іншій території, необхідно, передовсім, мати певні транспортні засоби, при цьому витрати на транспортування мають бути прийнятними.

Принципово важливим є таке уточнення. Жорстка прив'язка виробництва до споживання насправді обумовлена обмеженнями, пов'язаними з трьома видами витрат: на переміщення товарів; на переміщення ідей, інформації; на переміщення людей.

Поділяємо думку вчених, які розвиток процесів глобалізації розглядають як ланцюг так званих *роз'єднань*, що відбулися у суспільному виробництві у світовому вимірі. Саме таку позицію обстоює, зокрема, професор міжнародної економіки Інституту міжнародних досліджень і досліджень у сфері розвитку (Женева) Річард Болдуїн, який виокремлює три види роз'єднань [2].

Так зване *перше роз'єднання* стало можливим за створення умов для розвитку міжнародної торгівлі, а саме появи нових транспортних засобів та зниження вартості

перевезень. З початку ХХ ст. ринки набувають глобального характеру, а виробництво продовжувало бути впритул до 1970–1980-х років локальним. Історично так склалося, що світове виробництво було сконцентровано на світовій Півночі – північ Америки, північ Європи. Виробництво тривалий час залишалося здебільшого саме там, було національним за статусом, а торгівля, як зазначено, набувала інтернаціонального статусу.

Друге прискорення і продиктоване ним так зване *друге роз'єднання* стало можливим за ланцюгу подій, явищ, процесів, а саме:

- створення і масове впровадження інформаційно-комунікаційних технологій;
- зниження вартості переміщення інформації, ноу-хау;
- масове переміщення робочих місць, виробництв за можливості контролю за адміністративно-господарською діяльністю, дистанційної координації, відеозв'язку тощо;
- зміни у глобальних вартісних ланцюгах створення доданої вартості;
- поєднання технологій «Великої сімки» з низькою заробітною платою в країнах, що розвиваються.

Третє роз'єднання – третій етап майбутньої глобалізації – це переміщення не лише товарів, виробництв, інформації, а й людей; це утвердження нового процесу праці. Мова йде про майбутнє чергового етапу глобалізації.

Зазначимо, що переміщення людей пов'язано з двома обмеженнями: витратами на переміщення; національним законодавством, що встановлює рамкові і нерамкові, доволі сурові вимоги та обмеження. Існує думка, що у найближчій перспективі з'являться **як мінімум дві технологічні новації**, які створять умови для так званого *альтернативного переміщення людей* через національні кордони.

Перша новація, перша технологія – *дистанційна присутність*, виконання робіт у віддаленому режимі і це вже не є науковою фантазією.

Друга новація – дистанційна робототехніка, яка передбачає, що управління роботами, кіберсистемами, іншими системами буде здійснюватися фахівцями на відстані (з іншої країни, континенту).

У найближчі десятиліття ці новації, технології, феномени разом кардинально змінять характер глобалізації. Вони дадуть змогу фахівцям, які мешкають в одній країні, вирішувати професійні завдання на території іншої, реально там не перебуваючи. Така віртуальна імміграція (вона ж дистанційна зайнятість) у змозі кардинально розширити список робочих місць, відкритих для міжнародної конкуренції. Немало професійних робіт і завдань, що мають виконуватися у багатих країнах, зможуть дистанційно вирішуватися фахівцями з небагатих країн.

Отже, третє роз'єднання у рамках глобалізації, яке відбудеться у недалекому майбутньому, охопить явища, процеси, що були сутністю другого етапу глобалізації, та водночас «приросте» можливістю надання працівниками, які проживають в одній країні, послуг компаніям, що розміщуються в інших країнах, без фізичної присутності. Іншими словами, третє роз'єднання буде реальним проявом **відділення процесу праці від працівників**.

Але повернімося до розгляду особливостей нинішнього етапу глобалізації, які є наслідком другого роз'єднання, на що було вказано вище. У найбільш укрупненому, спрощеному трактуванні першопричинами настання нового етапу глобалізації є зміни у суспільному поділі праці та функціонуванні глобальної економіки під впливом технологій Четвертої промислової революції. Під дією останніх зросли масштаби переміщення знань, ідей, ноу-хау, як і ціна такого переміщення; водночас відбулися кардинальні зміни в організації глобального виробництва.

На цьому наголошує чимало дослідників згаданої проблематики і, зокрема, Річард Болдуїн, який зазначає: «Перенесення ряду виробництв у країни з низьким рівнем оплати праці змінило характер глобалізації, але не лише у зв'язку з тим, що робочі місця перемістилися за кордон. Бажаючи, щоб винесені туди стадії виробництва входили без зазору у вітчизняний вартісний ланцюг, фірми із розвинених країн окрім обладнання переносили за кордон маркетингову, управлінську і технологічну експертизи. Як наслідок, друге роз'єднання, що іноді називається революцією глобальних вартісних ланцюгів, змінило світові потоки розподілу знань. Усе частіше рівень конкурентоспроможності промислової продукції визначається не кордонами національних держав, а контурами міжнародних виробничих мереж» [2, с. 19–20].

Принципово важливі для розуміння сутності новітньої глобалізації і такі твердження Річарда Болдуїна: «Інакше кажучи, засноване на передових ІКТ перенесення виробництва за кордон сформувало промислову конкурентоспроможність нового типу, яка поєднує знання (ноу-хау) країн «Великої сімки» з людськими ресурсами країн, що розвиваються. Оскільки ця комбінація високих технологій із низькою заробітною платою виявилася світовим досягненням, спрощене переміщення ідей породило масовий перетік ноу-хау з Півночі на Південь. Саме ці нові потоки знань роблять нову глобалізацію суттєво відмінною від старої глобалізації» [2, с. 20].

Для усвідомлення глибинних засад новітньої глобалізації суттєвим є наголос на такому. Утворення нового формату суспільного поділу праці та глобальних вартісних ланцюгів нині здійснюється у такий спосіб, що власниками найсучасніших технологій Четвертої промислової революції залишаються компанії країн «Великої сімки» та деяких інших держав. Зазначені країни спрямовують до країн, що розвиваються, новітні технологічні та управлінські досягнення не як модератори «аукціонів нечуваної щедрості», які демонструють дива безкорисливості, моральності. Навпаки, компанії, штаб-квартири яких розміщені у розвинених країнах світу, ставлять за мету зберегти контроль за інтелектуальним капіталом, що виводиться за кордон, залишити його своєю власністю.

Новий формат суспільного поділу праці (міжнародна реорганізація виробництва, перенесення не лише виробництва товарів, а й ноу-хау, інформації, знань) у сукупності зі змінами у ланцюгу створення доданої вартості сформували і продовжують формувати новий образ глобальної економіки, яка обумовлює виникнення нової платформи соціально-трудового розвитку.

Зміни, що відбуваються у співвідношенні виробничих і позавиробничих процесів (підготовчі, після продажу) та у ланцюгу створення доданої вартості, можуть бути подані у вигляді певної теоретичної конструкції. Заслуговує на увагу теоретична конструкція, запропонована Стеном Ші, засновником і генеральним директором фірми *Acer*. Така конструкція узгоджується з теоретичними засновками багатьох теоретиків та є віддзеркаленням підприємницької практики сьогодення, що є такою: усе вагоміше значення в процесі відтворення суспільного продукту має не стадія виробництва (з позицій створення доданої вартості), а до- і післявиробничі стадії.

З цього приводу відомий дослідник сучасних проблем глобалізації Річард Болдуїн зазначає: «Усе більшу частку доданої вартості створюють послуги, пов'язані з виробництвом, і усе меншу частку – безпосередньо саме виробництво. Іншими словами, значна частка доданої вартості, яка раніше – до другого роз'єднання – з'являлася на етапах виготовлення продукції, перекоchoує переважно на сервісні етапи, що передують і супроводжують етап виробництва як такий» [2, с. 215].

Зміни, що відбуваються у співвідношенні підготовчої (довиробничої), виробничої і післявиробничої (після продажу) стадій створення суспільного продукту і ланцюгу формування доданої вартості Стен Ші, пропонує розглядати у формі графічної конструкції *smile curve* – зображення посмішки (рис. 1).

Що означає ця «посмішка» (рис. 1) для різних країн? У найбільш розвинених країнах, як правило, залишаються «хороші» робочі місця, на яких створюється переважна більшість доданої вартості, а до країн, що розвиваються, перекочують переважно «погані» робочі місця (з низьким коефіцієнтом доданої вартості).

Наведемо приклад дрейфу «хороших» місць із практики компанії *Apple*. У 1980 р. ця компанія розпочала виробництво світових комп'ютерів-брендів-*Apple II* на підприємствах у Техасі та Ірландії, але невдовзі перенесла виробництво друкарських плат до Сінгапуру. До середини 1990-х років компанія *Apple* продовжувала розвивати потужності з виробництва зазначених комп'ютерів здебільшого на території США. Починаючи з 1996 р. компанія змінила стратегію і масово перенесла виробництво за межі США. На теренах США останнє підприємство компанії *Apple*, яке здійснювало суто виробничі функції та процеси, припинило існування у 2004 р.

Як на сьогодні виглядає компанія *Apple* з позицій організації виробництва та супроводу життєвих циклів продукції, що виробляється? Нині більшість нових продуктів компанії *Apple* розробляється у США, а виробництво винесено переважно до Китаю. Водночас маркетинг, дистрибуція, обслуговування продукції після продажу здійснюється фірмами, що розташовані у різних країнах, у тому числі і в США. За такої стратегії розвитку більшість «хороших» робочих місць із позицій створення доданої вартості розміщені у США, а «погані» (з низькою часткою доданої вартості) перебувають на території інших країн. Перенесення виробництва за кордон у комплексі зі змінами у ланцюгу формування доданої вартості різновекторно впливає на соціально-трудоє буття працівників країн-експортерів та країн-імпортерів виробничих потужностей. Розглянемо лише один фрагмент зазначеного впливу на прикладі країн, із яких виводиться виробництво з прив'язкою до зисків і втрат працівників різної кваліфікації.

Зауважимо, що виведення виробництва за кордон, яке на практиці провадиться переважно з країн «Великої сімки» та низки інших найбільш розвинених держав, породжує явище, назване «поляризація робочої сили» або «вимивання середнього сегменту».

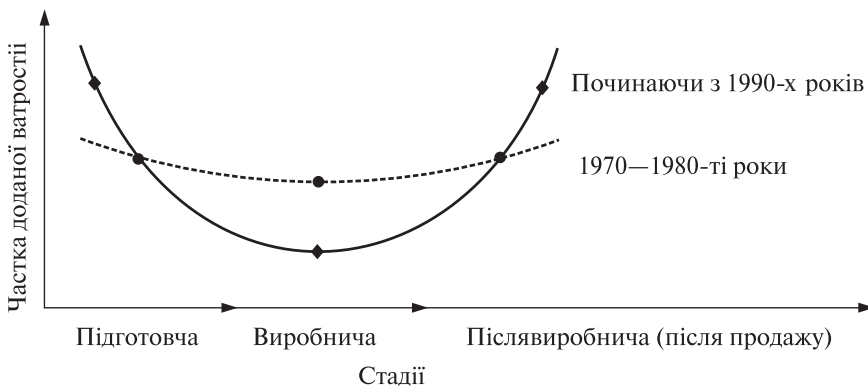

Рис. 1. Частка доданої вартості залежно від життєвого циклу виробів

Джерело: [2, с. 217].

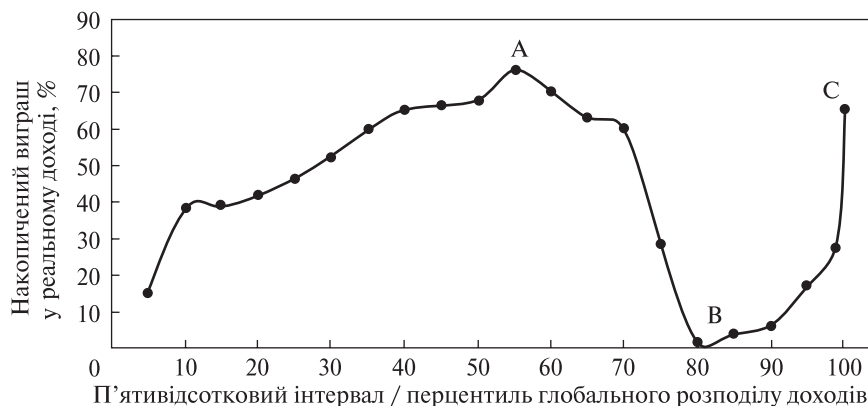

Рис. 2. Відносний виграш у реальному доході на душу населення залежно від рівня у світовому розподілі доходів, 1988–2008 рр.

Джерело: [8, с. 26].

Результати спеціальних досліджень щодо зисків і втрат працівників різних кваліфікаційних сегментів є такими. «Працівники, розміщені у верхній частині кваліфікаційного спектра, — стверджує Річард Болдуїн, — залишаються успішними; працівники на протилежному фланзі — залишаються, що називається, при своїх інтересах; для тих же, хто опинився у середині спектра, перенесення виробництва за кордон стає реальною проблемою».

Висновки про зиски і втрати працівників узгоджуються з матеріалами дослідження реальних доходів членів домогосподарств у період 1988–2008 рр. та їх розподілу з прив'язкою до конкретних груп (рис. 2).

Які висновки можна зробити, аналізуючи дані рис. 2?

Виграш у реальних доходах членів домогосподарств у період 1988–2008 рр. був найбільшим у тих, хто належав до 50-го акумульованого перцентилі глобального розподілу доходів (медіана, позначка А) і серед найбагатших (верхній 1 %, позначка С). Найменший виграш мали члени домогосподарств, що перебували біля 80-го акумульованого перцентилі світового розподілу доходів (позначка В), більшість із яких належали до нижнього прошарку середнього класу багатих країн світу.

Змістовну відповідь на запитання: хто виграв і хто програв від глобалізації за останні два десятиліття з огляду на відносні показники зростання доходів, можна сформулювати так — більше від інших виграла бідна та середній клас багатьох країн Азії, а програв «нижній середній клас багатого світу». Така відповідь мало кого здивує, адже йдеться про те, що може бачити кожна неупереджена людина, спостерігаючи за змінами у країнах Заходу останніх двох десятиліть. Ще більше це відчуває на собі «нижній середній клас багатого світу». Втім такого перебігу подій, таких наслідків глобалізації мало хто очікував ще наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років. Переважна більшість, у тому числі й лауреат Нобелівської премії Гуннар Мюрдаль, схилилися до думки, що багатомільйонні маси жителів азійських країн приречені жити в бідності та без перспектив на гідне життя. Натомість азійські країни (принаймні більшість із них) почали, образно кажучи, «підійматися з колін». Проте рис. 2 дає лише загальне уявлення щодо портрета тих, хто виграв і програв від глобалізаційних процесів. Дещо іншу картину дістанемо, якщо диференціація населення за групами залежно від доходів буде дрібніша. Певні варіації будуть і за умов різних методологій

вимірювання доходів із метою їх зіставлення та ін. Утім це не змінить загального тренду оприлюднених раніше наслідків глобалізації для країн світу і окремих верств населення цих держав. За різних методологічних підходів щодо оцінювання нерівності рисунок буде нагадувати поставлену на бік букву *S*. Цей же рисунок з його основними координатами часто називають «кривою слона», оскільки нагадує він слона з піднятим хоботом.

Технології «Індустрії 4.0» як основа нової екосистеми та соціально-трудових трансформацій. Головною особливістю нової економіки в контексті проблематики даної статті, як це висвітлено в попередніх дослідженнях авторів, є нові технології та нові ресурси. Отже, звернімо увагу на деякі відмінності (властивості) ресурсів, які домінують у новій економіці:

- 1) знання, інформація, інші постіндустріальні ресурси не убувають у міру їх використання і можуть використовуватися багаторазово;
- 2) нові ресурси (знання, інформація) не відчужувані і можуть одночасно використовуватися великою кількістю споживачів без втрати їхньої чисельності та якості;
- 3) на витрати, пов'язані з виробництвом знань, інформації, інших постіндустріальних ресурсів, не впливає кількість потенційних споживачів;
- 4) темпи морального зносу постіндустріальних ресурсів (знань, інформації) є значно вищими, аніж в інших видів ресурсів;
- 5) простір використання постіндустріальних ресурсів є необмеженим, вони можуть одночасно використовуватися на всіх континентах, без географічних обмежень, але з суттєвим уточненням — до настання моменту (події), коли вони повністю втрачають цінність;
- 6) зважаючи на свою природу, постіндустріальні ресурси передаються безповоротно. Іншими словами, відібрати їх неможливо з моменту передачі й отримання іншим суб'єктом знання, інформація стають ресурсом цього суб'єкта (забрати можна лише разом із «головою»);
- 7) наявність великої кількості новітніх знань, інформації, інших постіндустріальних ресурсів як благ не знижує їхньої цінності;
- 8) знання, інформація, цифрові ресурси є нематеріальними і потребують об'єктивізації та подання у письмовій, графічній, вербальній або іншій символічній формах.

Отже, чи не основна відмінна характеристика (вона ж і особливість) знань, інформації, інших постіндустріальних ресурсів — їхня необмеженість.

Концепт нової (цифрової) економіки, за баченням авторів, охоплює такі принципові характеристики і судження. Передовсім зауважимо, що нова (цифрова) економіка є іманентним результатом розгортання Четвертої промислової революції та у найбільш загальному трактуванні являє собою систему економічних відносин, які формуються за використання інформаційно-комунікаційних та інших сучасних технологій, в основі яких — цифровізація та кіберінформаційні системи.

Зазначимо, що термін «цифрова економіка» з'явився у 1995 р., а його поява від початку асоціювалася з насиченням суспільного виробництва інформаційно-комунікаційними технологіями. При цьому йшлося і йдеться про насичення, яке стосується не тільки нових виробництв і виготовлення принципово нових товарів, а про проникнення, імплементацію, насичення усіх типів, видів виробництв новими інноваційними, інформаційно-комунікаційними, знаннєво насиченими технологіями.

Маємо констатувати, що Четверта промислова революція, яка створила передумови цифровізації та розвитку мережевих систем, є об'єктивною реальністю гло-

бального масштабу. Соціально-економічний вимір, нові можливості та нові виклики Четвертої промислової революції та цифрової економіки є однією з провідних тем, що обговорюється за участю світових експертів на щорічних Світових економічних форумах, які зазвичай проводяться в Давосі. Так, на 46-й сесії Світового економічного форуму в Давосі (2016) засновник і президент цієї інституції Клаус Шваб наголосив, що Четверта промислова революція — це майбутнє, яке вже настало.

У монографічному виданні, що набуло світового визнання, Клаус Шваб зазначає: «Ми стоїмо у витоків революції, яка фундаментально змінює наше життя, нашу працю і наше спілкування. За масштабом, обсягом і складністю — це явище, яке я вважаю Четвертою промисловою революцією, не має аналогів у всьому попередньому досвіді людства. Ми ще тільки маємо усвідомити всю повноту темпів розвитку і розмаху нової революції. Уявіть собі необмежені можливості суспільства, у якому мільярди людей пов'язані між собою мобільними пристроями, які відкривають безпрецедентні горизонти у сфері обробки, зберігання інформації та доступу до знань. Або подумайте про приголомшливе поєднання зароджуваних технологічних проривів у самому широкому спектрі галузей, включно, для прикладу штучний інтелект (ШІ), роботизацію, Інтернет речей (ІР), автомобілі-роботи, тримірний друк, нанотехнології, біотехнології, матеріалознавство, накопичення і зберігання енергії, квантові числення. Багато з цих інновацій лише зароджуються, але наближуються до того переломного моменту, коли розпочнуть розвиватися, нашаровуватися, посилюючи одна одну, постаючи як переплетіння технологій зі світу фізики, біології і цифрових реалій» [14, с. 8].

Клаус Шваб постійно наголошує на тому, що Четверта промислова революція відрізняється від попередніх не лише темпами розвитку, перетворень, а й небаченим раніше впливом на виробничу систему, організацію виробництва і праці. Отже, цифрова економіка — це не тільки нові технології, а й нова система організаційно-економічних та соціально-економічних відносин.

У 2016 р. Світовий банк оприлюднив доповідь «Цифрові дивіденди», у якій узагальнено стан формування і функціонування нової (цифрової) економіки з наголосом на зиски та виклики, що пов'язані з сучасними реаліями.

До незаперечних переваг нової (цифрової) економіки віднесено:

- стрімке зростання продуктивності праці;
- підвищення конкурентоспроможності компаній;
- створення нових робочих місць у секторі інформаційно-комунікаційних технологій та інших дотичних секторах;
- зниження витратності виробництва;
- більш повне задоволення матеріальних потреб членів суспільства.

До ризиків, реальних і потенційних викликів поширення сегмента нової (цифрової) економіки маємо віднести:

- ризики, що пов'язані з кібербезпекою;
- зростання безробіття;
- поширення феномену індивідуалізації та соціального відторгнення.

Принциповою відмінністю «Індустрії 4.0» є та, що її технології — це новий рівень продуктивності, коли має місце інтенсивне скорочення у розрахунку на одиницю продукції як живої, так нерідко й уречевленої праці. В цілому нова (цифрова) економіка — це нові, небачені раніше зміни у царині продуктивності суспільної праці.

Таким чином, що ж є принципово нового у сучасній цифровій економіці (вона ж мережева, знаннева, інформаційна, постіндустріальна)?

У ній чи не вперше за останні 150–200 років перестає працювати колишня об'єктивна закономірність, сформульована К. Марксом у його визначенні продуктивності суспільної праці, а саме — феномен, за якого частка живої праці скорочується, частка уречевленої праці збільшується, але збільшується у такий спосіб, що загальна кількість праці у розрахунку на одиницю праці скорочується. Для нової економіки, про яку йдеться, характерним є тренд, коли сума і живої, і уречевленої праці у розрахунку на одиницю продукції зменшується.

Наявні «розумні» підприємства, виробництва мережевої доби демонструють принципово нові підходи до виробничої діяльності, зокрема:

- використання модульного підходу, що дає змогу комбінувати різні варіанти масового виробництва з індивідуальним дизайном;
- залучення системи управління, що дає змогу у реальному часі відслідковувати процес замовлення матеріалів, доставки, підготовки і випуску продукції;
- застосування системи ідентифікації матеріалів і продукції в процесі організації виробництва та доставки готової продукції;
- домінування гнучкого універсального виробництва за мінімальної участі людини.

Найсучасніші технології — це перш за все радикальні зміни у масштабах і структурі зайнятості. Один із велетнів економічної науки Джон Мейнард Кейнс ще наприкінці 1920-х років увів поняття «технологічне безробіття» і влучно передбачив, що суспільства у майбутньому автоматизують більшість робочих місць. Маємо акцентувати увагу на тому, що як Кейнс, так і більшість відомих економістів до останнього часу вважали, що автоматизація призведе радше до заміни ручної праці на виробництві та в офісних підрозділах. Отже, йшлося передусім про спрямування технічних засобів на виконання важких, монотонних, небезпечних, непривабливих робіт. Нинішня реальність є такою, що новітні технології впритул наблизилися до фактичної можливості автоматизувати левову частку робіт, що їх виконують професіонали, у тому числі управлінці.

Існує нагальна потреба в осмисленні та науковому опрацюванні архітектури нової (цифрової) економіки з позицій її соціально-трудоих наслідків. Не менш важливим є обґрунтування, системне розкриття взаємозв'язку науково-технічного прогресу з процесами, що відбуваються у соціально-трудої сфері в їхній нерозривній цілісності.

Для розуміння трендів, домінант нової економіки надзвичайно важливо усвідомити принципову її особливість — вона стає і менш трудомісткою, і менш фондо- та капіталомісткою. І хоча заробітна плата «синіх комірців» у розвинених країнах переживає стагнацію і, здавалося б, вивільнення (з огляду на зменшення економії) не надто актуально, насправді це не так. Зиски для роботодавців за умов інтенсивного впровадження технологій «Індустрії 4.0» не зводяться до зниження витрат на утримання робочої сили. Потрібно урахувувати безліч нових трендів. По-перше, витрати на автоматизацію за розгортання «Індустрії 4.0» мають тенденцію до зниження. По-друге, роботи й інші технічні системи можуть працювати у три зміни, не вимагаючи додаткових компенсацій. По-третє, зменшується ймовірність аварій та інших збоїв на виробництві через дію людського фактора. По-четверте, роботодавці цінують у технічних системах й те, що вони слухняніші за людей.

Є ще й така причина, на яку звертає увагу Адам Грінфілд: «Не маю сумніву, що окрім аргументів щодо дешевизни, безпеки, надійності та слухняності деякими прибічниками автоматизації рухає щира та пристрасна віра у те, що автоматиза-

ція — найнадійніший шлях до досягнення *більш справедливого* майбутнього». Деякі ліві — акселеціоністи на кшталт Алекса Вільямса та Ніка Срнічека, а також прибічники «повністю автоматизованого комунізму класу люкс» стверджували, що в наш час цілям економічної справедливості краще за все слугує максимальна автоматизація й усунення праці» [3, с. 256].

Підбиваючи підсумки роздумів на тему «Що люди бажають отримати від радикальних технологій?», Адам Грінфілд зазначає: «Наскільки я можу оцінювати, одні хочуть отримати все, що завжди бажали одержати від інших людей, — дешеvu, надійну і слухняну робочу силу. Деякі, однак, прагнуть до чогось менш матеріального — сенсу, порядку і захисту від невизначеності» [3, с. 257–258].

Друга принципова відмінність «Індустрії 4.0» в плані її впливу на соціально-трудову сферу в цілому і на світ праці зокрема полягає у такому. Нові технології та системи, які є уособленням Четвертої промислової революції, працюють на інтенсивне вивільнення не лише представників робітничих професій (що було характерним для попередніх етапів науково-технічної революції), а й представників управлінського корпусу «білих комірців». Так звана розумова праця, управлінський персонал усіх рівнів та функціональних груп інтенсивно заміщуються «розумними» інформаційно-комунікаційними та іншими технологіями.

Третя суттєва відмінність і тренд розвитку соціально-трудової сфери за становлення «Індустрії 4.0» — одночасне, паралельне скорочення трудомісткості виробництва і надання послуг у всіх сферах та видах економічної діяльності — сільському господарстві, промисловості, транспорті, сфері послуг тощо. Це означає, що колишні «ліфти» переливу робочої сили, працевлаштування вивільнених з одного виду діяльності в інший стають заблокованими. Блокування зазначених «ліфтів» детально розглянуто в одній з останніх публікацій авторів [25].

Пояснюючи першопричини цих змін та їхні наслідки, засновник і президент Світового економічного форуму Клаус Шваб закликає, щоб уявити, що відбувається, порівняти Детройт 1990 р. (на той момент — основний центр традиційної промисловості) з Кремнієвою долиною 2014 р. У 1990 р. сукупна ринкова капіталізація трьох найбільших компаній Детройта становила 36 млрд дол. США із чисельністю працюючих до 1,2 млн осіб. У 2014 р. сукупна ринкова капіталізація трьох найбільших компаній Кремнієвої долини була значно вищою (1,09 трлн дол. США) з приблизно такою самою сумою прибутку (247 млрд дол. США) і майже в 10 разів меншою за чисельністю співробітників (137 тис. осіб) [14, с. 19–20].

Конкретизуючи вплив інформаційно-комунікаційних та інших сучасних технологій на масштаби і структуру зайнятості, Клаус Шваб наголошує, що створення одиниці цінності із залученням значно меншої робочої сили, аніж 10 або 15 років тому, стало можливим завдяки мінімальній вартості цифрового бізнесу, яка наближається до нуля. Крім того, реальність цифрової сфери полягає в тому, що багато нових компаній надають «інформаційні товари» з практично нульовими витратами на зберігання, транспортування і тиражування. Деяким компаніям, заснованим на дизруптивних технологіях, для процвітання майже не потрібний капітал. Наприклад, таким компаніям, як *Instagram* або *WhatsApp*, для старту фактично не знадобилося фінансування, що змінило роль капіталу і масштабування бізнесу в контексті Четвертої промислової революції. Загалом це демонструє, як ефект масштабу стимулює зростання і впливає на зміну цих галузей [14, с. 20].

Розвиваючи свою думку, Клаус Шваб зауважує, що Четверта промислова революція створює проблеми в основному у частині пропонування, у світі праці та виробни-

цтва. За останні кілька років переважна більшість розвинених країн, а також світових економік, що швидко зростають, наприклад, Китай, відчули суттєве відсоткове зниження частки праці у ВВП. Таке зниження значною мірою сталося в результаті спаду відносної ціни засобів виробництва, що, у свою чергу, було викликано розвитком інновацій (це спонукає компанії замінювати працю капіталом) [14, с. 23].

Економічну систему, що формується, можна визначити і як інформаційний капіталізм, який завдяки комп'ютеризації набуває нових мережевих і небачених раніше джерел доступу до всього, що накопичило суспільство знань. Це відкриває широкі можливості, але, як завжди, є й інший бік медалі. За результатами дослідження, проведеного школою Оксфорд-Мартін [14, с. 175–177], через один-два десятиріччя близько 47 % робочих місць у США, імовірно, стануть комп'ютеризованими. Розподіл професійної зайнятості за вірогідністю комп'ютеризації наведено на рис. 3.

Зазначене вище призведе не лише до позитивних ефектів. Одним із найбільш вагомих негативних наслідків стане суттєва втрата робочих місць у деяких сферах професійної зайнятості. У таблиці наведено перелік професій, які мають максимальну і мінімальну вірогідності автоматизації.

Рис. 3. Розподіл професійної зайнятості за вірогідністю комп'ютеризації

Джерело: [14, с. 176].

Таблиця. Перелік професій, які найбільш та найменш схильні до автоматизації

Вірогідність	Професії
<i>Найбільш схильні до автоматизації</i>	
0,99	Фахівці з телефонних продажів
0,99	Фахівці з оформлення податкової документації
0,98	Фахівці страхових компаній з оцінювання автомобільних збитків
0,98	Судді, арбітри та інші посадові особи у сфері спорту
0,98	Секретарі з правових питань
0,97	Офіціанти та хостес
0,97	Агенти з продажу нерухомості
0,97	Підрядники у сфері сільського господарства
0,96	Секретарі, помічники з адміністративної роботи, за винятком юридичної та медичної сфер, а також помічників для вищого керівництва
0,94	Кур'єри та працівники з доставки
<i>Найменш схильні до автоматизації</i>	
0,0031	Соціальні працівники, що надають допомогу людям, які страждають на психічні розлади та наркотичну залежність
0,0040	Хореографи
0,0042	Терапевти та хірурги
0,0043	Психологи
0,0055	Менеджери з персоналу
0,0065	Аналітики комп'ютерних систем
0,0077	Антропологи й археологи
0,0100	Морські інженери та фахівці у сфері суднобудування
0,0130	Менеджери з продажу
0,0150	Генеральні директори

Джерело: [14].

Президент Американської соціологічної асоціації Р. Коллінз у статті «Середній клас без роботи: виходи зачинаються», яка ввійшла до колективної монографії, підготовленої п'ятьма відомими соціологами США, зазначає, що довгострокова структурна слабкість капіталізму сьогодні виходить на передній план. Це технічне заміщення людської праці машинами, до чого призводить комп'ютеризація і поширення інформаційних технологій в останні 20 років. Нині цей процес прискорюється й уже загрожує існуванню середнього класу [5, с. 61]. І далі відомий соціолог сучасності наголошує, що краху капіталізму через технологічне заміщення досі не траплялося: аж до 1980–1990-х років механізація в першу чергу заміщувала ручну працю. Однак остання технологічна хвиля принесла із собою заміщення управлінської праці і перше скорочення середнього класу. Інформаційні технології – це технології комунікації, і вони відкривають другу велику епоху скорочення робочих місць, заміщення комунікативної діяльності, яку, власне, і здійснює середній клас. До механізації нині додалися роботизація й електронізація, які визначатимуть наше

Рис. 4. Зміна попиту на основні трудові навички до 2020 р.

Джерело: [14, с. 256, 26] .

довгострокове майбутнє [5, с. 63–64]. І далі Р. Коллінз пише, що коли через автоматизацію скоротився робітничий клас, капіталізм врятувався, пересунувши вивільнені маси у зростаючі ряди середнього класу. Нині комп'ютеризація, Інтернет і навала нових мікроелектронних пристроїв починають скорочувати середній клас. «Чи може капіталізм пережити цю другу хвилю технологічного заміщення?» — запитує він. У минулому капіталізм обминав кризу технологічного заміщення п'ятьма основними шляхами. «Я берусь показати, — запевняє він, — що нині всі п'ять шляхів виявляються заблокованими. Усі шляхи заводять у глухий кут» [5, с. 64].

Технології Четвертої промислової революції спричиняють революційні зміни на ринку праці, вносять суттєві зміни у зміст і характер праці. Прогнози експертів засвідчують, а практика сьогодення підтверджує необхідність нової трудової етики, нових умінь, нового образу мислення зайнятих у новій (мережевій) економіці.

У доповіді про майбутнє ринку праці *Future of Jobs*, представлений на Всесвітньому економічному форумі у 2016 р., зазначено, що нові технології та бізнес-моделі призведуть до зміни 35 % навичок і умінь, які необхідні у різних сферах трудової діяльності.

Дослідження консалтингової компанії *McKinsey* засвідчують, що, хоча доступні на цей час технології дають змогу повністю автоматизувати лише 5 % професій, сучасні комп'ютери можуть справитися як мінімум з 30 % завдань, які виконуються майже на 60 % робочих місць. Одне з останніх досліджень, проведене консалтинговою фірмою *AephaBeta*, дало підстави для висновку, що новітні технології призводять не лише до безробіття, вони (технології) потребують інших трудових функцій, підвищення ролі міжособистісного спілкування, синтезу інформації тощо.

На рис. 4 наведено дані, які віддзеркалюють зміну попиту на основні трудові навички до 2020 р., які були презентовані на Світовому економічному форумі у 2016 р.

Деталізуючи сутність, природу відмінностей функціонування світу праці за умов становлення «Індустрії 4.0», розглядаючи їх під потужнішим мікроскопом, звернімо увагу на таке. На відміну від людини, роботи та інші кіберфізичні системи можуть працювати 24 год. на добу (8760 годин на рік, тоді як людина здатна відпрацювати

близько 1800 год.) за продуктивності, що є суттєво вищою. У разі використання «безлюдних» чи переважно «безлюдних» виробництв компанія має змогу суттєво зменшувати розміри приміщень, знижувати температурний режим, скорочувати до мінімуму витрати на охорону праці. З'являється можливість оптимізувати освітлення приміщень, задіяти інші, економніші підходи до промислового дизайну. Наявні практики «розумного» виробництва засвідчують, що останнє здатне забезпечити стабільно високу якість продукції, працювати цілодобово, швидко налаштовуватися на виконання інших завдань.

Варто звернути увагу й на інші економічні зиски власника «розумного», воно ж і «безлюдне», виробництво. Так, у випадках вимушеного простою власник не несе додаткові витрати, пов'язані з компенсаційними виплатами, вимушеною відпусткою тощо. За оцінкою Бостон Консалтинг груп, до 2015 р. упровадження «безлюдних» виробництв сприятиме скороченню витрат на оплату праці у США, Японії і Німеччині на 18–25 %, на 33 % – у Південній Кореї [27].

У новій (цифровій) економіці бізнес вибудовує нову систему координат, у якій домінують горизонтальні зв'язки, довірчі відносини, децентралізований консенсус. Нові технології, як свідчить практика господарювання провідних компаній світу, уможливають зменшення кількості обмежень для суб'єктів підприємницької діяльності, в останніх з'являються нові повноваження, розширюється бізнес-простір. Врешті-решт розвиток і впровадження найсучасніших технологій призводить до започаткування принципово нової системи організаційно-економічних та соціально-економічних відносин. За цими змінами можемо побачити нові бізнес-моделі, трансформацію трансакційних відносин між суб'єктами господарювання; глибокі перетворення в організації виробництва, праці та управління.

Досвід успішних компаній переконує в тому, що цифрові та інші новітні технології «Індустрії 4.0» дають можливість бізнесу створювати цінності за залучення значно меншої кількості людських ресурсів, при цьому сукупні витрати на виробництво товарів (послуг) динамічно знижуються. Численними є приклади, коли компанії продукують «інформаційні товари» з практично нульовими витратами на зберігання, транспортування, тиражування та інші традиційні до останнього часу види робіт.

Суттєвою відмінністю ведення бізнесу на початку ХХІ ст. є зміна структури і техніко-технологічних параметрів засобів виробництва, які є технічною базою нової економіки. Деякі компанії для організації виробництва залучають основні фонди на нетрадиційних засадах, тобто не належні суб'єктам господарювання. Так званий *майновий комплекс*, який до останнього часу був основою ведення бізнесу, нині вже не є обов'язковою і необхідною умовою здійснення господарської діяльності. У практиці ведення бізнесу дедалі більшого поширення набувають нові інститути – ліцензійні угоди, спільне використання тощо.

Для розуміння природи нинішніх, а особливо майбутніх викликів у світі праці важливо усвідомити й таке. Суттєвою обставиною, трендом, під впливом якого формується нова платформа соціально-трудового розвитку, є так зване *вихолощення* сучасної економіки. Це явище має багато проявів, але новим і таким, що має вкрай негативні наслідки для стабільної, гарантованої, високооплачуваної зайнятості для середнього класу, що мав до останнього часу таку зайнятість, є *трансформація робіт*, які дотепер були надскладними і складними, у роботи прості за змістом (з позицій трудових функцій).

Причина такої трансформації – інтенсивне насичення суспільного виробництва інформаційними системами, елементами штучного інтелекту, кіберсистемами, нано-

технологіями, хмарними технологіями тощо, які **перебирають** на себе комунікативні, аналітичні, інтелектуальні, розумові функції. Іншими словами, раніше технології, технічні устрої були при людині, а нині усе більше людина перебуває при них. Унаслідок того, що технології Четвертої промислової революції, як і інші технології постіндустріальної доби, здатні перебрати на себе виконання і простих, і складних, і надскладних функцій, що їх дотепер виконувала людина, відбудеться (і вже частково це є) багатопланове, великомасштабне вихолощення у сфері зайнятості. І йдеться не тільки і не стільки про зникнення зі штатних розписів окремих посад, заміну посад високооплачуваних на низькооплачувані (з огляду на спрощення трудових функцій), а про вихолощення цілих сегментів, сфер професійної діяльності (юристи, обліковці, у майбутньому – водії вантажних перевезень тощо).

Вихолощення економіки, вихолощення сфери зайнятості вже відбувається і певним підтвердженням цього є рис. 2 і 3, які демонструють зміни у структурі робочої сили в останні десятиліття XX і перші десятиліття (роки) XXI ст.

За даними рис. 5, чисельність зайнятих протягом 1979–1999 рр. зростала, при цьому низькооплачувані види робіт заміщувалися більш високооплачуваними, що вимагало вищої кваліфікації робочої сили. У суспільстві домінувало переконання, що цей тренд збережеться, і кожне наступне покоління матиме безпечніші й якісніші умови життя. Однак після 1999 р. сталося, за образним висловлюванням р. Інглхарда, «вихолощення економіки».

У період з 1999 до 2012 рр. (рис. 6) частка робочих місць для середнього класу скоротилася. Водночас відбулося інтенсивне зростання кількості низькооплачуваних нестандартних робочих місць. Не значно, але зростали кількість і частка високооплачуваних робочих місць, які потребують високої кваліфікації. Однак ці показники були набагато меншими, аніж у попередній період 1979–1999 рр.

Тож іще раз наголошуємо, що інформаційно-комунікаційні технології та нова економіка загалом обумовлюють заміщення праці, тоді як інвестування стає дедалі менш капіталомістким.

Рис. 5. Зміни у структурі робочої сили США у 1979–1999 рр.

Джерело: [6, с. 285].

Рис. 6. Зміни у структурі робочої сили США у 1999–2012 рр.

Джерело: [6, с. 285].

Означені мегатренди суттєво змінюють усі складові соціально-трудової сфери. Це потребує осмислення нової економіки з позицій соціальних наслідків. Уже нинішня практика щоденно демонструє цілий шлейф проблем і шкідливих, небезпечних наслідків, зокрема:

- сучасні цифрові технології усе більше концентрують багатство для все вужчого кола людей, водночас зростає частка економічно активного населення, яке не може скористатися результатами Четвертої промислової революції;
- нові способи добування природного газу несуть глобальні екологічні проблеми і можуть, за оцінками експертів, спричинити невиправну шкоду. При цьому спостерігається шалене збагачення одних за реальних втрат абсолютної більшості нинішніх і майбутніх поколінь;
- цифрові технології масово вимивають цілі професії, безліч видів робіт, на яких традиційно базувалася зайнятість у суспільному виробництві. За наявними даними, у США починаючи з 1990 р. спостерігається інтенсивне скорочення робочих місць як результат інвестицій у нові технології (до 83 % загального скорочення).

У звіті про глобальні ризики *Global Risks Report*, що був представлений на Світовому економічному форумі в 2017 р., зазначено, що особливу стурбованість в експертів викликають біотехнології, штучний інтелект, зростання кіберзагроз. Місце райдужних, виключно позитивних оцінок наслідків технологій Четвертої промислової революції для людського розвитку заступають інші, менш райдужні та більш песимістичні. На конференціях, засіданнях круглих столів, у дискусіях експертів усе частіше звучать такі запитання: Чи дійсно технології Четвертої промислової революції здатні покращити наш світ і наше життя? Чи варті економічні та інші переваги потенційних людських жертв? Чи зможемо ми знизити супутні ризики?

Серед трендів нової (цифрової) економіки маємо звернути увагу на таке: кількість сильних трендів в економічному і політичному плані скорочується, але їхній вплив на формування та реалізацію політики (економічної, соціальної, соціокультурної тощо) посилюється.

Складовими цього тренду є:

- концентрація багатства у верхніх сегментах;
- скорочення середнього класу;
- концентрація влади та власності;
- не потенційні, а реальні можливості набуття конкурентних переваг концентруються у вузькому переліку суб'єктів — ТНК, країн, домогосподарств тощо;
- виграти у глобальній конкуренції суб'єктам господарювання стає усе важче;
- висококваліфіковані, найбільш креативні працівники дедалі частіше тяжіють до центрів економічного розвитку;
- глобальне вимивання людського потенціалу набуває катастрофічних і загрозливих масштабів.

Завершуючи *конструкцію пропонованої «ментальної моделі»*, що віддзеркалює нові можливості, обмеження і виклики у царині соціально-трудового розвитку, зробимо таке узагальнення.

Ланцюг змін, пов'язаних з новими трендами у ресурсах, технологіях, витратності, продуктивності у контексті можливостей і обмежень соціально-трудового розвитку, є таким: інтенсивне насичення нової економіки новітніми технологіями, системами, мережами $\longleftrightarrow$ суттєве зниження трудомісткості суспільного виробництва $\longleftrightarrow$ спад відносних цін на засоби виробництва $\longleftrightarrow$ зростання продуктивності (не за К. Марксом) $\longleftrightarrow$ новий формат мотивації роботодавців $\longleftrightarrow$ концентрація зисків у постачальників, носіїв інтелектуального капіталу (креативні працівники, інвестори, винахідники, власники одночасно потужного людського і фінансового капіталів) $\longleftrightarrow$ вихолощення економіки $\longleftrightarrow$ концентрація переваг і доходів у невеликому сегменті економічно активного населення і власників капіталу $\longleftrightarrow$ зростання технологічного безробіття $\longleftrightarrow$ скорочення частки середнього класу.

Як узгоджуються наведені вище судження щодо суперечливого різновекторного впливу технологій, інститутів, механізмів функціонування нової економіки на соціально-трудове буття, чи підтверджується оприлюднене даними про зменшення масштабів зайнятості, збільшення вивільнення, безробіття та ін.? Відповідаючи на це запитання, маємо зважати на таке. *Перше.* Не існує прямої кореляції між масштабами впровадження новітніх технологій, скороченням робочих місць і зростанням безробіття. Мусимо враховувати безліч інших обставин та чинників, під впливом яких формуються параметри ринку праці і, зокрема, ринкову кон'юнктуру, структурні зрушення, зміни у міжнародному поділі праці.

Друге. Четверта промислова революція лише набирає обертів. І на цьому етапі вимивання робочих місць уживається зі створенням нових робочих місць у сферах докладання праці, які мають запустити «Індустрію 4.0». Саме тому, незважаючи на інтенсивне впровадження цифрових технологій та інших технічних і кіберфізичних систем, у перших двох десятиліттях XXI ст. не сталося відчутного зростання безробіття.

Лавина, образно кажучи, тільки розпочала сходження, однак її неминуче пришвидшення, за нашими оцінками, не за горами. За оцінками уряду США, американські робітники, які заробляють менш як 20 дол. на год., з ймовірністю 83 % протягом найближчих 5–8 років втратять роботу через автоматизацію. Професія водія великовантажних автомобілів, яка нині є однією з найбільш поширених в 29 штатах із 50, цілком ймовірно виявиться однією з перших, які будуть повністю автоматизовані. Одне лише безпілотне керування автомобілями буде мати катастрофічні наслідки для американського ринку праці. За оцінками та прогнозами дослідників Оксфорд-

ського університету, із 702 професій, які включені до американських класифікаторів, 47 % виявляться під загрозою у найближчій перспективі через досягнення в галузі робототехніки та інформаційних технологій [28].

Водночас треба зауважити, що деякі дослідники попри очевидні факти, незаперечні дані щодо вимивання робочих місць під впливом технологій Четвертої промислової революції, продовжують стверджувати, що цифрова економіка продукує створення значної кількості робочих місць. Так, наприклад, велика кількість експертів Дослідного центру Пью стверджує, що до 2025 р. автоматизація створить більше робочих місць, аніж їх ліквідує. Такі оцінки є свідомим чи несвідомим викривленням фактичного стану та перспектив розвитку ринку праці. За наявними даними, у США, наприклад, менше 0,5 % тих, хто шукав роботу, змогли працевлаштуватися на робочі місця високотехнологічних галузей, які з'явилися на рубежі двох тисячоліть [3, с. 261].

За висновками багатьох експертів, оцінки Світового економічного форуму, згідно з якими до 2020 р. автоматизація призведе до зникнення близько 5 млн робочих місць, є явно заниженими. За неупередженими оцінками провідного економіста Банку Англії Енді Хелдейна, у період до 2020 р. лише у США під впливом технологій Четвертої промислової революції зникне до 15 млн робочих місць [26].

Маємо зважати на таке: автоматизація під впливом нових, радикальних технологій розгортається значно швидше, аніж більшість із нас усвідомлює це і готові це сприйняти. Водночас маємо усвідомити, що наявні передбачення майбутнього світу праці — це в кращому разі зважений погляд на прийдешнє за дрейфу тих тенденцій і домінант розвитку, що започатковані в останні десятиліття та відтворюються за участю інститутів ринку, національних і наднаціональних інституцій; дії концептів, що притаманні глобальній економіці. Будь-які прогнози, навіть найбільш виважені та найбільш обґрунтовані — це ще не припис і не фатальність. Майбутнє світу праці та соціально-трудового розвитку — це насамперед віддзеркалення трансформації соціуму, а саме — його світогляду та цінностей життєдіяльності.

Один із найвідоміших футурологів сучасності Річард Уотсон справедливо наголошує на такому: «Майбутнє не написане, однак те, яким ми його уявляємо, може вплинути на спосіб нашого життя і поведінку у нинішньому часі точно так само, як наші особисті і колективні історії можуть визначити, хто ми такі й які вчинки робимо... Іншими словами, і минуле, і майбутнє завжди є у нинішньому» [13, с. 3]. І далі Річард Уотсон підкреслює: «Роздуми про майбутнє — спроба розворушити нинішнє і розкопати наші стійкі уявлення про те, що буває, а чого бути не може, — уявлення міцно вшиті у наше бачення майбутнього. І крім того, це спосіб нагадати людям, що майбутнє створюється вчинками і рішеннями, які здійснюються у нинішній період, а ми про це часто-густо забуваємо».

Виклики та загрози, про які йшлося вище, не варто розглядати як припис або безвихідь. Революційні зміни у всіх сферах життєдіяльності, що їх спостерігаємо щоденно, продукуються людьми і від їх соціально відповідальної поведінки залежить, яким буде світ техніки, світ людей у майбутньому.

Варто дослухатися до думки Клауса Шваба, який, наголошуючи на нових викликах і небажаних трендах, що є породженням нової (цифрової) економіки, водночас закликає не забувати і про гарні новини й акцентує увагу на такому: «Але є й гарна новина: Четверта промислова революція повністю залежить від нас і поки перебуває на початковому етапі. Суспільні і законодавчі норми, покликані регулювати передові технології, лише формуються. Кожний може і повинен взяти участь в обговоренні

шляхів розвитку технологій, що впливають на наше життя». І далі Клаус Шваб наголошує на такому: «Для того, щоб усвідомити важливість Четвертої промислової революції та забезпечити досягнення інтересів усього суспільства, а не лише його привілейованої частки, **необхідний новий образ мислення** (виділено авт.) і широке розуміння технологій, які впливають на окремих людей, товариства, організації й уряд» [14, с. 11].

Висновки. Світ економіки та світ людей на рубежі двох тисячоліть увійшов у період надскладних, нелінійних, різновекторних змін та трансформацій, у період турбулентності. Означені характеристики та процеси повною мірою притаманні і такій провідній складовій економічної системи, якою є соціально-трудова сфера – сфера, у центрі якої перебуває економічно активна людина, котра взаємодіє з інститутами ринкового середовища з приводу участі у суспільному поділі праці, у процесі безпосереднього докладання праці. Ця взаємодія стосується ключових питань життєдіяльності людини, а саме: залучення до сфери безпосереднього виробництва, організації виробничої діяльності, її результатів, формування доходів, створення безпечних умов праці, соціального захисту працівників та інших питань, що пов'язані зі створенням умов для гідної праці та підвищення якості життя економічно активного населення.

Перетворення, що відбуваються у соціально-трудовій сфері під впливом інформаційно-комунікаційних технологій, мережевих систем, інших ресурсів та інститутів нової економіки, – це навіть не радикальні зміни, а повна, всеохопна трансформація, стан, коли змінюється все, або майже все, – цінності, мотиваційні настанови, ієрархія, першоджерела розвитку, структура ресурсів, форми та технології взаємодії, форми та масштаби зайнятості, рівень, структура, диференціація доходів; співвідношення (ієрархія) економічного і позаекономічного; форми організації праці тощо.

Якими є наслідки цієї повної та всеохопної трансформації? Стане світ праці і соціально-трудових відносин, його інститути кращими чи гіршими? Дати однозначну відповідь на ці запитання вкрай проблематично. Водночас можна констатувати, що соціум у перших десятиліттях XXI ст. є свідком того, що нова економіка і постіндустріальне суспільство не демонструють стійкого соціально-трудового розвитку, соціалізації відносин у сфері праці та людиноцентричності. Масштаби та глибина соціально-трудових проблем, асиметрії у царині економічного та соціального розвитку є такими, що ставлять під загрозу соціальну безпеку. Через призму зайнятості, доходів, гідної праці, інших системотвірних компонентів соціально-трудового розвитку чітко простежується як зародження нових можливостей для економічно активної людини в умовах нової економіки, так і поява усе нових викликів та ризиків.

Світом керують ідеї, інтереси, домінуючі цінності. За іншого світогляду, іншої культури, інших цінностей та ідей, за іншого розуміння сенсу життя світ людей може бути безумовно і кращим, і більш справедливим, і більш людиноорієнтованим.

Технології Четвертої промислової революції, зміни у глобальному бізнес-просторі, новий формат суспільного поділу праці, трансформація вартісних ланцюгів формування доданої вартості, нові можливості, обмеження та виклики на ниві соціально-трудової сфери і багато-багато іншого, що стосується економічного і соціального буття, – це єдиний процес причинно-наслідкових перетворень. Техніко-технологічні та інституціональні новачки трансформують сферу безпосереднього докладання праці через зміни у суспільному поділі праці, різновекторні процеси інтелектуалізації праці і водночас «вихолощення» економіки, кількісні та якісні перетворення соціально-трудового характеру на усіх фазах суспільного виробництва.

Нові мегатрендові технології прямо чи опосередковано впливають на архітектуру глобальної економіки, формують нові мотиваційні орієнтири під час ведення підприємницької діяльності, обумовлюють нову структуру ресурсів праці та рівень її продуктивності; продукують нові за змістом і характером соціально-економічні та соціально-трудові відносини.

Ми пропонуємо нову теоретичну конструкцію особливостей нової платформи соціально-трудового розвитку за впровадження технологій «Індустрії 4,0» та інституціональних змін, притаманних новій економіці. Нашою принциповою позицією є та, що чи не вперше за останні 150–200 років перестає діяти, «працювати» колишня об'єктивна закономірність, сформульована К. Марксом у його визначенні продуктивності суспільної праці, а саме — феномену, за якого частка живої праці скорочується, частка уречевленої праці збільшується, але збільшується у такий спосіб, що загальна кількість праці у розрахунку на одиницю продукції скорочується.

Наші дослідження, що кореспондуються з висновками багатьох українських і зарубіжних учених, переконують у тому, що технології Четвертої промислової революції змінюють ландшафт економічного і соціального, формують новий рівень продуктивності, за якої має місце інтенсивне скорочення у розрахунку на одиницю продукції як живої, так, нерідко, й уречевленої праці. Ще раз наголошуємо на тому, що для розуміння трендів, домінант нової економіки принципово важливо усвідомити чи не основну її особливість — вона стає як менш трудомісткою, так і менш матеріало- та фондомісткою. Утвердження нової економіки — це новий рівень продуктивності, це одночасно і нові можливості, і нові обмеження, і нові виклики для соціально-трудової сфери.

Наведені вище судження й узагальнення мають на меті прирощення знань і поглиблення розуміння природи причинно-наслідкових змін у царині економічного та соціально-трудового розвитку, що прямо чи опосередковано пов'язані з поширенням проривних технологій початку ХХІ ст. і розбудовою нової економіки.

Для того, щоб у черговий раз не імітувати модернізацію чи активізацію, а усвідомлено розробляти реалістичну соціально-економічну, у т. ч. соціально-трудову політику, конче треба знати природу глибинних процесів, що визначають нинішнє і майбутнє соціально-трудової сфери; розуміти, що залишається «за кадром» та перешкоджає стійкій соціально-трудовій динаміці. Саме це спонукало нас до пошуку та прирощення новітніх наукових знань у царині розвитку та взаємодії інститутів, явищ і процесів, що перебувають у тріаді «новий формат глобалізації — нова економіка — нова соціально-трудова сфера».

Опрацювання проблематики природи соціально-трудових трансформацій переконує у тому, що простих відповідей на уроках з нинішнього і особливо майбутнього соціально-трудового розвитку в ХХІ ст. не існує. Ті ж відповіді, що отримані, мають стимулювати подальше осмислення, зародити бажання у потенційного читача долучитися до наукової дискусії, розробки відповідних проектів задля кращого майбутнього світу праці. Якщо ж цього не зробити, це не увільнить наукову спільноту від відповідальності за настання його наслідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Drucker P.* Post-capitalist Society. — Oxford, 1993. — 240 p.
2. *Болдуин Ричард.* Великая конвергенция: информационные технологии и новая глобализация / пер. с англ. О. Левченко; под науч. ред. А. Бельх. — Москва: Дело, 2018. — 416 с.

3. *Гринфилд Адам*. Радикальные технологии: устройство повседневной жизни. — Москва: Дело, 2018. — 424 с.
4. *Дитон А.* Великий побег: Здоровье, богатство и истоки неравенства / пер. с англ. А. Гуськова. — Москва: Изд-во Ин-та Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия», 2016. — 368 с.
5. Есть ли будущее у капитализма? // Сб. статей И. Валлерстайна, Р. Коллинза, М. Манна, Г. Дерлугьяна, К. Калхуна / пер. с англ. под ред. Г. Дерлугьяна. — Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2015. — 320 с.
6. *Инглхарт Р.* Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир / пер. с англ. С.Л. Лопатиной, под ред. М.А. Завадской, В.В. Косенко, А.А. Широкаковой; науч. ред. Э.Д. Панарин. — Москва: Мысль, 2018. — 347 с.
7. *Мейсон Пол*. Посткапитализм: путеводитель по нашему будущему. — Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016. — 416 с.
8. *Миланович Б.* Глобальное неравенство. Новый подход для эпохи глобализации / пер. с англ. Д. Шестакова. — Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2017. — 336 с.
9. *Пікетті Т.* Капітал у XXI столітті / пер. з англ. Наталії Палій. — Київ: Наш Формат, 2016. — 696 с.
10. *Сакс Д.* Цена цивилизации / пер. с англ. А. Калинина; под ред. В.Ю. Григорьевой. — Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2012. — 352 с.
11. *Стиглиц Дж.* Великое разделение. Неравенство в обществе, или что делать оставшимся 99 % населения? / пер. с англ. Ф.А. Ибраилова. — Москва: ЭКСМО, 2016. — 480 с.
12. *Стиглиц Дж.Е.* Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему. — Москва: ЭКСМО, 2017. — 512 с.
13. *Уотсон Р.* Будущее. 50 идей, о которых нужно знать / пер. с англ. Ш. Мартыновой. — Москва: Фантом Пресс, 2014. — 208 с.
14. *Шваб К.* Четвертая промышленная революция. — Москва: Эксмо, 2017. — 208 с.
15. Соціальний потенціал сталого розвитку: інноваційні механізми формування та використання / О.І. Амоша, О.Ф. Новікова, В.П. Антонюк, Ю.С. Залознова, О.В. Воловодова; за ред. О.Ф. Новікової. — Донецьк: НАН України, Ін-т економіки пром-сті. 2014. — 477 с.
16. *Ляшенко В.І., Вишневський О.С.* Цифрова модернізація економіки України як можливість про-ривного розвитку / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. — Київ, 2018. — 252 с.
17. Інноваційна Україна 2020. Національна доповідь / За заг. ред.: В.М. Гейця, А.І. Даниленка, Е.М. Лібанової, А.А. Гриценка, О.В. Макарової, М.О. Кизима, І.Ю. Єгорова, І.В. Одотюка; НАН України. — Київ, 2015. — 336 с.
18. *Жадан О.В.* Соціально-трудові відносини в умовах глобалізації: теорія та практика державного регулювання. — Харків: С.А.М., 2012. — 359 с.
19. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. — Київ, 2016. — 328 с.
20. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку : монографія / Д.Г. Лук'яненко, А.М. Поручник, А.М. Колот, Я.М. Столярчук; за ред.: Д.Г. Лук'яненка, А.М. Поручника. — Київ: КНЕУ, 2011. — 703 с.
21. Розвиток соціально-трудової сфери України: теорія, практика, перспективи / Близнюк В.В. та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. І.Л. Петрової, канд. екон. наук В. Близнюк; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». — Київ, 2016. — 327 с.
22. Нематеріальна економіка: управління формуванням і використанням інтелектуального капіталу / Л.С. Шевченко, О.А. Гриценко, Т.М. Камінська, С.М. Макуха, О.С. Марченко; за ред.: Л.С. Шевченко. — Харків: Право, 2014. — 401, [1] с.
23. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку / А.М. Колот, І.Ф. Гнибіденко, О.О. Герасименко та ін.; за наук. ред. А.М. Колота, І.Ф. Гнибіденка; КНЕУ. — Київ, 2015. — 336 с.
24. *Kolot A., Herasymenko O.* Market, state and business in coordinates of the new economy // Problems and Perspectives in Management. — 2017. — Vol. 15, Iss. 3. — P. 76–97 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://businessperspectives.org/component/zoo/market-state-and-business-in-coordinates-of-the-new-economy> (дата звернення: 10.01.2019).

25. Колот А.М., Герасименко О.О. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність / Соціально-трудові відносини: теорія та практика. — 2018. — № 1. — С. 6–33.
26. World Economic Forum. The Future of Jobs Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution. January 18. 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_embargoed.pdf (дата звернення: 20.12.2018).
27. BCG (2015). The robotics revolution: The next great leap in manufacturing. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.automationsmaland.se/dokument/BCG__Robotics_Revolution_Sep_2015.pdf (дата звернення: 20.12.2018).
28. Frey Carl Benedikt and Michael Osborne A. The Future of Employment: How susceptible Are jobs to Computerisation? Oxford Martin Program on the Impacts of Future Technology. 2013. September 17. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: oxfordmartin.ox.ac.uk (дата звернення: 20.12.2018).

REFERENCES

1. Drucker, P. (1993). Post-capitalist Society. Oxford.
2. Bolduin, R. (2018). *Velikaja konvergencija: informacionnye tehnologii i novaja globalizacija [The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization]*. (O. Levchenko, Nrans). Moscow: Delo RANHiGS [in Russian].
3. Grinfeld, A. (2018). *Radikal'nye tehnologii: ustrojstvo povsednevnoj zhizni [Radical Technologies: The Design of Every Life]*. Moscow: Delo RANHiGS [in Russian].
4. Diton, A. (2016). *Velikij pobeg: Zdorov'e, bogatstvo i istoki neravenstva [The Great Escape: Health, Wealth, and the Origins of Inequality]*. (A. Gus'kova, Trans). Moscow: Izd-vo Instituta Gajdara: Fond «Liberal'naja Missija» [in Russian].
5. Vallerstajn, I., Kollinz, R., Mann, M., Derlug'jan, G., & Kalhun, K. (2015). *Est' li budushhee u kapitalizma? [Does Capitalism Have a Future?]*. (G. Derlug'jan, Trans). Moscow: Izd-vo Instituta Gajdara [in Russian].
6. Inghart, R. (2018). *Kul'turnaja jevoljucija: kak izmenjajutsja chelovecheskie motivacii i kak jeto menjaet mir [Cultural Evolution : How People's Motivations are Changing and How this is Changing the World]*. (S. Lopatina, Trans). Moscow: Mysl' [in Russian].
7. Mejson, P. (2016). *Postkapitalizm: putevoditel' po nashemu budushhemu [PostCapitalism. A Guide to Our Future]*. Moscow: Ad Marginem Press [in Russian].
8. Milanovich, B. (2017). *Global'noe neravenstvo. Novyj podhod dlja jepohi globalizacii [Global inequality: A new approach for the age of globalization]*. (D. Shestakov, Trans). Moscow: Izd-vo Instituta Gajdara [in Russian].
9. Piketti, T. (2016). *Kapital u XXI stolitti [Capital in the Twenty-First Century]*. (N. Palii, Trans). Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
10. Saks, D. (2012). *Cena civilizacii [The Price of Civilization]*. (A. Kalinina, Trans). Moscow: Izdatel'stvo Instituta Gajdara [in Russian].
11. Stiglic, Dzh. (2016). *Velikoe razdelenie. Neravenstvo v obshhestve, ili chto delat' ostavshimsja 99% naselenija? [The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do About Them]*. (F.A. Israilova, Trans). Moscow: JEKSMO [in Russian].
12. Stiglic, Dzh. (2017). *Cena neravenstva. Chem rassloenie obshhestva grozit nashemu budushhemu Jeksmo [The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers our Future]*. Moscow: JEKSMO [in Russian].
13. Uotson, R. (2014). *Budushhee. 50 idej, o kotoryh nuzhno znat' [50 Ideas You Really Need To Know]*. (Sh. Martynova, Trans). Moscow: Fantom Press [in Russian].
14. Shvab, K. (2017). *Chetvertaja promyshlennaja revoljucija [The fourth industrial revolution]*. Moscow: JEKSMO [in Russian].
15. Amosha, O.I., Novikova, O.F., Antoniuk, V.P., Zaloznova, Yu.S., & Volovodova O.V. (2014). *Sotsial'nyj potentsial staloho rozvytku: innovatsijni mekhanizmy formuvannia ta vykorystannia [Social Potential of Sustainable Development: Innovative Mechanisms of Formation and Use]*. O.F. Novikova (Ed.). In-t ekonomiky promyslovosti NAN Ukrainy. Donetsk [in Ukrainian].

16. Liashenko, V.I., & Vyshnevskiy, O.S. (2018). *Tsyfrova modernizatsiia ekonomiky Ukrainy yak mozhlyvist proryvnoho rozvytku* [Digital modernization of the Ukrainian economy as an opportunity for breakthrough development]. In-t ekonomiky promyslovosti NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
17. Heiets', V.M., Danylenko A.I., & Libanova E.M., et al. (Eds.). (2015). *Innovatsijna Ukraina 2020. Natsional'na dopovid'* [Innovative Ukraine 2020. National Report]. NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
18. Zhadan, O.V. (2012). *Sotsialno-trudovi vidnosyny v umovakh hlobalizatsii: teoriia ta praktyka derzhavnoho rehuliuвання* [Social and labor relations in the conditions of globalization: theory and practice of state regulation]. Kharkiv: S.A.M. [in Ukrainian].
19. Libanova, E.M. (Eds.). (2016). *Liudskyi rozvytok v Ukraini. Innovatsiini vydy zainiatosti ta perspektyvy yikh rozvytku* [Human development in Ukraine. Innovative types of employment and prospects for their development]. In-t demografii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainyian. Kyiv [in Ukrainian].
20. Luk'ianenko, D.H., Poruchnyk, A.M., Kolot, A.M., & Stoliarchuk, Ya.M. (2011). *Resursy ta modeli hlobal'noho ekonomichnoho rozvytku* [Resources and models Global Development]. D.H. Luk'ianenko, A.M. Poruchnyk (Eds.). KNEU. Kyiv [in Ukrainian].
21. Petrova, I.L., & Blyznyuk, V.V. (Eds.). (2016). *Rozvytok sotsial'no-trudovoyi sfery Ukrayiny: teoriya, praktyka, perspektyvy* [Social and labor area of Ukraine development: theory, practice, perspectives]. NAN Ukrayiny; DU «In-t ekonomiky ta prohnozuvannya NAN Ukrayiny». Kyiv [in Ukrainian].
22. Shevchenko, L.S., Hrytsenko, O.A., Kamins'ka, T.M., Makukha, S.M., & Marchenko, O.S. (2014). *Nematerial'na ekonomika: upravlinnia formuvanniam i vykorystanniam intelektual'noho kapitalu* [Intangible Economy: Intellectual Capital Formation and Use Management]. L.S. Shevchenko (Ed). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
23. Kolot, A.M., Hnybidenko, I.F., & Herasymenko, O.O. (2015). *Sotsial'no-trudovi vidnosyny zajniatosti: suchasni tendentsii, vyklyky, shliakhy rozvytku* [Social Labor Relations of Employment: current trends, challenges, ways of development]. A.M. Kolot, I.F. Hnybidenko (Eds). KNEU. Kyiv [in Ukrainian].
24. Kolot, A., & Herasymenko, O. (2017). Market, state and business in coordinates of the new economy. *Problems and Perspectives in Management*, Vol. 15, 3, 76-97. Retrieved from <https://businessperspectives.org/component/zoo/market-state-and-business-in-coordinates-of-the-new-economy>
25. Kolot, A.M. & Herasymenko, O.O. (2018). Novitni hlobalni tendentsii u sferi zainiatosti i dokhodiv ta yikh vplyv na sotsialnu nerivnist [Latest global trends in the area of employment and income and their impact on social inequality]. *Sotsial'no-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka - Social-Labor Relations: Theory and Practice*, 1 (15), 6-33.
26. The Future of Jobs Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution (2016). World Economic Forum (January 18. 2016). Retrieved from www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_embargoed.pdf
27. The robotics revolution: The next great leap in manufacturing (2015). BCG. automationsmaland. Retrieved from https://www.automationsmaland/se/dokument/BCG_Robotics_Revolution_Sep_2015.pdf
28. Frey, C.B. & Osborne A.M. (2013). The Future of Employment: How susceptible Are jobs to Computerisation? Oxford Martin Program on the Impacts of Future Technology. Retrieved from oxfordmartin.ox.ac.uk

Стаття надійшла до редакції журналу 18.02.2019.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.126>

УДК 378.014.6.063:331.5(100:4):005.332.4(477)

JEL CLASSIFICATION: H52; I21; I28

О.С. ГРИНЬКЕВИЧ

д-р екон. наук, доц., доц. каф.

Львівський національний університет імені Івана Франка

79008, Україна, м. Львів, просп. Свободи, 18

E-mail: OGrynkevych@gmail.com

У.Я. САДОВА

д-р екон. наук, проф., проф. каф., керівник

Науково-дослідний центр соціальної

й демографічної політики та управління «ДЕМОС»

Національного університету «Львівська політехніка»

79013, Україна, м. Львів, вул. Митрополита Андрея, 4/10

E-mail: sadlu2004@gmail.com

О.О. ЛЕВИЦЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Державна установа «Інститут регіональних досліджень

імені М.І. Долишнього НАН України»

79026, Україна, м. Львів, вул. Козельницька, 4

E-mail: o.levytska@gmail.com

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД МОНІТОРИНГУ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Метою статті є обґрунтування доцільності моніторингу працевлаштування випускників у системі вищої і професійної освіти України та опис механізму його запровадження з урахуванням міжнародного досвіду. З'ясовано, що формування бази даних про зайнятість і доходи випускників у європейських та інших країнах світу з розвинутою економікою може здійснюватися трьома основними способами: 1) створення інтегрованих баз даних на основі адміністративних реєстрів платників податків і соціальних внесків на національному рівні (Республіка Польща, Російська Федерація); 2) проведення спеціальних соціологічних опитувань випускників і роботодавців щодо зайнятості та якості підготовки фахівців, рівня їхніх доходів (Австралія, Сполучені Штати Америки); 3) аналітичне дослідження сайтів з пошуку роботи та інших інформаційних ресурсів з відомостями про вакансії роботодавців і резюме тих, хто шукає роботу. Уперше обґрунтовано доцільність створення і використання в Україні державної інтегрованої бази даних про працевлаштування випускників закладів вищої і професійної освіти як складової системи моніторингу якості освіти на національному рівні. Визначено інформаційні

© ГРИНЬКЕВИЧ О.С., САДОВА У.Я., ЛЕВИЦЬКА О.О., 2019

джерела формування інтегрованої бази даних про професійний розвиток випускників, якими є адміністративні дані Міністерства освіти і науки України (Єдина державна електронна база з питань освіти), Пенсійного фонду (Реєстр застрахованих осіб), Державної фіскальної служби та Державної служби зайнятості. Запровадження механізму моніторингу працевлаштування випускників в Україні дасть змогу підвищити ефективність державних і приватних інвестицій у вищу освіту за критерієм працевлаштування і доходів випускників.

Ключові слова: вища і професійна освіта, моніторинг, працевлаштування випускників, база даних, якість, ефективність, конкурентоспроможність освіти.

О.С. Гринькевич

д-р екон. наук, доц., доц. каф.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

79008, Украина, г. Львов, просп. Свободы, 18

E-mail: OGrynkevych@gmail.com

У.Я. Садова

д-р екон. наук, проф., проф. каф., руководитель

Научно-исследовательский центр социальной

и демографической политики и управления «ДЕМОС»

Национального университета «Львовская политехника»

79013, Украина, г. Львов, ул. Митрополита Андрея, 4/10

E-mail: sadlu2004@gmail.com

О.А. Левицкая

канд. экон. наук, ст. науч. сотр.

Государственное учреждение «Институт региональных исследований
имени М.И. Долишнего НАН Украины»

79026, Украина, г. Львов, ул. Козельницкая, 4

E-mail: o.levytska@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ МОНИТОРИНГА ТРУДОУСТРОЙСТВА ВЫПУСКНИКОВ И ПУТИ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В УКРАИНЕ

Цель статьи — обоснование целесообразности мониторинга трудоустройства выпускников в системе высшего и профессионального образования Украины, а также описание механизма его реализации с учетом международного опыта. Выяснено, что формирование базы данных о занятости и доходах выпускников в европейских и других странах мира с развитой экономикой может осуществляться тремя основными способами: 1) создание интегрированных баз данных на основе административных реестров плательщиков налогов и социальных взносов на национальном уровне (Республика Польша, Российская Федерация); 2) проведение специальных социологических опросов выпускников и работодателей по вопросам занятости и качества подготовки специалистов, уровня их доходов (Австралия, Соединенные Штаты Америки); 3) аналитическое исследование сайтов по поиску работы и других информационных ресурсов со сведениями о вакансиях работодателей и резюме тех, кто ищет работу. Впервые обоснована целесообразность создания и использования в Украине государственной интегрированной базы данных о трудоустройстве выпускников учреждений высшего и профессионального образования как составляющей системы мониторинга качества образования на национальном уровне. Определены информационные источники формирования интегрированной базы данных о профессиональном развитии выпускников, которыми являются административные данные Министерства образования Украины (Единая государственная электронная база по вопросам образования), Пенсионного фонда (Реестр застрахованных лиц), Государственной фискальной службы и Государственной службы занятости. Реализация механизма мониторинга трудоустройства выпускников в Украине позволит повысить эффективность государственных и частных инвестиций в высшее и профессиональное образование согласно критерию трудоустройства и доходов выпускников.

Ключевые слова: высшее и профессиональное образование, мониторинг, трудоустройство выпускников, база данных, качество, эффективность, конкурентоспособность образования.

O.S. Hrynkevych

Doctor of Science (Economics), Associate Professor
Ivan Franko National University of Lviv
79008, Ukraine, Lviv, Svobody Ave., 18
E-mail: OGrynkevych@gmail.com

U.Ya. Sadova

Doctor of Science (Economics), Professor
Head of the Research Center «DEMOS»
Lviv Polytechnic National University
79013 Ukraine, Lviv, Mytropolyt Andrei str., 4/10
E-mail: sadlu2004@gmail.com

O.O. Levytska

Doctor of Philosophy (Economics), Senior Research Worker
State Institution «Institute of Regional Research named
after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine»
79026, Ukraine, Lviv, Kozelnytska str., 4
E-mail: o.levytska@gmail.com

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN MONITORING GRADUATES' EMPLOYMENT AND WAYS OF ITS APPLICATION IN UKRAINE

The purpose of the article is to substantiate the expediency of graduates' employment monitoring in Ukraine's higher education system, as well as the description of the mechanism of its introduction taking into account the experience of European and other countries of the world. The results of the study of international experience in monitoring the university graduates' careers in the context of the possibilities of its implementation in the system of higher and vocational education of Ukraine are summarized and systematized. It is made clear that the formation of a database on the employment and earnings of graduates in European and other developed countries can be carried out in three main ways: 1) creation of integrated databases on the basis of administrative registers of taxpayers and social contributions at the national level (Republic of Poland, Russian Federation); 2) carrying out special sociological surveys of graduates and employers on the employment and training quality of specialists and their income level (Australia, United States of America); 3) analysis of job search sites and other information resources with the information on employers' vacancies and job seekers' resumes. The expediency of the creation and use of the state integrated database on the employment of graduates of higher and vocational education institutions in Ukraine as a component of the system of monitoring the education quality at the national level is substantiated for the first time. The information sources of the formation of an integrated database on graduates' professional development are determined, namely the administrative data of the Ministry of Education and Science of Ukraine (the Uniform State Electronic Education Base), the Pension Fund (Insured Personnel Register), the State Fiscal Service and the State Employment Service. The introduction of a mechanism for monitoring graduates' employment in Ukraine will make it possible to increase the efficiency of public and private investment in higher education in Ukraine by the criterion of graduates' employment and income.

Keywords: higher and vocational education, monitoring, graduates' employment, database, quality, efficiency, education competitiveness.

Постановка проблеми. Унаслідок глобальної конкуренції за інтелектуальні ресурси та структурних трансформацій в економіці у другій половині ХХ ст. заклади вищої і професійно-технічної освіти (далі – ЗВО і ЗПТО) більшості європейських та інших країн світу з розвинутою економікою стають особливими типами корпорацій, а відповідно, – об'єктами аналізу та управління конкурентоспроможністю на національному і локальному рівнях. Потребують переосмислення підходи до удосконалення державного та регіонального управління конкурентоспроможністю вищої і професійної освіти, зростання її ролі у забезпеченні цілей сталого розвитку, з одного боку, та економічної ефективності в умовах розвитку міжнародної індустрії освіти – з іншого.

Поряд зі зростанням запитів ринкової економіки щодо інноваційної активності ЗВО та їх співпраці з бізнесом, посилення ваги обсягів цитування наукових публікацій дослідників у рейтингах конкурентоспроможності університетів, рівень працевлаштування її випускників залишається головним індикатором якості та економічної ефективності національних систем вищої освіти. Для оцінки та аналізу ефективності працевлаштування випускників уряди країн світу з розвинутою економікою, громадські організації та бізнес-структури запроваджують відповідні моніторинги працевлаштування випускників.

Незважаючи на інтенсивність інституційних змін у системі управління вищою освітою України, її інтеграцію в європейський простір вищої освіти і науки, в Україні відсутня національна система регулярного моніторингу працевлаштування випускників. Відсутність такого моніторингу зумовлює проблему якості доказової бази ухвалення рішень щодо підвищення економічної ефективності державних і приватних інвестицій у вищу і професійну освіту.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю модернізації інструментів інформаційно-аналітичної підтримки процесів управління освітою в Україні. У проекті нової моделі фінансування вищої освіти України, запропонованої Міністерством освіти і науки України на громадське обговорення наприкінці 2018 року, рівень працевлаштування випускників ЗВО — один із головних якісних критеріїв обґрунтування обсягів державної фінансової підтримки університетів на підготовку фахівців [1]. Серед інших важливих аргументів на користь актуальності вивчення та адаптації міжнародного досвіду моніторингу зайнятості випускників — необхідність «модернізації інструментарію моніторингових досліджень щодо реального працевлаштування випускників вищих і професійно-технічних навчальних закладів», передбаченого Планом заходів із упровадження Національної рамки кваліфікацій на 2016–2020 роки [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обстеження випускників закладів вищої та професійної освіти проводять у країнах Африки, Азії, Америки, Європи зазвичай під загальною назвою «Дослідження кар'єри випускників» (*Graduate Tracer Studies; Follow-up study (graduates); Graduate career tracking; Graduate Outcomes Survey*). Один із методологів таких досліджень, автор спеціального посібника з їх організації Г. Шомбург (*Harald Schomburg*) [3] зазначає, що головними завданнями обстежень зайнятості випускників є такі:

- 1) підвищення якості освітніх програм на підставі результатів опитування;
- 2) оцінка відповідності результатів діяльності ЗВО визначеним цілям;
- 3) забезпечення обґрунтованості висновків під час акредитації ЗВО;
- 4) інформування студентів, викладачів, менеджерів ЗВО про відгуки випускників [4].

Рівень працевлаштування випускників ЗВО використовують як критерій його ефективності та в розподілі бюджетних ресурсів у моделях фінансування семи європейських країн [5; 6, с. 26].

Глобальний огляд зайнятості випускників у різних країнах світу пропонує Д. Маслен (*Geoff Maslen*), базуючись як на статистичних даних про рівень безробіття серед молоді, так і глибшій аналітиці про ризик неповної зайнятості випускників з урахуванням їхньої спеціальності [7].

В Україні немає практики моніторингу працевлаштування випускників ЗВО як інструменту оцінки й аналізу конкурентоспроможності не лише здобувачів освіти, а й освітніх провайдерів. Винятком є проект «Перехід молоді від навчання до стабільної

роботи», який у 2013 і 2015 роках реалізовували у рамках міжнародного дослідження «*School-to-work transition surveys*» з ініціативи та фінансової підтримки Міжнародної організації праці [8]. Однак в Україні подібні дослідження не є регулярними і репрезентативними за регіонами країни.

Метою статті є обґрунтування доцільності моніторингу працевлаштування випускників у системі вищої освіти України і опис механізму його запровадження з урахуванням досвіду європейських та інших країн світу.

Новизна запропонованого матеріалу полягає у систематизації методологічних та організаційних підходів до моніторингу працевлаштування випускників у різних країнах світу та характеристиці механізму його проведення в Україні з урахуванням міжнародного досвіду.

Методи дослідження. У дослідженні використано загальнонаукові методи: аналіз, синтез, порівняння — в узагальненні та систематизації міжнародного досвіду моніторингу працевлаштування випускників, а також системно-структурний і синергетичний підходи — у характеристиці механізму формування інтегрованої інформаційно-аналітичної бази даних про працевлаштування випускників закладів вищої і професійної освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Моніторинг зайнятості випускників є складовою національних систем управління освітою у багатьох країнах світу. Уряд Австралії фінансує щорічні опитування випускників (*Graduate Outcomes Survey (GOS)*) і працедавців (*Employer Satisfaction Survey (ESS)*) задля аналізу задоволення випускників здобутим фахом, рівня їх працевлаштування, оцінок працедавцями загальних і професійних компетентностей випускників [9]. Результати опитувань за кожним ЗВО Австралії розміщені на спеціальному сайті і дають змогу не лише менеджменту вищої освіти, а й іншим категоріям стейкхолдерів визначити доцільність навчання чи інших форм співпраці з відповідним ЗВО. Останні опитування, проведені в Австралії у 2018 році, вказують на ефективність інвестицій у вищу освіту як з точки зору зростання зайнятості та доходів випускників, так і за критерієм зростання рівня задоволення ними роботодавців [10].

У Польщі запроваджена загальнонаціональна система моніторингу економічної активності випускників [11], яка базується на адміністративних даних інтегрованої системи *POL-on* та Управління соціального страхування. Інтегрована база даних дає змогу здійснити аналітичні дослідження для визначення тривалості пошуку роботи випускниками; частки тих, хто продовжив навчання; рівня ризику безробіття; частки випускників, котрі були зареєстровані як безробітні; рівня оплати праці; бюджету активності випускників (структура часу, витраченого на працю за наймом, самозайнятість, навчання, догляд за дитиною, безробіття і т. д.); характеристики ринку праці залежно від місця проживання випускника.

Національна Асоціація коледжів і працедавців США щороку організовує опитування для оцінки та аналізу доходів випускників коледжів і університетів. Результати таких опитувань доступні в розширеному форматі лише для ЗВО США — членів Асоціації, і у публічному доступі для усіх користувачів — про доходи і рівень зайнятості випускників за спеціальностями [12]. Крім згаданої інституції, оцінити ризик безробіття на основі даних доказової статистики про зайнятість і доходи випускників дають змогу звіти аналітичних центрів США, зокрема дослідження Аналітичного центру *Burning Glass Technologies*, здійснюване за фінансової підтримки Страда Інституту майбутнього праці (*Strada Institute for the Future of Work*) [13, 14].

Міністерство освіти і науки Російської Федерації виконує моніторинг працевлаштування випускників за допомогою Федерального реєстру документів про освіту. Дані Реєстру щорічно актуалізують для подальшого аналізу щодо офіційної зайнятості і доходів випускників ЗВО на підставі відомостей Пенсійного фонду Росії та Служби зайнятості. Показники зайнятості випускників ураховують у моніторингу ефективності ЗВО Росії, обґрунтуванні розмірів їх фінансової та інших видів державної підтримки [15]. Водночас однією з проблем коректного використання адміністративних даних про зайнятість і безробіття випускників російських університетів є достатньо високі обсяги незадекларованої зайнятості і той факт, що значна частка випускників із дипломом про вищу освіту не звертається до служб зайнятості через низький, на їхню думку, рівень пропозицій роботи [16].

Результати систематизації зарубіжного досвіду моніторингу працевлаштування випускників у згаданих вище та інших країнах світу представлені у табл. 1.

Як показує досвід інших країн, формування бази даних про працевлаштування і доходи випускників може здійснюватися трьома основними способами:

- 1) формування інтегрованих баз даних про працевлаштування випускників та їхні доходи на основі адміністративних реєстрів платників податків і соціальних внесків на національному рівні (Республіка Польща, Російська Федерація);
- 2) організація спеціальних соціологічних опитувань випускників і роботодавців щодо зайнятості та якості підготовки фахівців, рівня їхніх доходів на загальнонаціональному, регіональному, галузевому чи інституційному рівнях (Австралія, Сполучені Штати Америки);
- 3) аналітичні дослідження сайтів із пошуку роботи та інших інформаційних ресурсів у мережі Інтернет з відомостями про вакансії роботодавців і резюме тих, хто шукає роботу.

Для формування масиву даних з об'єктивними показниками працевлаштування випускників ЗВО України на національному рівні вважаємо за доцільне створення і використання державної електронної бази даних про працевлаштування випускників закладів вищої і професійної освіти (ДЕБПВ) як складової системи моніторингу якості освіти та системи управління якістю на інституційному, регіональному і національному рівнях.

Ініціатива створення державної електронної бази даних про працевлаштування випускників закладів вищої і професійної освіти відповідає:

- 1) Закону України «Про освіту» (ст. 30. Прозорість та інформаційна відкритість закладу освіти; ст. 41. Система забезпечення якості освіти; ст. 48. Моніторинг якості освіти) [17];
- 2) Плану заходів із впровадження Національної рамки кваліфікацій на 2016–2020 роки у частині завдання 5 «Модернізація інструментарію для проведення моніторингових досліджень щодо реального працевлаштування випускників вищих і професійно-технічних навчальних закладів» [2];
- 3) Середньостроковому плану пріоритетних дій Уряду України до 2020 року в частині реалізації таких цілей [18]:
  - «ефективне врядування» (удосконалення публічного управління, пріоритетні дії — оприлюднення високоякісних наборів даних у формі відкритих даних з урахуванням суспільного інтересу, кращих світових практик і відповідно до встановлених вимог щодо відкритості і прозорості діяльності);
  - «розвиток людського капіталу» (пріоритетні дії — модернізація професійно-технічної освіти, зокрема створення сприятливих умов для якісної підготовки конкурентоспроможних робітничих кадрів, здатних задовольнити вимоги

Таблиця 1. Міжнародний досвід моніторингу кар'єри випускників на національному рівні

Назва обстеження	Інституції, які ініціюють/замовляють обстеження	Інституції, які виконують обстеження	Типи даних у результатах обстеження	Доступ до даних
Австралія				
Щорічні опитування випускників (<i>Graduate Outcomes Survey (GOS)</i>) і працевдаців (<i>Employer Satisfaction Survey (ESS)</i>)	Уряд Австралії (<i>Australian Government Department of Education and Training</i>)	Центр соціальних досліджень Австралії (<i>Social Research Centre</i>)	Соціологічні дані про зайнятість випускників ЗВО, їхні доходи, рівень задоволення здобутим фахом, оцінку роботодавцями загальних і професійних компетентностей випускників, задоволеність роботодавців випускниками	Результати щорічних опитувань випускників і роботодавців за кожним ЗВО Австралії та галузми знань, а також зведені звіти про обстеження розміщені на спеціальному сайті <i>The Quality Indicators for Learning and Teaching website, QILT website</i> . URL: https://www.qilt.edu.au/about-this-site/graduate-employment
Республіка Польща				
Загальнонаціональна система моніторингу економічної активності випускників закладів вищої освіти (<i>Ogólnopolski system monitorowania Ekonomicznych Losów Absolwentów szkół wyższych, ELA</i>)	Міністерство науки і вищої освіти Польщі (<i>Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego</i>)	Центр обробки інформації – Національний науково-дослідний інститут (<i>Ośrodek Przetwarzania Informacji – Państwowy Instytut Badawczy</i>)	Адміністративні дані інтегрованої системи <i>POL-on</i> та Управління соціального страхування про зайнятість випускників (за статусом і формою)	Результати моніторингу за кожним ЗВО Польщі і освітніми програмами, а також тематичні звіти за окремими аспектами економічної активності випускників, зокрема: 1) пошук роботи та безробіття; 2) доходи; 3) робота і подальше навчання; 4) географічна диференціація зайнятості випускників. доступні на спеціальному сайті <i>Ogólnopolski system monitorowania Ekonomicznych Losów Absolwentów szkół wyższych</i> URL: http://ela.nauka.gov.pl

Назва обстеження	Інституції, які ініціюють/замовляють обстеження	Інституції, які виконують обстеження	Типи даних у результатах обстеження	Доступ до даних
Російська Федерація				
Моніторинг працевлаштування випускників із закладів вищої і середньої професійної освіти (Моніторинг середньої професійної освіти (Моніторинг трудового ринку випускників))	Міністерство освіти і науки Російської Федерації	Міністерство освіти і науки Російської Федерації	Адміністративні дані про працевлаштування випускників (рівень і регіон зайнятості, підприємницька активність, заробітна плата), які базуються на Федеральному реєстрі документів про освіту і даних Пенсійного фонду	Результати моніторингу за кожним із закладів вищої і середньої професійної освіти, їх типами, спеціальностями, регіонами розміщені у відкритому доступі на спеціальному сайті «Моніторинг трудоустройства выпускников» URL: graduate.edu.ru
Сполучені Штати Америки				
Обстеження заробітної плати випускників (<i>Salary Survey, Starting Salary Projections For Class of New College Graduates Data Reported by Employers</i>)	Національна асоціація коледжів і працевлаштування США (<i>National Association of Colleges and Employers, NACE</i>)	Дослідники Національної асоціації коледжів і працевлаштування (<i>Nace Research Staff</i>)	Дані працевлаштування – членів NACE про стартову заробітну плату випускників з урахуванням видів діяльності, освітніх рівнів, спеціальностей та регіонів навчання випускників	Результати опитувань щорічно публікують у спеціальному виданні (<i>Executive Summary</i>). URL: https://www.mcgill.ca/caps/fil-es/caps/db_salary_summary.pdf . Детальні відомості доступні лише для членів I.

Джерело: складено авторами за [9–15].

сучасного ринку праці регіону, забезпечення якості вищої освіти, зокрема створення відкритого реєстру вищих навчальних закладів, який буде давати змогу зручно переглядати та обробляти статистичну інформацію про ЗВО і, таким чином, забезпечить доступ абітурієнтів до інформації про ЗВО та рівень професійного розвитку їх випускників);

4) інституційним потребам ЗВО і ЗПТО України в даних щодо працевлаштування випускників як складової системи внутрішнього забезпечення якості, для обґрунтування набуття статусу «національний» відповідно до чинних критеріїв, визначених Кабінетом Міністрів (постанова Кабінету Міністрів України від 22.11.2017 № 912) [19];

5) потребам державних і регіональних органів управління освітою в даних про працевлаштування випускників для аналізу ефективності витрат на освіту та обґрунтування державного і регіонального замовлення на підготовку фахівців і робітничих кадрів;

6) європейським рекомендаціям і стандартам вищої і професійної освіти, кращим світовим практикам з питань якості освіти та моніторингу працевлаштування випускників [20].

Механізм створення ДЕБПВ передбачає використання електронних баз адміністративних даних Міністерства освіти і науки України (Єдина державна електронна база з питань освіти), Пенсійного фонду (Реєстр застрахованих осіб), Державної фіскальної служби і Державної служби зайнятості для формування інтегрованої державної бази даних про професійний розвиток випускників.

Механізм передбачає ухвалення відповідних нормативно-правових актів на рівні Верховної Ради України, Кабінету Міністрів щодо використання баз даних про ви-

Статус на ринку праці випускника ЗВО/ЗПТО станом на час обстеження (не раніше, ніж через півроку після здобуття диплому про вищу/професійну освіту)						
Зайнятий (найманий працівник, СПД-ФОП)	Зареєстрований як безробітний	Зареєстрований як особа, що проходить перепідготовку, навчання за скеруванням Державної служби зайнятості	Отримує соціальну допомогу по вагітності і пологах, по догляду за дітьми до трьох років	Отримує пенсію у зв'язку з інвалідністю	Продовжує навчання у ЗВО / ЗПТО України	Відсутні реєстраційні відомості про статус на ринку праці
Джерело даних						
Управління Пенсійного фонду, Державна фіскальна служба	Державна служба зайнятості	Державна служба зайнятості	Управління Пенсійного фонду	Управління Пенсійного фонду	МОН України	Адміністратор ДЕБПВ у МОН України

Рисунок. Орієнтовна структура відомостей про працевлаштування випускників закладів вищої і професійної освіти України в інтегрованій державній електронній базі даних

Джерело: авторська розробка.

пускників ЗВО і ЗПТО, які знаходяться в розпорядженні МОН України, Управління Пенсійного фонду, Державної фіскальної служби України, Фонду соціального страхування і Державної служби зайнятості для визначення та аналізу статусу випускників на ринку праці за досліджуваний період. На рисунку представлено орієнтовну структуру даних у ДЕБПВ про статус випускників ЗВО і ЗПТО на ринку праці.

Результатом реалізації ініціативи має стати створення об'єктивних наборів даних адміністративного, статистичного та аналітичного характеру про працевлаштування випускників ЗВО і ЗПТО України, які можуть бути розміщені у публічному доступі на Національному веб-порталі «Моніторинг якості освіти в Україні: професійний розвиток випускників ЗВО і ЗПТО». Вважаємо, що координатором робіт із формування та актуалізації відповідної інтегрованої бази даних може виступати Державна наукова установа «Інститут освітньої аналітики» Міністерства освіти і науки України.

Висновки. В умовах розвитку інформаційної економіки та обмежених ресурсів бюджетного фінансування вищої і професійної освіти, конкуренції з боку неформальних освітніх провайдерів моніторинг працевлаштування випускників стає необхідною складовою системи управління конкурентоспроможністю освіти як на інституційному, так і національному рівнях.

За результатами вивчення міжнародного досвіду з'ясовано, що формування баз даних про працевлаштування і доходи випускників здійснюється трьома основними способами: 1) використання адміністративних реєстрів платників податків і соціальних внесків на національному рівні; 2) проведення спеціальних соціологічних опитувань випускників і роботодавців щодо зайнятості та якості підготовки фахівців, рівня їхніх доходів на загальнонаціональному, регіональному, галузевому чи інституційному рівнях; 3) аналізування сайтів з пошуку роботи та інших інформаційних ресурсів у мережі Інтернет з відомостями про вакансії роботодавців і резюме тих, хто шукає роботу.

Систематизований у статті зарубіжний досвід моніторингу працевлаштування випускників дав змогу обґрунтувати головні інструменти його адаптації в системі вищої освіти України та створення з цією метою інтегрованої державної електронної бази даних працевлаштування випускників закладів вищої і професійної освіти. Координатором робіт з інтеграції відповідних адміністративних баз даних Міністерства освіти і науки України, Пенсійного фонду, Державної фіскальної служби і Державної служби зайнятості може бути Інститут освітньої аналітики Міністерства освіти і науки України.

Основними напрямками практичного використання бази даних є такі:

- 1) оцінка якості вищої і професійної освіти в Україні як складової систем зовнішнього і внутрішнього забезпечення якості освіти, що передбачено законодавством України про освіту;
- 2) аналіз попиту на випускників на ринку праці у розрізі освітніх програм, спеціальностей/робітничих професій чи закладів вищої і професійної освіти;
- 3) формування державного і регіонального замовлення на підготовку фахівців і робітничих кадрів з урахуванням даних про працевлаштування випускників ЗВО і ЗПТО;
- 4) використання даних у побудові національного рейтингу ЗВО України;
- 5) удосконалення переліку і змісту освітніх програм, профілів підготовки фахівців і робітничих кадрів на інституційному, регіональному та національному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Порядок розподілу обсягу видатків загального фонду державного бюджету між закладами вищої освіти на підготовку кадрів на умовах державного замовлення та забезпечення діяльності їх

- баз практики : Проект постанови Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proekt-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-pro-zatverdzhennya-formuli-rozpodilu-obsyagu-vidatktiv-zagalnogo-fondu-derzhavnogo-byudzhetu-mizh-zakladami-vishoyi-osviti> (дата звернення: 10.01.2019).
2. План заходів із впровадження Національної рамки кваліфікацій на 2016–2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 1077-р // Урядовий кур'єр. – 01.02.2017. – № 19.
3. *Schomburg H.* Handbook for Graduate Tracer Studies. – Kassel: University of Kassel, Centre for Research on Higher Education and Work. – 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unikassel.de/wz1/proj/edwork/mat/handbook_v2.pdf (дата звернення: 14.12.2018).
4. *Schomburg H.* Key Methodological Issues of Tracer Studies – Challenges for a Guide on Tracer Studies [Електронний ресурс] // Presentation at the Validation Seminar on Methodological Guides for Skills Anticipation and Matching. Cedefop-ILO-ETF expert seminar (Prague, 6–7 March 2014) / National Training Fund. – 2014. – Режим доступу: <http://www.nvf.cz/assets/docs/ee55c2515f5533d2bb629-ce8fa2f5d94/623-0/schomburg-tracer.pdf> (дата звернення: 09.09.2018).
5. *Совсун І.* Нова модель фінансування вищої освіти повинна бути прозорою й ефективною у використанні бюджетних коштів [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. – 2016. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2016/03/15/inna-sovsun-nova-model-finansuvannya-vishhoi-osviti> (дата звернення: 10.12.2018).
6. *Claeys-Kulik A.-L., Estermann T.* Define Thematic Report: Performance-Based Funding of Universities in Europe [Електронний ресурс]. – Brussels : European University Association, 2015. – Режим доступу: http://www.eua.be/Libraries/publications-homepage-list/define-thematic-report_-_pbf_final-version (дата звернення: 19.11.2018).
7. *Maslen G.* Wide Variation in Graduate Employment Rates Globally [Електронний ресурс] // University World News. – 2019. – Режим доступу: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20190116181403880> (дата звернення: 21.01.2019).
8. Перехід на ринок праці молоді України. Результати міжнародного дослідження «School-to-work transition surveys» в Україні у 2013 та 2015 роках [Електронний ресурс] / Е. Лібанова, О. Цимбал, О. Ярош, Л. Лісгор; Міжнародне бюро праці. – 2016. – Режим доступу: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_536293.pdf (дата звернення: 08.01.2019).
9. The Quality Indicators for Learning and Teaching (QILT) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.qilt.edu.au/about-this-site> (дата звернення: 10.07.2018).
10. 2018 Employer Satisfaction Survey National Report [Електронний ресурс] // The Quality Indicators for Learning and Teaching. – 2018. – Режим доступу: https://www.qilt.edu.au/docs/default-source/ess/ess-2018/2018-ess-national-report-v2.pdf?sfvrsn=9d2ae33c_2 (дата звернення: 21.01.2019).
11. Ogólnopolski system monitorowania Ekonomicznych Losów Absolwentów szkół wyższych (ELA) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ela.nauka.gov.pl> (дата звернення: 10.01.2019).
12. Salary Survey: Starting Salary Projections for Class of 2018 New College Graduates Data Reported by Employers [Електронний ресурс] NACE. – 2018. – Режим доступу: <http://careerservices.wayne.edu/pdfs/2018-nace-salary-survey-winter.pdf> (дата звернення: 09.01.2019).
13. Majors that Matter: Ensuring College Graduates Avoid Underemployment [Електронний ресурс] // Burning Glass Technologies and Strada Institute for the Future of Work. – 2018. – Режим доступу: https://www.burning-glass.com/wp-content/uploads/underemployment_majors_that_matter_final.pdf (дата звернення: 21.01.2019).
14. The Permanent Detour: Underemployment's Long-Term Effects on the Careers of College Grads [Електронний ресурс] Burning Glass Technologies and Strada Institute for the Future of Work. – 2018. – Режим доступу: http://www.stradaeducation.org/wp-content/themes/strada-education/permanent_detour_underemployment_report.pdf (дата звернення: 21.01.2019).
15. Мониторинг трудоустройства выпускников [Електронний ресурс] // Министерство образования и науки Российской Федерации. – 2016. – Режим доступу: http://vo.graduate.edu.ru/#/?year=2015&year_monitoring=2016 (дата звернення: 21.12.2018).
16. *Vorotnikov E.* Government Moves to Tackle Graduate Unemployment / University World News. – 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20190116085614625> (дата звернення: 21.01.2019).

17. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page> (дата звернення: 20.01.2019).
18. Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду України до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.04.2017 № 275-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/plany%20uryadu/serednostrokoviy-plan-2020.doc> (дата звернення: 20.12.2018).
19. Про затвердження Порядку та критеріїв надання статусу національного закладам вищої освіти, підтвердження чи позбавлення цього статусу : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.11.2017 № 912 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/912-2017-%D0%BF/paran61#n61> (дата звернення: 20.01.2019).
20. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). — Kyiv: CS Ltd., 2015. — 32 p.

REFERENCES

1. Proekt postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy «Poriadok rozpodilu obsiahu vydatkiv zahal'noho fondu derzhavnoho biudzhetu mizh zakladamy vyschoi osvity na pidhotovku kadriv na umovakh derzhavnoho zamovlennia ta zabezpechennia diial'nosti ikh baz praktyku» [Draft Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «The Procedure for Distributing the Amount of Expenditures of the General Fund of the State Budget between Higher Education Institutions for Training Personnel under Conditions of the State Request and Ensuring the Activities of Their Bases for Practice»]. (2019). *mon.gov.ua*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennia-proekt-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-pro-zatverdzhennya-formuli-rozpodilu-obsyagu-vidatkiv-zagalnogo-fondu-derzhavnogo-byudzhetu-mizh-zakladami-vishoyi-osviti>. [in Ukrainian].
2. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 hrudnia 2016 r. № 1077-r. «Plan zakhodiv iz vprovadzhennia Natsional'noi ramky kvalifikatsij na 2016-2020 roky» [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 14, 2016 No. 1077-r. «Action Plan for the Implementation of the National Qualifications Framework for 2016-2020»] (2017 February). *Uriadovyy kur'ier — Government Courier*, 19 [in Ukrainian].
3. Schomburg, H. (2003). Handbook for Graduate Tracer Studies. University of Kassel, Centre for Research on Higher Education and Work. Kassel. *unikassel.de*. Retrieved from http://www.unikassel.de/wz1/proj/edwork/mat/handbook_v2.pdf.
4. Schomburg, H. (2014). Key Methodological Issues of Tracer Studies — Challenges for a Guide on Tracer Studies. Proceedings from Presentation at the Validation Seminar on Methodological Guides for Skills Anticipation and Matching. *Cedefop - ILO-ETF expert seminar (Prague, 6–7 March 2014)*. National Training Fund Retrieved from <http://www.nvf.cz/assets/docs/ee55c2515f5533d2bb629ce8fa2f5d94/623-0/shomburg-tracer.pdf>.
5. Sovsun, I. (2016). Nova model' finansuvannia vyschoi osvity povynna buty prozoroio j efektyvnoiu u vykorystanni biudzhetnykh koshtiv [New Financing Model for Higher Education Should Be Transparent and Efficient in Using Budget Funds]. *mon.gov.ua*. Retrieved from <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2016/03/15/inna-sovsun-nova-model-finansuvannia-vishhoyi-osviti> [in Ukrainian].
6. Claey's Kulik, A.-L. & Estermann, T. (2015). Define Thematic Report : Performance-Based Funding of Universities in Europe. European University Association. Brussels. *eua.be*. Retrieved from http://www.eua.be/Libraries/publications-homepage-list/define-thematic-report_-_pbf_final-version.
7. Maslen, G. (2019). Wide Variation in Graduate Employment Rates Globally. *University World News*. *universityworldnews.com*. Retrieved from <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=201-90116181403880>.
8. Libanova, E., Tsybmal, O., Yarosh, O., & Lisohor, L. (2016). Perekhid na rynek pratsi molodi Ukrainy. Rezul'taty mizhnarodnoho doslidzhennia "School-to-work transition surveys" v Ukraini u 2013 ta 2015 rokakh [Transition to the Labour Market of Ukrainian Youth. The Results of the International Study 'School-to-Work Transition Surveys' in Ukraine in 2013 and 2015]. Mizhnarodne biuro pratsi. The International Labour Office. *ilo.org*. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/documents/publication/wcms_536293.pdf [in Ukrainian].
9. The Quality Indicators for Learning and Teaching — QILT. (n.d.). *qilt.edu.au*. Retrieved from <https://www.qilt.edu.au/about-this-site>.

10. 2018 Employer Satisfaction Survey National Report. (2018). The Quality Indicators for Learning and Teaching – QILT. *qilt.edu.au*. Retrieved from https://www.qilt.edu.au/docs/default-source/ess/ess-2018/2018-ess-national-report-v2.pdf?sfvrsn=9d2ae33c_2.
11. Ogólnopolski system monitorowania Ekonomicznych Losów Absolwentów szkół wyższych – ELA. (n.d.). Polish Graduate Tracking System. *ela.nauka.gov.pl*. Retrieved from <http://ela.nauka.gov.pl> [in Polish].
12. Salary Survey: Starting Salary Projections for Class of 2018 New College Graduates Data Reported by Employers. (2018). National Association of Colleges and Employers – NACE. *nacweb.org*. Retrieved from <http://careerservices.wayne.edu/pdfs/2018-nace-salary-survey-winter.pdf>.
13. Majors that Matter: Ensuring College Graduates Avoid Underemployment. (2018). Burning Glass Technologies and Strada Institute for the Future of Work. *burning-glass.com*. Retrieved from https://www.burning-glass.com/wp-content/uploads/underemployment_majors_that_matter_final.pdf.
14. The Permanent Detour: Underemployment's Long-Term Effects on the Careers of College Grads. (2018). Burning Glass Technologies and Strada Institute for the Future of Work. *stradaeducation.org*. Retrieved from http://www.stradaeducation.org/wp-content/themes/strada-education/permanent_detour_underemployment_report.pdf.
15. Monitoring trudoustrojstva vypusknikov [Monitoring of Graduates' Employment]. (2016). *vo.graduate.edu.ru*. Retrieved from http://vo.graduate.edu.ru/#/?year=2015&year_monitoring=2016 [in Russian].
16. Vorotnikov, E. (2019). Government Moves to Tackle Graduate Unemployment. University World News. *universityworldnews.com*. Retrieved from <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=2019-0116085614625>.
17. Zakon Ukrainy vid 05 veresnia 2017 r. № 2145-VIII «Pro osvitu» [Law of Ukraine dated September 5, 2017, No. 2145-VIII «On Education»]. *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page> [in Ukrainian].
18. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 kvitnia 2017 r. № 275-r «Seredn'ostrokovyj plan prioritetnykh dij Uriadu Ukrainy do 2020 roku» [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 3, 2017 No. 275-r «Medium-Term Plan of Priority Actions of the Government of Ukraine Till 2020»]. *kmu.gov.ua*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/plany%20uryadu/ce-rednostrokoviy-plan-2020.doc> [in Ukrainian].
19. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 lystopada 2017 r. № 912 «Pro zatverdzhennia Poriadku ta kryteriiv nadannia statusu natsional'noho zakladam vyschoi osvity, pidtverdzhennia chy pozbavlennia ts'oho statusu» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 22, 2017 No. 912 «On Approval of the Procedure and Criteria for Granting the Status of National Institutions of Higher Education, Confirmation or Deprivation of This Status»]. *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/912-2017-%D0%BF/paran61#n61> [in Ukrainian].
20. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). (2015). Kyiv. CS Ltd.

Стаття надійшла до редакції журналу 30.01.2019.

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.139>

УДК 331.54.(438)

JEL CLASSIFICATION: J 21

Z. SIROJC

Dr. Sc. habilitations, prof.
College Administration in Warsaw
Poland, 02-554, Warsaw, Al. Niepodleglosci, 162
E-mail: siro19@wp.pl

V.M. NOVIKOV

Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net

Yu.O. KARYAGIN

Dr. Sc. habilitations, Prof.
Graduate School of Tourism and Foreign Languages in Warsaw
Poland, Warsaw, Al. Primas Millennium 38-a. 01-242
E-mail: Karyagin@mail.com

TRAINING AND EMPLOYMENT OF POLISH YOUTH IN THE NATIONAL LABOR MARKET *

The situation on the labor market in Poland is characterized by increasing imbalances in the structure of labor demand and supply. In particular, the imbalance is determined by the increase in unemployment among university graduates and the limited opportunities for their employment. Over the past five years, the number of unemployed among university graduates has increased. Statistical analysis shows that 1 / 5 of specialists do not work on their specialty. The youth is a potentially important resource for the development of the country's productive forces. With the deterioration of the demographic structure of Poland and a decrease in the youth category of the population, it seems expedient to ensure effective employment of young people who have received higher education. In order to identify the benefits of qualified labor force in the labor market Polish scientists conducted a sociological study. It also had the aim to study the views of students on improving youth policy in the field of vocational training, employment expansion and labor adaptation. Considering the trends in the formation of labor market, it is advisable to establish a constructive dialogue between universities and employers in order to eliminate disproportions in the youth segment of the labor market; to ensure sustainable cooperation between them in the study of future labor market development and define the areas of specialists training. It is also necessary to develop the preventive measures against potential unemployment. The new educational model of "adaptive competence" is proposed. The relevant organization of the university work in meeting the

* Стаття підготовлена за результатами соціологічного обстеження якості навчання і працевлаштування студентів м. Мазовецька, Польща.

needs of students in advanced training by obtaining additional education, useful for their subsequent employment and career growth, is justified.

Keywords: *employment, education, labor market, youth, adaptive competence, additional education.*

З. Сиройч

д-р екон. наук хабіл., проф.
Коледж управління в Варшаві
Польща, 02-554, м. Варшава, ал. Неподлеглости, 162
E-mail: siro19@wp.pl

В.М. Новіков

д-р екон. наук хабіл., проф.
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net

Ю.О. Карягін

д-р екон. хабіл., проф.
Вища школа туризму і іноземних мов в Варшаві.
Польща, м. Варшава, бул. Прімаца Тисячоліття 38-а. 01-242
E-mail: Karyagin@mail.com

**НАВЧАННЯ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ
НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РИНКУ ПРАЦІ**

Ситуація на ринку праці в Польщі характеризується посиленням диспропорцій у структурі попиту і пропозиції робочої сили. Зокрема дисбаланс визначається збільшенням безробіття серед випускників вищих навчальних закладів і обмеженими можливостями їх працевлаштування. За останні п'ять років кількість безробітних серед випускників вищів зростає. Статистичний аналіз показує, що 1/5 спеціалістів не працюють за фахом. Молодь — потенційно важливий ресурс для розвитку продуктивних сил країни. В умовах погіршення показників демографічної структури Польщі і скорочення молодіжної категорії населення доцільно забезпечити ефективну зайнятість молоді, яка здобула вищу освіту. Для виявлення переваг кваліфікованої робочої сили на ринку праці польські науковці провели соціологічне дослідження думки студентів стосовно удосконалення молодіжної політики у галузі професійного навчання, розширення зайнятості і трудової адаптації. Враховуючи тенденції формування ринку праці, варто налагодити конструктивний діалог вищів із роботодавцями для ліквідації диспропорцій у молодіжному сегменті ринку праці; забезпечити стійку кооперацію між ними у вивченні перспективного розвитку ринку праці і визначення напрямів підготовки фахівців; розробити запобіжні заходи щодо виникнення потенційного безробіття. Запропонована новітня освітня модель «адаптивної компетенції», а також обґрунтовано актуальність організації роботи університетів з реалізації потреби студентів у підвищенні кваліфікації шляхом надання додаткової освіти, корисної для їх подальшого працевлаштування і кар'єрного зростання.

Ключові слова: *працевлаштування, освіта, ринок праці, молодь, адаптивна компетенція, додаткова освіта.*

З. Сиройч

д-р екон. наук хабіл., проф.
Коледж управління в Варшаві
Польща, 02-554, г. Варшава, ал. Неподлеглости, 162
E-mail: siro19@wp.pl

В.Н. Новиков

д-р екон. наук, проф.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net

Ю.О. Карягин

д-р экон. хабил., проф.

Высшая школа туризма и иностранных языков в Варшаве

Польша, Варшава, б-р Примаза Тысячелетия 38-а, 01-242

E-mail: Karyagin@mail.com

ОБУЧЕНИЕ И ТРУДОУСТРОЙСТВО ПОЛЬСКОЙ МОЛОДЕЖИ НА НАЦИОНАЛЬНОМ РЫНКЕ ТРУДА

Ситуация на рынке труда в Польше характеризуется усилением диспропорций в структуре спроса и предложения рабочей силы. В частности, дисбаланс определяется увеличением безработицы среди выпускников высших учебных заведений и ограниченными возможностями их трудоустройства. За последние пять лет количество безработных среди выпускников вузов возросло. Статистический анализ показывает, что 1/5 специалистов не работают по специальности. Молодежь – потенциально важный ресурс для развития производительных сил страны. В условиях ухудшения показателей демографической структуры Польши и сокращения молодежной категории населения целесообразно обеспечить эффективную занятость молодежи, получившей высшее образование. Для выявления преимуществ квалифицированной рабочей силы на рынке труда польские ученые провели социологическое исследование мнения студентов относительно совершенствования молодежной политики в области профессионального обучения, расширения занятости и трудовой адаптации. Учитывая тенденции формирования рынка труда, следует наладить конструктивный диалог вузов с работодателями для ликвидации диспропорций в молодежном сегменте рынка труда; обеспечить устойчивую кооперацию между ними в изучении перспективного развития рынка труда и определения направлений подготовки специалистов; разработать предупредительные меры относительно возникновения потенциальной безработицы. Предложена новая образовательная модель «адаптивной компетенции», а также обоснована актуальность организации работы университетов по реализации потребности студентов в повышении квалификации путем получения дополнительного образования, полезного для их последующего трудоустройства и карьерного роста.

Ключевые слова: трудоустройство, образование, рынок труда, молодежь, адаптивная компетенция, дополнительное образование.

Relevance of the paper. Situation improvement on the labor market in Poland doesn't mean that the problem of the effective employment of young people is no longer actual, and it still remains unresolved both in the whole country and in separate provinces. In particular, the problem concerns university graduates. The failures in economic reform have resulted in the weakening of state control over the quality of training, implementation of policies in the field of professional employment, saving and developing the country's labor potential and, finally, the breakdown of relations between higher educational institutions and the corporate sector. The inconsistency of educational services market and the labor market has led to an imbalance between labor demand and supply. Higher education graduates qualification does not meet modern requirements of entrepreneurs. Students do not master necessary practical skills during their study. Students' expectations do not meet the requirements of employers, which prevents them from adapting to the labor market. At the same time, the economic situation is unstable, and this complicates the prospective training of personnel. To balance education and the labor market, the situation monitoring is required. On the basis of this monitoring the improvement of state regulation of youth employment processes will take place.

The article outlines the results of a sociological survey on the problems of students' higher training and their future employment. The research provides the material for critical analysis of students' experiences and the development of proposals to improve their employment.

Analysis of the problem research. The problem of Polish labor market was studied by many scholars. The actual issues of employment of the population according to structural

changes in the country's economy were analyzed; the dynamics of demand for labor by employers and employment opportunities of the population are studied. Y. Horyzyk, for example, studied the problem of demographic changes in Poland and their impact on the dynamics of employment [1]. H. Krunska and E. Kvjtkovskii proposed to improve the work of employment services through making the agreements between employees and employers [2]. B. Sendruchich analyzed the study conditions of students [3]. M. Vovchanich studied the labor market problems in Mazovia [4, 5]. Z. Sirojc [5, 6] and E. Lyzhkovska [6, 7] studied the state of education and socio-economic orientations of students. Apart from the attention of Polish researchers, specific questions were lost on the assessment of the quality of training by students and their preparation for the needs of the labor market. Some specific questions were left out of sight of Polish researchers. They are the assessment of training quality by students and their background for the needs of the labor market. Among Ukrainian researchers, G. Lopuchnjak [8] was engaged in the employment of Polish youth, focusing on a comparative analysis of youth unemployment in Poland and Ukraine.

The aim of this work is to make a sociological assessment of knowledge level of students and the practice of higher educational institutions graduates' employment. Finally, the provision of recommendations on the prospects for improving the employment conditions of youth at enterprises and organizations in the country.

Scientific novelty. A comprehensive sociological survey of the opinion of Polish students about the quality of education and employment on the national labor market has been carried out. Based on the results of the study, an extension of the range of innovation institutes and mechanisms of democratic governance was proposed. All these institutes and mechanisms will positively influence on the employment level of higher education graduates.

Research methods. During the survey and analysis of its results, the statistical methods of typological grouping, the selection of group characteristics, layout, general scientific method of analysis and synthesis were used. The calculation was made on the basis of respondents' survey data according to the criteria of age, form of study, place of residence.

Main material and the results of the study. According to the results of the study, it was proposed to provide effective employment of university graduates on the country labor market through the establishment of cooperation between educational institutions and employers for the implementation of targeted education programs, as well as to increase the professional and psychological adaptation of students to specific working conditions and situational changes in the labor market.

Taking into account the dynamics of demographic changes in Poland, the effective use of labor resources becomes an important factor in the country's economic development. However, the quantitative and qualitative state of labor potential does not indicate that without the appropriate changes in public education policy, it will be possible to overcome the difficulties in adapting young people to the modern labor market in Poland. During 2006–2016 there is deterioration in the demographic structure: the proportion of young people aged 15–24 in the total population and the average number of employed is decreasing. During that time, the contingent of young people at a given age, that is, when they are most active in the proposing of their work, is gradually decreasing. If in 2006 this category of youth from 15 to 24 was 6330 thousand people, then in 2016 it was 4702 thousand. Actually, the number decreased by 1628 thousand people [9, p. 668]. Respectively, the proportion of this contingent of youth to the total population declined from 43.7 % in 2006 to 29.2 % in 2016, which make 14.5 %. The unfavorable situation on the youth labor market is determined by the ratio of the number of young people to the average number of employed. The share of young active population aged 15–24 willing to work decreased from 16.6 % to 12.0 % during 2006–2016.

Shifts in the employment structure come against the backdrop of a decline in the birth rate and aging of the population. On average, the number of children born by one woman during the year decreased by 1.1 % in 2016 compared to 2010. The average birth rate in Poland is inferior to the similar coefficient in Ukraine (1.5), Belarus (1.5), Bulgaria (1.7), Romania (1.6), etc. [10, c. 579–580]. Under limited demographic resources, it is important to attract young people to the educational process in order to increase the competitiveness of the economy, and in this way to increase its mobility and the chances of a decent workplace. The condition of full and effective employment of young people is the system of professional training, which takes into account the requirements of scientific and technological progress, updating of the technological base and modern methods of labor organization in the industrial and infrastructure sectors.

Sociological surveys on the ability of young people to adapt to the requirements of the labor market give a precise view of the interaction between education and the real economy. The study carried out by Polish specialists, taking into account the concept of flexicurity and its implementation in the practice of the labor market regulation in the Republic of Poland. The methodological basis of flexicurity, which is used in the EU, is the provision of complementarity between employment and social security of workers, primarily through expanding employment opportunities. The survey was organized in the Mazovia province among students of higher educational institutions.

The area of the Mazovia province is approximately 35,560 square km. This province has the population of about 5 million 325 thousand people. The administrative structure of the region consists of 37 counties, five separate cities, 314 communes and 86 cities.

Unemployment in Mazovia is at the lowest level in the country now (in the region it is below 10.0 %, in Warsaw it is less than 5.0 %). In recent years, the number of unemployed among graduates of higher educational institutions in Mazovia has increased by 10 %. To understand the situation with the study of Polish students, their professional training at the university was assessed. They were asked the question if the university prepared them well enough for future professional life. 16 % of students answered confidently positively and 33 % of them answered negatively. Practically, the number of those who believe that studying in the university provides the appropriate quality of preparation is twice the number of students who negatively assess their level of education (Table 1). Between these extreme positions there is the group of youth (51.6 %), which assess the quality of education with some doubts [6].

Table 1. Students' assessment of the quality of professional training at the university

Satisfaction with the quality of education (yes / no)	Number of respondents, persons	Answers, %
Probably yes	32	16,8
Rather yes	98	51,6
No	22	11,6
Certainly no	6	3,2
Hard to say	32	16,8
Total	190	100,0

Source: according to the results of the author's sociological survey assessing the quality of study and employment of students in Polish city of Mazowiecki.

The assessed level of education quality varies by respondents depending on gender, age, family status, degree and type (system) of study, place of residence. The most significant difference between them is observed depending on the type of study (full-time education / distance learning) and place of residence (Table 2). 80 % of respondents (full-time education students) are satisfied with the quality of education, and 67.5 % of respondents are distance learning students. 71.2 % of respondents living in cities are satisfied with the quality of education, in rural areas their number is 57.8 %.

In general, we can say that the university as an institutional structure does not fully fulfill its educational functions. More than a quarter of students (26 %) do not receive appropriate quality of education.

Table 2. Students' assessment of professional training quality at the university, depending on the type of study and place of residence

Satisfaction with the quality of education (yes / no)	Type of study				Place of residence			
	full-time education		distance learning		city		rural area	
	Number of respondents, persons	Answers, %	Number of respondents, persons	Answers, %	Number of respondents, persons	Answers, %	Number of respondents, persons	Answers, %
Probably yes	1	20,0	31	17,0	23	16,1	9	20,0
Rather yes	3	60,0	92	50,5	79	55,2	17	37,8
No	1	20,0	21	11,5	17	11,9	5	11,1
Certainly no	0	0,0	6	3,3	2	1,4	4	8,9
Hard to say	0	0,0	32	17,6	22	15,4	10	22,2
Total	5	100,0	182	100,0	143	100,0	45	100,0

Source: according to the results of the author's sociological survey assessing the quality of study and employment of students in Polish city of Mazowiecki.

At the same time, students accept their status with trust and they hope that training will provide them with high competitiveness in the labor market. Most students (62.4 %) are convinced that university education makes it possible to find a permanent job and 85.9 % of them intend to start work immediately after receiving higher education (Table 3). 70.2 % of students claim they plan to work and 15.7 % of students have some hope in this regard. Most students want to work on the chosen specialty. 15.3 % of them are sure that they will find the job immediately after graduation, and 47.1 % students think they will find the job but after some search. The rest of the university graduates (37.6 %) do not expect to work on the chosen specialty.

Data listed in the Table 3 indicate an imbalance in the market of educational services and the labor market. Practice shows that even obtaining professional education does not guarantee young workers a job: the graduates of higher education institutions are not always employed. On the one hand, this is the consequence of the cessation of the system of specialists appointment to work after the acquisition of higher education, which was implemented earlier, on the other hand, it is the result of miscalculations in the determined prospective need for skilled labor.

Table 3. Opinion of students on employment issues

Decent employment (yes / no)	Employment for a permanent job		Get started right after graduation	
	Number of respondents, persons	Answers, %	Number of respondents, persons	Answers, %
Probably yes	29	15,3	125	70,2
Rather yes	89	47,1	28	15,7
No	17	9,0	8	4,5
Certainly no	4	2,1	3	1,7
Hard to say	50	26,5	14	7,9
Total	189	100,0	178	100,0

Source: according to the results of the author's sociological survey assessing the quality of study and employment of students in Polish city of Mazowiecki.

The youth labor market is negatively affected by the factor of structural unemployment, as the consequence of which there is a mismatch between labor demand and supply by professional qualification and other qualitative parameters. In Poland, the interaction between the employment service, executive authorities and the business sector of the economy is not established well [6]. The results of the survey indicate a significant imbalance in the youth labor market (Table 4).

Taking into account the negative processes taking place in the labor market in Poland, young people have difficulties to find job after university studies. Assessment by the students of the labor market according to the criterion of a professional offer shows that the training of personnel for a real economy in specific specialties exceeds market demand: 70 % of responses (34.7 + 35.3 %). This indicates that Polish higher education institutions do not function well in terms of implementing state interests. Some students (17.9 %) say that job in the acquired profession should be sought outside the region of residence. Only a small proportion of responses (6.8 %) illustrates the alternative position of students about employment [5, 6]. The Polish youth who studies in a full-time education are particularly critical to employment in the chosen profession (Table 5). Their responses to the labor market assessment are up to 80 % pessimistic. More than 1/5 of the youth plan to look for job outside the region.

Table 4. Students' assessment of employment prospects in the region

Assessment of the labor market	Number of answers	Answers, %
The demand for work exceeds the market offer	66	34,7
The job does not satisfy	7	3,7
The offer for your profession is more than a market need	67	35,3
Job should be sought outside the region	34	17,9
It is expedient to employ a profession after getting acquainted with working conditions	52	27,4
I have got another opinion on this issue	13	6,8

Source: according to the results of the author's sociological survey assessing the quality of study and employment of students in Polish city of Mazowiecki.

Table 5. Estimation of prospects of employment in the region by students of full-time education and distance learning

Assessment of the labor market	Full-time education		Distance learning	
	Number of answers	Answers, %	Number of answers	Answers, %
The demand for work exceeds the market offer	2	40,0	63	34,6
The job does not satisfy	1	20,0	5	2,7
The offer for your profession is more than a market need	2	40,0	64	35,2
Job should be sought outside the region	1	20,0	33	18,1
It is expedient to employ a profession after getting acquainted with working conditions	0	0,0	52	28,6
I have got another opinion on this issue	0	0,0	13	7,1

Source: according to the results of the author's sociological survey assessing the quality of study and employment of students in Polish city of Mazowiecki.

Table 6. Estimation of the prospects for changing the situation on the labor market for the next 10 years

Perspective assessment (yes / no)	The contingent of the respondents in general,		The contingent of respondents on specialties			
			Students of economic specialties		Students of other specialties	
	Number of respondents, persons	Answers, %	Number of respondents, persons	Answers, %	Number of respondents, persons	Answers, %
Probably yes	10	5,3	4	6,9	6	4,7
Rather yes	54	28,4	22	37,9	32	24,8
No	60	31,6	12	20,7	46	35,7
Certainly no	9	4,7	3	5,2	6	4,7
Hard to say	57	30,0	17	29,3	39	30,2
Total	190	100,0	58	100,0	129	100,0

Source: according to the results of the author's sociological survey assessing the quality of study and employment of students in Polish city of Mazowiecki.

The survey results show that young people are skeptical of improving the situation on the national and regional labor market (Table 6).

According to students' opinion, the situation in the labor market does not look easy. The economy of Mazovia region, which has been tied to the capital of the country for a long period of time, is now forced to reorient, which is accompanied by the emergence of imbalances in the structure of demand and supply in the labor market. The unstable nature of the demand for specialists with higher education is the result of instability in the economic situation in the region. The change of enterprises owners and attracting of foreign investment

Table 7. Necessity of state support of youth in employment

Necessity of state support of youth in the labor market (yes / no)	Number of respondents, persons	Answers, %
Probably yes	150	79,8
Rather yes	32	17,0
No	3	1,6
Certainly no	0	0,0
Hard to say	3	1,6
Total	188	100,0

Source: according to the results of the author's sociological survey assessing the quality of study and employment of students in Polish city of Mazowiecki.

affects the need of employers in skilled workers in different ways. Modern methods of business management and restructuring of the region's economy do not prevent the graduates of higher education institutions from maintaining an unstable situation in the labor market. Obviously, students are skeptical about the possibility of employment in the enterprises of the region. Only a little more than 1/3 of students hope for improving the situation on the labor market, but only 5.3 % of them are confident in economic growth over the next ten years. Among the students of economic specialties, the share of optimistic answers about the growth is 44.8 %. Students of other specialties (technical, legal, political science) assess the economic perspective even worse, only 29.5 % of positive responses.

Unemployment of graduates in the labor market in Mazovia is typical of most regions of the country. This causes depressive attitudes among young people and generates paternalistic queries to expand employment opportunities (Table 7). The majority of answers (96.8 %) is aimed at increasing the role of the state in the professional adaptation of potential graduates of higher education institutions to the conditions of the labor market through programs that need to be developed together with employers.

Regardless of their socio-demographic characteristics the young people who are studying and intending to work unanimously consider it appropriate that the state have to take measures regarding the long-term development of the labor market (Table 8). If we analyze the responses of young people in groups, for example, up to 25 and over 25 years old, then it can be determined that 98.7 % and 95.4 % of respondents express positive attitude towards state support. Among the married and unmarried the disagreements is even less – 97.0 and 96.5 % respectively. The same minor difference is between the students I, II, III and IV, V years of study – 96.9 % and 96.4 % of responses.

Taking into account the mixed trends in the labor market in Poland, it seems relevant to regulate it by ensuring the involvement of employers in the process of developing the training programs in higher education institutions for the next ten years.

Firstly, modern education implies the formation of adaptive competence among students, secondly, the realization of their need for additional education as a means of increasing competitiveness in the labor market.

Adaptive competence involves the ability of students to flexibly and creatively apply acquired knowledge and skills in different contexts of practical activity. In order to acquire adaptive competence, a complex of cognitive, emotional and motivational components that cover the subject base in the form of structured knowledge in a particular field, the skills

Table 8. Necessity of state support for the development of the labor market in the opinion of various categories of youth

Necessity of state support (yes / no)	Youth categories											
	up to 25 years old		25 years and older		not married		married		I, II, III years of study		IV, V years of study	
Probably yes	65	83,3	84	77,8	81	81,0	67	77,9	97	75,8	49	87,5
Rather yes	12	15,4	19	17,6	16	16,0	16	18,6	27	21,1	5	8,9
No	1	1,3	2	1,9	1	1,0	2	2,3	2	1,6	1	1,8
Certainly no	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Hard to say	0	0,0	3	2,8	2	2,0	1	1,2	2	1,6	1	1,8
Total	78	100,0	108	100,0	100	100,0	86	100,0	128	100,0	56	100,0

Source: according to the results of the author's sociological survey assessing the quality of study and employment of students in Polish city of Mazowiecki.

of using heuristic thinking methods, self-regulation skills to manage their own cognitive, motivational and emotional processes, and other knowledge are needed [11, p. 8].

The education system in Poland today does not give students the necessary abilities to manage their own education process, information and communication skills, critical thinking, and the ability to solve complex problems. The educational system reacts too slowly on the changes taking place in the country's economy, which causes an increase in the gap between the level of education and changes in the real economy. The choice of the model of adaptive competence as a priority of education means that it goes beyond the routine competence (the mechanical execution of typical tasks), and helps to transfer knowledge to new conditions and apply them to solve practical problems. The issue of innovation education was highlighted in 1995 in the report of the European Round Table of Industrialists "Education for Europeans. The movement to self-education society" [11, p. 9]. Since then, the relevance of the issue has only aggravated as a result of the introduction of information technology and exponential growth of knowledge [11 p. 9]. Modern studies show that the student's educational performance is influenced by a large number of different congenital, emotional and motivational factors. Therefore, in the process of educational programs development, a multi-faceted approach is needed that involves the application of many measures and regulatory methods.

At the same time, additional education of young people provides their competitiveness. It's important for a modern student to be engaged in a continuous learning process. The problem of additional education was not sufficiently highlighted during the sociological survey of Polish students, the results of which are set out in this article. However, the issue of deepening education is becoming more and more important. Traditionally, in world and Polish literature, additional education was regarded as education for citizens over the age of 30 and combined with retraining and raising the skills of workers of a particular specialty. For undergraduate students and master degree students, the need for additional education was not considered as a permanent phenomenon.

At the same time, the facts of concurrent training with employment, the specifics of which are approximate or coincide with the direction of the basic educational process, are not unique. Some students attend educational courses to improve their knowledge and skills, which they receive in accordance with educational standards. Nowadays, students

on their own initiative intend to be included in the system of additional education in order to increase the relevance for the labor market. Experience shows that this trend is applied to the students of humanities, economics and law, partly to the students of construction, architecture, agriculture and industry.

One of the factors that determine the activity of students in the development of additional competencies is the high rate of change in the technical and technological equipment of production. Dissatisfaction with the content of the basic standards of education also stimulates the desire to acquire more professional competencies.

The need to master knowledge in related industries is more important factor in the process of diversification of the economy. This is necessary for students to be able to analyze information from different sources and communicate with colleagues when solving specific and complex problems. The students who feel the need of additional education increase their chances of prestigious employment.

The studies conducted among the students studying at the educational institutions of Mazovia province have shown that young people do not receive sufficient information on the use of their own professional knowledge. Uncertainty in successful employment can be explained by the fact that students experience a shortage of specific professional competences not being provided with curricula. Students' desire to improve their own knowledge should encourage the education system to introduce additional education programs into basic education programs in the near future.

Conclusions. The sociological survey of the interaction of higher professional education with the labor market in Poland has shown a lack of trust between them in the process of employment of educational institution graduates. The ineffectiveness of the existing education system makes it difficult for employers to hire young people who have completed their studies and acquired a particular profession. In the case of achieving permanent practice of complementing two independent spheres of the national economy: education and production, one can localize and, in the long run, overcome unfavorable tendencies of youth employment in the labor market.

The rapid pace of restructuring of the Polish economy, the development of small business, the renewal of its technological base and methods of business management organization change the nature of requirements for the professional training of students in the direction of increasing social maturity and expanding the students qualification structure. The state of employment of graduates of higher educational institutions indicates that the main task of universities and employers should be the establishment of a constructive dialogue aimed at eliminating disproportions in the labor market. Cooperation is also needed in the study of the long-term development needs of the labor market and the definition of training areas (adjusting curricula, training interns, aimed at collaborative work on innovative content); the development of preventive measures for the emergence of potential unemployment (providing information for young people about the situation on the labor market: growth or decrease in demand for certain professions, forecasting as the basis for planning professional education, etc.).

Based on the analysis of the international sociological research results, we propose to choose an innovative educational model of "adaptive competence" as a priority of introducing a constructive approach to student learning based on the self-regulation method. The idea of adaptive competence involves the use of different forms of organization of learning and social interaction, creating opportunities for the practical application of the acquired knowledge and skills. Formation of effective conditions for the student environment will help to improve the practical training of students and increase their competitiveness.

An urgent problem is the organization of universities work in the direction of realizing the needs of students in improving their qualifications by acquiring additional education. It is necessary to ensure that students are effectively informed about the potential benefits of mastering skills outside the standard curriculum and to match the cost of additional education and student solvency.

The introduction of additional education will form a new relationship between teachers and students, increase the motivational role of students to mastering related knowledge useful for further labor adaptation. To improve the affordability of additional education, it is important to create a system of non-state structures to promote the development of new forms of learning.

Within the framework of university programs, it seems most reasonable to receive additional skills at classes that will enhance students' awareness of the value of future professional work.

LITERATURE

1. Chorażuk J. Struktura badanej populacji. — Warszawa, 2013. — 2 s.
2. Kryńska E., Kwiatkowski E. Podstawy wiedzy o rynku pracy. — Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 2013. — 224 s.
3. Sendrowicz B. Jak sobie radzą absolwenci uczelni wyższych? // Gazeta Wyborcza. — 2014. — 15 września [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://wyborcza.pl/akcje_spoleczne/1,153856,166450-37,Jak_sobie_radza_absolwenci_uczelni_wyzszych_.html?disableRedirects=true (дата звернення: 04.02.2018).
4. Wachowicz M. Mazowieckie po 25. latach. Jedyny region o pozycji zbliżonej do regionów starej Unii [Електронний ресурс]. — Режим доступу: Mazowieckie: Jedyny region o pozycji zbliżonej do regionów starej UE [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://finanse.wp.pl/mazowieckie-jedyny-region-o-pozycji-zblizonej-do-regionow-starej-ue-6114660275705985a> (дата звернення: 04.02.2018).
5. Sirojc Z. Osvita molodykh polyakov ta rosiyan ta rynek pratsi // Zeszyty Naukowe Uczelni. — Warszawska yikh. Mariya Sklodovs'ka. — Kyuri. — 2014. — № 2.
6. Łyszkowska E. i in. Studenci polscy i rosyjscy o sobie i swoim życiu. — Warszawa, 2014. — s. 11.
7. Łyszkowska E. i in. Edukacja i życie codzienne studentów w Polsce i w Rosji. — Warszawa: Aspra JR F.H.U., 2015. — 264 s.
8. Лопушняк Г.С. Вирішення проблем зайнятості молоді: порівняльний аналіз досвіду України і Польщі // Prosopon. — 2017. — № 20 (3). — С. 87–104.
9. Российский статистический ежегодник. 2016. — М., 2016. — 729 с.
10. Статистичний щорічник України за 2016 рік. — Київ, 2017. — 611 с.
11. De Corte Erik. An Innovative Perspective on Learning and Teaching Higher Education in 21st Century // Educational Studies. — 2014. — № 3. — P. 8–29. — doi: 10.17323/1814-9545-2014-3-8-29

REFERENCES

1. Horyzuk, U. (2013). *Struktura badanej populacji [Structure of the investigated population]*. Warsaw [in Polish].
2. Krunska, E., & Kwijtkovskii, E. (2013). *Podstawy wiedzy o rynku pracy. [The basics of knowledge about the labor market]*. Lodz : University of Lodz [in Polish].
3. Sendrowich, V. (2014). Jak sobie radzą absolwenci uczelni wyższych? [How are graduates from college?]. *Gazeta Wyborcza - Newspaper of the Electoral*. Retrieved from http://wyborcza.pl/akcje_spoleczne/1,-153856,16645037,Jak_sobie_radza_absolwenci_uczelni_wyzszych_.html?disableRedirects=true [in Polish].
4. Vachovich, M. (2014). Mazowieckie: Jedyny region o pozycji zbliżonej do regionów starej UE [Mazowieckie after 25 years. The only region with a position similar to the old EU regions]. *finanse.wp.pl*. Retrieved from <https://finanse.wp.pl/mazowieckie-jedyny-region-o-pozycji-zblizonej-do-regionow-starej-ue-6114660275705985a> [in Polish].

5. Siroiich, Z. (2014). Osvita molodykh polyakov ta rosiyan ta rynok pratsi [The education of young Poles and Russians and the labor market]. *Zeszyty Naukowe Uczelni - University Science Papers*, 2 [in Polish].
6. Luchkovs'ka, E. (2014). *Studenci polscy i rosyjscy o sobie i swoim życiu. [Polish and Russian students about themselves and their lives]*. Warsaw [in Polish].
7. Luchkovska, E. (2015). *Edukacja i życie codzienne studentów w Polsce i w Rosji [Education and daily life of students in Poland and Russia]*. Warsaw [in Polish].
8. Lopuchnjuk, G. (2017). Vyrishennya problem zaynyatosti molodi: porivnyal'nyy analiz dosvidu Ukrayiny i Pol'shchi [Solving the problems of youth employment: a comparative analysis of the experience of Ukraine and Poland]. *Prosofon - Prosopon*, 20 (3) [in Ukrainian].
9. *Rossiiskii statisticheskii ejegodnik [Russian statistical yearbook]*. (2016). Moscow [in Russian].
10. *Statustichnuii schorichnik Ukrainian za 2016 rik [Statistical Yearbook of Ukraine, 2016]* (2017). Kyiv [in Ukrainian].
11. De Corte, E. (2014). An Innovative Perspective on Learning and Teaching Higher Education in 21st Century. *Educational Studies*, 3, 8-29 doi: 10.17323/1814-9545-2014-3-8-29.

Article received on 19.11.2018 journal.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.11.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.152>

УДК 365-042.3:314.17

JEL CLASSIFICATION: J11

В.С. ШИШКІН

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: vlad_hdi@ukr.net

ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ ЖИТЛОВИХ УМОВ НАСЕЛЕННЯ

Метою статті є виявлення взаємозв'язку між змінами у демографічній ситуації та житловими умовами населення. Потреба у житлі належить до базових потреб людини. На сучасному етапі розвитку людства це трансформувалося у необхідність мати житло, яке відповідає стандартам за кількісними та якісними характеристиками. А житлові умови стали одним із основних аспектів визначення рівня життя населення. Житлові умови населення формуються під впливом багатьох факторів. Оскільки житло будується для задоволення потреб людини, то вплив демографічних факторів має бути суттєвим. Довести це напролюд складно, оскільки майже неможливо елімінувати вплив інших факторів, до того ж цей зв'язок має невизначений лаг. У сучасних дослідженнях основну увагу приділяють впливу житлових умов на демографічні процеси, здоров'я населення та якість життя, але існує і зворотний зв'язок між демографічною ситуацією та житловими умовами. Доведено, що останні два сторіччя основним демографічним фактором, що мав суттєвий вплив на житлові умови населення, є зростання його чисельності. Це зростання спричинено демографічним переходом. Побудована схема оцінки повного впливу збільшення чисельності населення на його житлові умови. Обґрунтовано, що в країнах, де демографічний перехід закінчився, стрімко скоротилася важливість демографічної детермінанти. Визначено фактори та процеси, що формували сучасний житловий фонд України протягом останніх ста років. Оцінено взаємовплив динаміки чисельності населення і будівництва нового житла в Україні та деяких країнах з 1980 року. Порівняно житлові умови населення України та деяких країн із визначеними демографічними показниками. Проаналізовано вплив демографічної ситуації в Україні на рівень забезпеченості житлом за тривалий період. Оцінено взаємозв'язок перенаселеності житла з рівнем народжуваності. Проаналізовано динаміку оновлення житлового фонду та зроблено невтішний висновок: за збереження теперішніх темпів оновлення, Україна досягне сучасного рівня розвинених країн не раніше, ніж через 40–50 років. Оцінено вплив динаміки чисельності населення та зміни розміру житлового фонду на рівень забезпеченості загальною площею житла населення України.

Ключові слова: житлові умови, демографічні фактори, демографічний вибух, типи відтворення, динаміка чисельності населення, житлове приміщення, щільність проживання, перенаселеність, міграційний рух, коефіцієнт оновлення житлового фонду.

В.С. Шишкин

канд. экон. наук, стар. науч. сотр., вед. науч. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: vlad_hdi@ukr.net

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ЖИЛИЩНЫХ УСЛОВИЙ НАСЕЛЕНИЯ

Цель статьи — выявление взаимосвязи между изменениями в демографической ситуации и жилищными условиями населения. Потребность в жилье — одна из базовых потребностей человека. На современном этапе развития человечества это трансформировалось в необходимость иметь жилье, соответствующее стандартам по количественным и качественным характеристикам. Жилищные условия стали одним из основных аспектов определения уровня жизни населения. Жилищные условия населения формируются под влиянием многих факторов. Поскольку жилье строится для удовлетворения потребностей человека, то влияние демографических факторов должно быть существенным. Доказать это очень сложно, поскольку почти невозможно устранить влияние других факторов, к тому же связь имеет неизвестный лаг. В современных исследованиях основное внимание уделяется влиянию жилищных условий на демографические процессы, здоровья населения и качество жизни, но существует и обратная связь между демографической ситуацией и жилищными условиями. Доказано, что последние два столетия основным демографическим фактором, который влиял на жилищные условия населения, был рост его численности. Этот рост был вызван демографическим переходом. Построена схема оценки полного влияния увеличения численности населения на его жилищные условия. Обосновано, что в странах, где демографический переход закончился, стремительно сократилось влияние демографической детерминанты. Определены факторы и процессы, которые формировали современный жилой фонд Украины на протяжении последних ста лет. Оценено взаимовлияние динамики численности населения и строительства нового жилья в Украине и некоторых странах с 1980 г. Дана сравнительная оценка жилищных условий населения Украины и некоторых стран с определенными демографическими показателями. Проведен анализ влияния демографической ситуации в Украине на уровень обеспеченности жильем за длительный период. Оценена взаимосвязь перенаселенности жилья с уровнем рождаемости. Проанализирована динамика обновления жилого фонда и сделан неутешительный вывод: при сохранении нынешних темпов обновления Украина достигнет современного уровня развитых стран не ранее, чем через 40–50 лет. Оценено влияние динамики численности населения и изменения размера жилого фонда на уровень обеспеченности общей площадью жилья населения Украины.

Ключевые слова: жилищные условия, демографические факторы, демографический взрыв, тип воспроизводства, динамика численности населения, жилое помещение, плотность проживания, перенаселенность, миграционное движение, коэффициент обновления жилого фонда.

V.S. Shyshkin

PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute of Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko blvd, 60
E-mail: vlad_hdi@ukr.net

DEMOGRAPHIC FACTORS OF LIVING CONDITIONS OF THE POPULATION

The purpose of the article is to identify the interconnection between changes in the demographic situation and housing conditions of the population. The need for housing is one of the basic needs of a person. At the present stage of human development, this has been transformed into the need to have a home that fits the existing standards for quantitative and qualitative characteristics. And living conditions have become one of the main aspects of living standards. It should be noted that living conditions of the population are influenced by many factors. Since housing is built to satisfy the needs of people, the impact of demographic factors must be substantial. It is surprisingly difficult to prove this, since it is almost impossible to eliminate the influence of other factors, besides, the connection has a certain indefinite lag. In modern studies, the focus is on the impact of housing conditions on demographic processes, population health and quality of life. But there is a link between the demographic situation and living conditions. It is proved in the article that for the last two centuries the main demographic factor that

had a significant impact on the living conditions of the population is the growth of the population. This growth was caused by the historical process, which was called "demographic transition". The scheme of estimation of the full impact of increasing the population size on the living conditions of the population is constructed. It is substantiated that in countries where the demographic transition has ended, the importance of demographic determinants has rapidly diminished. The factors and processes that formed the modern housing stock of Ukraine over the past hundred years are identified. The influence of dynamics of population size and dynamics of construction of new housing in Ukraine and some countries of the world since 1980 is estimated. This is a comparative estimation of housing conditions of the population of Ukraine and individual countries with certain demographic indicators. The analysis of the influence of the demographic situation in Ukraine on the level of housing security for a long period is carried out. The relationship between overpopulation of the home and the level of fertility is estimated. The dynamics of renovation of the housing stock is analyzed, and the disappointing conclusion is made that if current pace of renovation is maintained, Ukraine will not reach the present level of developed countries before 40-50 years. The influence of population dynamics and changes in the size of the housing stock on the level of provision with the total residential area of Ukraine's population is estimated.

Keywords: *housing conditions, demographic factors, demographic explosion, types of reproduction, population dynamics, living space, density of residence, overcrowding, migration movement, housing renewal coefficient*

Постановка проблеми та актуальність. Формування ринку якісного та доступного житла є одним із основних пріоритетів нашої держави. Для його досягнення необхідно знати детальні характеристики сучасного житлового фонду та житлових умов населення, а також чітко усвідомлювати, під дією яких факторів вони формуються. Проблема житлових умов населення тісно зв'язана з темпами будівництва нового житла, матеріальною спроможністю населення та політикою забезпечення житлом його незахищених верств. Тому економічній детермінанті житлових умов присвячена лівова частка публікацій та наукових розробок.

При цьому дослідники практично не розглядають вплив соціально-демографічних факторів на житлові умови населення (хоча зворотній вплив дуже добре досліджено). Нехтування цими детермінантами призводить до відсутності повної картини щодо можливостей впливу на житлові умови населення. Ця стаття присвячена саме поштовху наукового пошуку у даному напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню житлового господарства як складової соціальної сфери та його функціонування в ринкових умовах присвячені роботи багатьох іноземних фахівців: Г. Беккера (G. Becker), Г. Поляковського (G. Polyakovskiy), Т. Кінга (T. King), Д. Мейсона (D. Mason), Е. Мілза (E. Mills), В. Хітона (V. Heaton). Проблемам житлового будівництва та шляхам створення нової системи фінансування будівництва житла в Україні присвячені роботи В. Кравченка (V. Kravchenko), К. Паливоди (K. Palivoda) та В. Поляченка (V. Polyachenko) [2].

Характерною рисою наявних досліджень забезпечення житлом та житлових умов населення є фокусування на проблемах розвитку та функціонування житлового господарства (Ю. Манцевич (Y. Mantsevich) [1]) або на регіональних аспектах роботи будівельної галузі (О. Піщик (O. Pishchyk) [7]). Більшість досліджень присвячено динамічним (В. Шишкін (V. Shyshkin) [12]) та просторовим порівнянням житлових умов населення (Ю. Клименко (Yu. Klymenko) [5]). Також оцінку житлових умов використовують для формування нової вираженої житлової політики (Л. Черенко (L. Cherenko) [3]). При цьому значно гірше розроблена тема взаємозв'язків соціально-демографічних факторів і житлових умов населення. Тут можна відмітити роботи А. Реут (A. Reut) [4], присвячені оцінці впливу соціальних факторів, а також Ю. Когатько (Yu. Kogatko) і С. Полякової (S. Polyakova) [6], які не тільки визначили основні детермінанти житлових умов, а й оцінили зміни вагомості їхнього впливу в історичному контексті.

Новизна роботи. Нині існує потреба у дослідженні впливу саме демографічних факторів на житлові умови населення на сучасному етапі розвитку суспільства. Таке дослідження треба виконувати як у порівнянні даних щодо України та різних країн світу, так і оцінюючи динаміку в Україні.

Мета статті та методи дослідження. Метою статті є виявлення взаємозв'язку між змінами демографічної ситуації та житловими умовами населення.

У статті використано методи наукового дослідження: аналізу, синтезу, індукції, дедукції — для узагальнення та уточнення розуміння демографічного впливу на житлові умови населення; порівняння — для виявлення сили на пряму впливу демографічних факторів у різних країнах світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Потреба у житлі виникла у людства ще за часів первіснообщинного ладу. Оскільки чисельність населення була порівняно невеликою, то спочатку житлом слугували природні об'єкти: печери, гrotи тощо. Для появи довгострокового поселення в ці часи був необхідний м'який клімат, наявність прісної води та природних укриттів, наявність матеріалів для виготовлення знарядь праці і родючих ґрунтів. Зі зростанням чисельності населення природне житло вже не могло задовольнити потреби, тому людство мігрувало, поступово навчаючись споруджувати житло.

Приблизно у III–II тисячолітті до нашої ери відбувся «демографічний вибух», який призвів до першого великого переселення народів [14]. Відповідно потреба у житлі суттєво зросла. Перші ускладнення з'явилися за часів концентрації людей на невеликій території, тобто часів створення протоміст, а у подальшому перших міст. Саме тоді постали проблеми із забезпечення населення житлом. Отже, забезпеченість житлом та житлові умови повністю залежать від темпів зростання чисельності населення на певній території.

Водночас донедавна чисельність населення зростала дуже повільно унаслідок того, що людству був притаманний традиційний тип відтворення. Основними ознаками його є висока народжуваність, висока смертність, повільне зростання чисельності населення та низька тривалість життя. Один із багатьох варіантів динаміки зростання чисельності населення Землі наведено на рис. 1. Щоб досягти чисельності у 1 млрд осіб людству знадобилося майже 1800 років. Окрім типу відтворення, на низькі темпи зростання населення впливали постійні збройні конфлікти та низький рівень медицини.

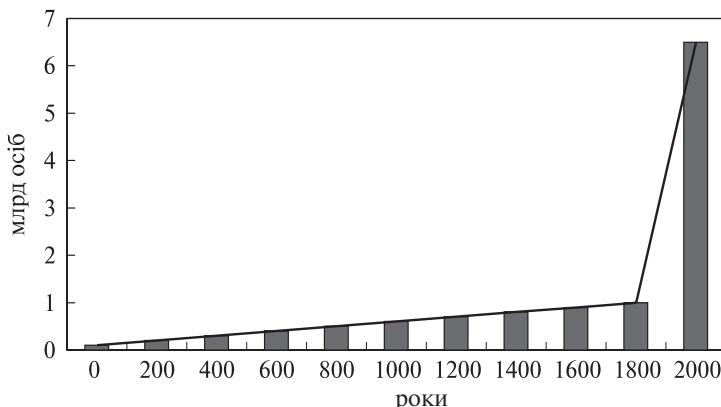

Рис. 1. Динаміка чисельності населення Землі

Джерело: побудовано автором за [8].

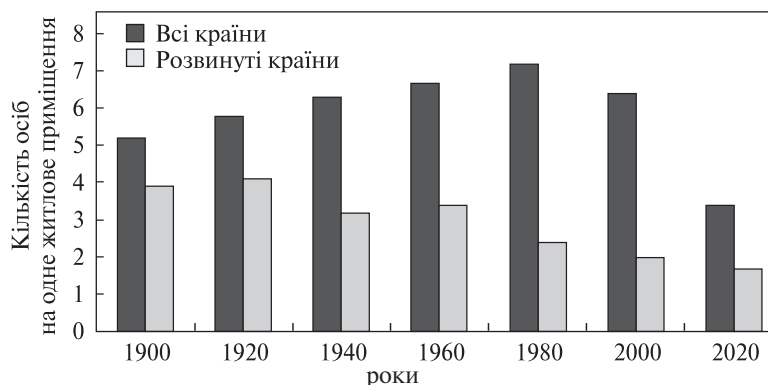

Рис. 2. Динаміка кількості осіб, що припадає на одне житлове приміщення, за типами країн, 1900–2020 рр.

Джерело: авторські розрахунки.

Навіть за такої динаміки населення житлові умови, особливо у містах, були на дуже низькому рівні. Суттєві проблеми почалися за часів промислової революції, яка підсилила урбанізаційні процеси. Для армії робітників, що стрімко зростала, основним видом житла були бараки. За рівнем житлових умов вони поступалися навіть середньовічному житлу. Але основні проблеми були попереду. Демографічна революція, тобто перехід від традиційного до сучасного типу відтворення, призвела до вибухового зростання чисельності населення. Так, з 1800 року до 2000 чисельність населення зросла у 6,2 рази і склала 6,1 млрд осіб (рис. 1). За період від 2000 року людство збільшилося ще на 1,5 млрд осіб.

Стрімке зростання чисельності населення призводить до збільшення навантаження на житлові приміщення. Так, у 1900 році середнє навантаження на одне житлове приміщення складало у всіх країнах світу 5,1 особи, по розвинених країнах – 3,9. Протягом 1900–1980-х рр. спостерігалось погіршення ситуації у всіх країнах (за рахунок країн, що розвиваються) та поліпшення ситуації у розвинених країнах. Так, у 1980 році на одне житлове помешкання у розвинених країнах припадало 2,2 особи, загалом у світі – 7,1 особи (рис. 2).

Після того ситуація почала покращуватися як за рахунок збільшення темпів будівництва у розвинених країнах, так і за рахунок міграційних процесів. За прогнозами, у 2020 році на одне житлове приміщення буде припадати 1,7 особи у розвинених країнах та 3,3 особи у всіх країнах. Це відповідає показнику розвинених країн, що був зафіксований у 1960 році. Отже якщо тенденції щодо введення в експлуатацію житла та зростання чисельності населення не зміняться, через 50–60 років країни, що розвиваються, суттєво скоротять різницю.

Необхідно зауважити, що крім прямого впливу на житлові умови, збільшення чисельності населення має і опосередкований вплив, який часто має важчі та триваліші наслідки. Так, збільшення чисельності населення породжує зростання матеріального споживання, збільшення щільності проживання, підвищення інтенсивності міграційного руху та зміни статеві-вікової структури населення (рис. 3).

Зростання матеріального споживання. Цей аспект, у першу чергу, спричиняє укрупнення виробництва задля зростання темпів виробництва необхідних товарів, що призводить до зростання міст. Укрупнення міст та формування міських агломерацій

є причиною зростання цін на житло та землю і погіршення екологічної ситуації, що вже безпосередньо впливає на житлові умови населення. Крім того, зростання міст впливає на розвиток інфраструктури, а через неї — також на житлові умови.

Збільшення щільності проживання призводить до розвитку такого явища як урбанізація, що має прямий вплив на житлові умови населення, погіршення екологічної ситуації та відповідну зміну житлових умов. Водночас висока щільність проживання підвищує конфліктність, — зростає кількість та масштаби збройних конфліктів.

Підвищення інтенсивності міграційного руху має безпосередній вплив на житлові умови, до того ж цей вплив дуалістичний. Так, у країнах-реципієнтах, особливо зі значною міграцією, житлові умови погіршуються, якщо темпи будівництва нового житла не компенсують зростання чисельності населення. У країнах-донорах зменшення чисельності населення за стабільного житлового фонду або за його зростання відбувається покращення житлових умов.

Зміна статеві-вікової структури населення не впливає безпосередньо на житлові умови. Навпаки, більшість факторів, розглянутих на рис. 3, впливає на неї, але статеві-вікова структура істотно впливає на динаміку чисельності населення і саме таким чином пов'язана з житловими умовами. Необхідно відмітити, що тут проаналізовано найбільш значущі взаємозв'язки, але побудована схема може бути уточнена через наявність інших напрямів впливу.

Ще раз треба підкреслити, що для житлової проблеми абсолютно немає значення, за рахунок яких факторів стрімко зростає чисельність населення. Основними факторами стрімкого зростання чисельності населення є реалізація початкової фази демографічного переходу або міграційний приріст унаслідок техногенних, екологічних катастроф і збройних конфліктів на суміжних територіях.

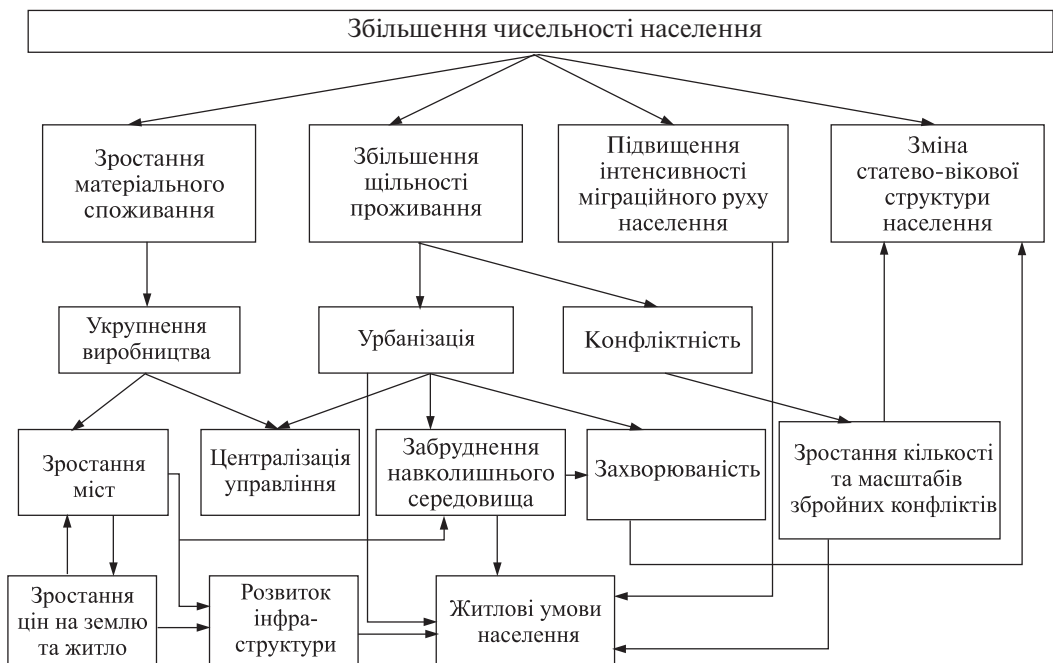

Рис. 3. Вплив збільшення чисельності населення на житлові умови

Джерело: розроблено автором.

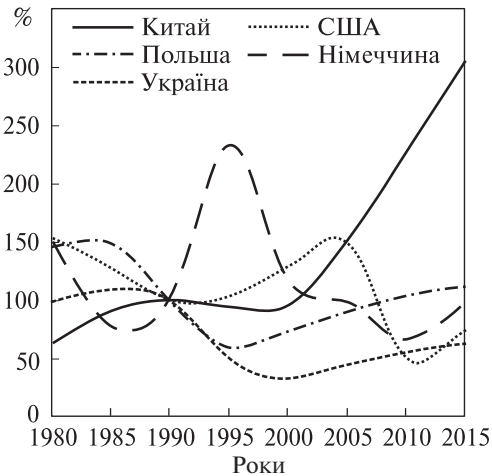

Рис. 4. Уведення в експлуатацію житла у деяких країнах, 1990 = 100 %, 1980–2015 рр.

Джерело: побудовано автором за [13].

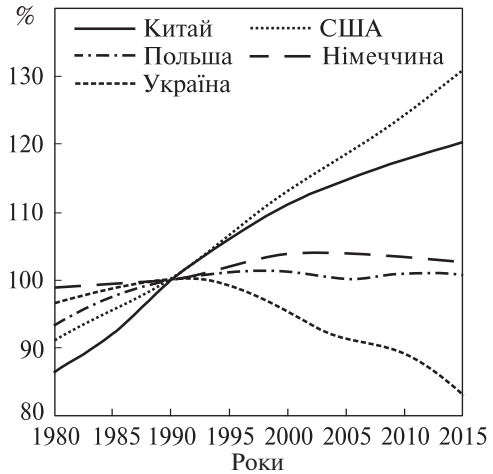

Рис. 5. Динаміка чисельності населення у деяких країнах, 1990 = 100 %, 1980–2015 рр.

Джерело: побудовано автором за [11].

Для оцінки впливу динаміки чисельності населення на житлові умови необхідно будувати довгі динамічні ряди, оскільки існує часовий лаг. Так, на рис. 5 наведені загальна чисельність населення деяких країн світу порівняно з 1990 р. У 1980 році чисельність населення України становила 98 % порівняно з базовим роком, і цей показник поступався лише Німеччині. Всі інші країни мали істотно нижчі значення, що свідчить про суттєве збільшення чисельності населення у період 1980–1990 рр.

У 2000 р. чисельність населення США становила 124 % від рівня базового року, Китаю – 118 %, Німеччини та Польщі залишилися майже без змін (зростання на 3 та 2 % відповідно), а населення України суттєво скоротилося – 89 % від рівня базового року. У 2015 році ця тенденція не змінилася: чисельність населення США та Китаю стрімко зростало, Німеччини та Польщі була стабільною, України скорочувалося – 83 % від рівня базового року (див. рис. 5). З огляду на це, введення в експлуатацію житла повинно мати найбільші темпи зростання в США та Китаї, а тенденції інших країн залежать від інших факторів, наприклад, від рівня забезпечення населення житлом.

Стосовно Китаю ця гіпотеза підтвердилася: у 1980 р. введення в експлуатацію житла становило лише 63 % рівня 1990 року, а наприкінці досліджуваного періоду – 306 % (рис. 4). У США інакше: 1980 рік – 154 % від базового рівня, 2015 – 74 %. Отже, крім динаміки чисельності населення, на рівень введення в експлуатацію житла впливають як економічні фактори, так і розмір наявного житлового фонду. Тобто США не мали потреби серйозно збільшувати темпи введення житла в експлуатацію, оскільки наявний житловий фонд мав суттєвий запас міцності.

Те саме стосується й Німеччини: значний темп введення житла у 1980-х рр. та раніше уможливили його скорочення в наступні роки. Коли виникла необхідність забезпечення нормальними житловими умовами нової значної чисельності населення (після об'єднання Федеративної Республіки Німеччини та Німецька Демократична Республіка), темпи введення в експлуатацію житла зросли до 234 % у 1995 році у порівнянні з базовим, а у 2015 році повернулись на рівень базового року.

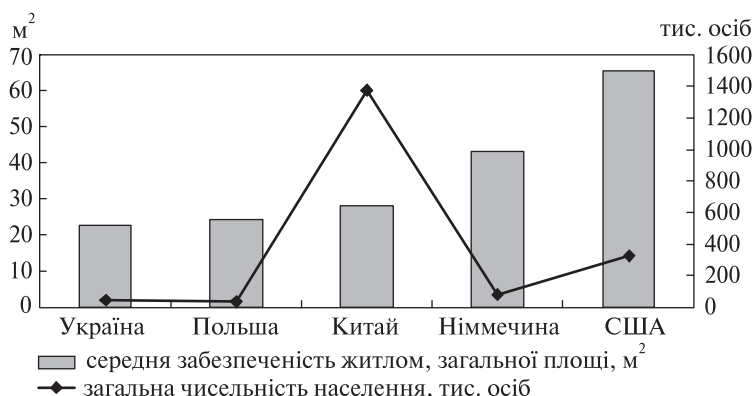

Рис. 6. Рівень забезпечення загальною площею житла населення окремих країн світу (кв. м на особу) та загальна чисельність населення, 2015

Джерело: побудовано автором за [13] та [11].

В Україні введення в експлуатацію житла у 1980–1990-х рр. практично знаходилося на рівні базового року, у наступний період кількість введеного в експлуатацію житла стрімко скоротилася, адже відбулись розпад старої економічної системи та спроби побудувати нову. З урахуванням того, що за абсолютною кількістю введеного в експлуатацію житла Україна суттєво поступалася розвиненим країнам світу навіть у кращі роки, нині ситуація ще погіршилася.

Крім оцінки динаміки введення в експлуатацію житла необхідно оцінити рівень забезпеченості населення його загальною площею. Зрозуміло, що цей показник залежить від двох факторів: розміру житлового фонду та чисельності населення країни. Тому країнам із великою чисельністю населення складніше забезпечити достатній рівень цього показника. Так, у 2015 році найнижче значення серед країн, що аналізуються, за рівнем цього показника мала Україна – 22,6 м² і це з урахуванням того, що чисельність населення також була найменшою (рис. 6). У Китаї, який має чисельність населення, у 32 рази більше ніж в Україні, рівень забезпеченості загальною площею житла становить 28,1 м². У Німеччині – 43,2 м² та у США – неймовірні 65,4 м², а чисельність населення цих країн також суттєво перевищує показник України (Німеччина – майже удвічі, США – майже у вісім разів).

Все це свідчить про малий розмір сучасного житлового фонду України та неможливість суттєвого покращення ситуації у найближчій перспективі. Так, за оцінками [9], за теперішніх темпів введення в експлуатацію житла Україні, щоб досягнути сучасного рівня забезпеченості житлом Польщі, знадобиться не менше 11 років, Китаю – 19 років, Німеччині – 57 років та США – 139 років. При цьому загальна чисельність населення не справляє суттєвого впливу на темп введення в експлуатацію житла та зростання житлового фонду, вагомішим є економічні фактори.

Як зазначено вище, на житлові умови може впливати рівень народжуваності. Вплив цього фактору краще за все проявляється у комфортності житла, а саме у забезпеченості окремими кімнатами однієї особи у сім'ї чи домогосподарстві. Так, у 2015 році в Україні на одну особу приходилося 0,9 кімнати – це найнижче значення серед усіх країн, обраних для дослідження (рис. 7). В той же час, сумарний коефіцієнт народжуваності перевищував відповідний показник Польщі та Німеччини.

Найвищі рівні народжуваності було зафіксовано у Франції – 1,9 та Швеції – 1,8, відповідно кількість кімнат на одну особу у цих країнах дорівнювала 2,0 та 1,8.

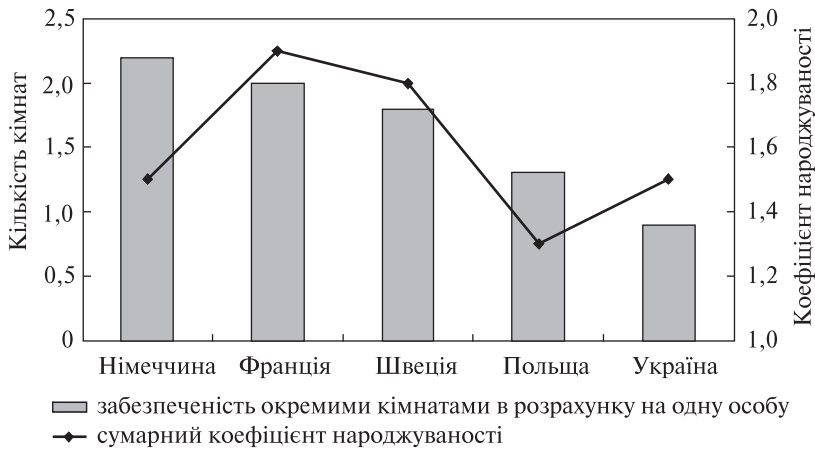

Рис. 7. Рівень забезпеченості окремою кімнатою в розрахунку на одну особу та сумарний коефіцієнт народжуваності, 2015 р.

Джерело: побудовано автором за [10] та [11].

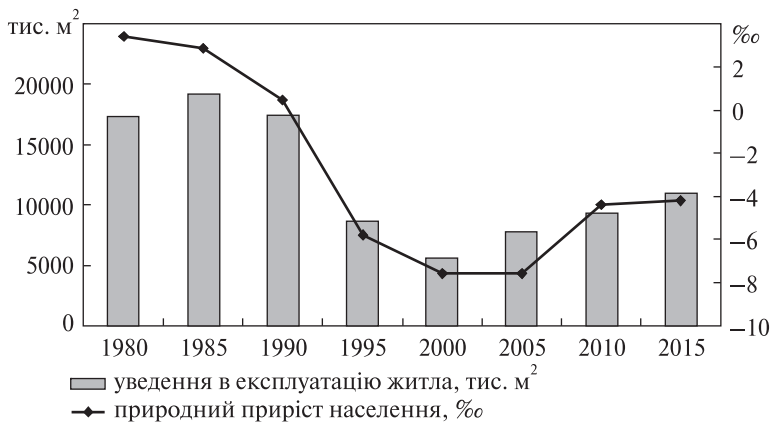

Рис. 8. Динаміка введення в експлуатацію загальної площі житла та природного приросту населення в Україні, 1980–2015 рр.

Джерело: побудовано автором за інформацією Держстату України (<https://ukrstat.gov.ua>).

Найвищий рівень забезпечення кімнатами зафіксований у Німеччині – 2,2. Отримані результати свідчать, що між забезпеченістю кімнатами та рівнем народжуваності зв'язок або дуже слабкий, або має часовий лаг.

Порівняльний аналіз деяких країн світу не дає змоги чітко визначити наявність взаємозв'язку між демографічними показниками та житловими умовами населення. Наявність довгих динамічних рядів допоможе більш ґрунтовно оцінити наявність такого взаємовпливу в Україні. Протягом 1980–1990-х рр. в Україні були високі темпи введення житла в експлуатацію, найвищий рівень зафіксовано у 1985 році – 19193 тис. м² (рис. 8).

Найвищий рівень природного приросту населення зафіксовано у 1980 році. Після того він почав стрімко скорочуватися і досягнув мінімуму у 2000 р. Найнижчий показник введення в експлуатацію житла, за аналізований період, також спостерігався

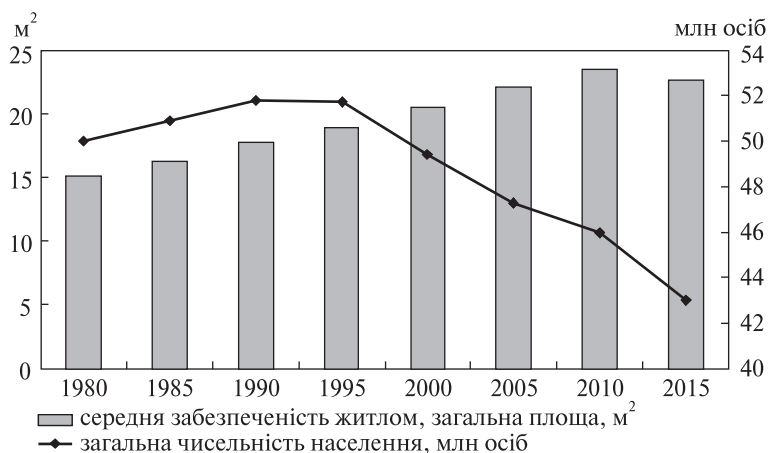

Рис. 9. Динаміка рівня забезпечення загальною площею житла населення України (кв. м на особу) та загальної чисельності населення, 1980–2015 рр.

Джерело: побудовано автором за інформацією Держстату України (<https://ukrstat.gov.ua>).

у 2000 р. Зростання введення в експлуатацію житла співпало у часі зі зростанням природного приросту населення. Необхідно зауважити, що однакові тенденції пов'язані, скоріш за все, з впливом на ці показники інших факторів, як от зміна економічної системи та викликана цим криза. Але якщо і надалі будуть спостерігатися однакові тенденції зміни розглянутих показників, то можна буде стверджувати, що існує значний вплив цього демографічного фактору на житлові умови населення.

Незважаючи на суттєве скорочення темпів введення житла в експлуатацію, забезпеченість загальною площею невинно зростала з 1980 до 2010 рр. (рис. 9). Лише у 1980–1990 рр. це зростання відбувалося та тлі зростання чисельності населення, після чого середня забезпеченість житловою площею збільшувалася, а загальна чисельність населення стрімко скорочувалася.

Зниження забезпеченості населення загальною житловою площею, яке було зафіксовано у 2015 році, пов'язано з анексією Криму та окупацією Росією певної території Донецької та Луганської області, що призвело до зменшення житлового фонду України.

Для доведення цієї тези було застосовано двофакторну модель. Вклад кожного фактору розраховано методом повних ланцюгових підстановок. На першому етапі розраховано базовий, умовний та звітний показник:

$$Y_0 = \frac{F_0^1}{F_0^2}, \quad Y_{UM} = \frac{F_1^1}{F_0^2}, \quad Y_1 = \frac{F_1^1}{F_1^2}.$$

F^1 – наявний житловий фонд, млн м²; F^2 – чисельність наявного населення, млн осіб.

На другому етапі розраховано вплив окремих факторів на середню забезпеченість житлом за формулами:

$$\Delta Y_{F1} = Y_{UM} - Y_0, \quad \Delta Y_{F2} = Y_1 - Y_{UM}.$$

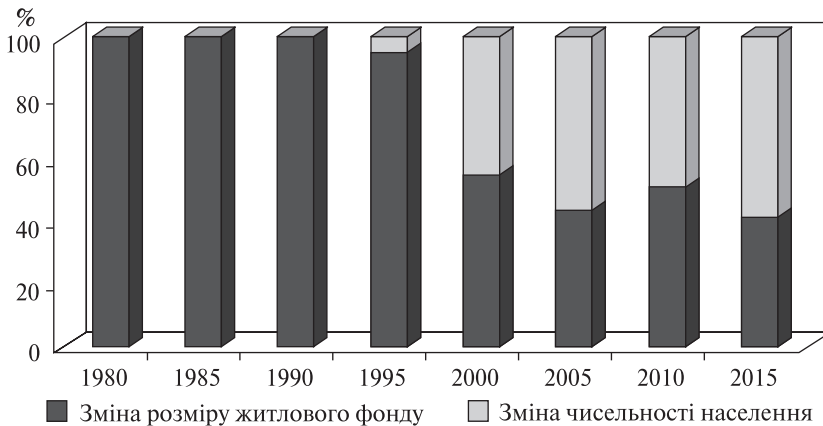

Рис. 10. Питома вага факторів, що впливають на рівень забезпечення загальною площею житла населення України, %, 1980–2015 рр.

Джерело: побудовано автором за інформацією Держстату України (<https://ukrstat.gov.ua>).

Розрахунки довели, що протягом 1980–1990 рр. зростання забезпеченості загальною площею житла відбувалося виключно за рахунок збільшення житлового фонду (рис. 10).

З 1995 року почав зростати вплив зміни чисельності населення. У 1995 році вага цього фактору не перевищувала 5 %, а у 2000 становила 45 %, а у 2005 зміна чисельності населення була вирішальним фактором зростання забезпеченості населення загальною площею житла. У 2010 вага цього фактору трохи зменшилася за рахунок збільшення розміру введенного в експлуатацію житла. Зростання питомої ваги зміни чисельності населення у 2015 році відбулося через скорочення житлового фонду України внаслідок анексії Криму та окупації Росією частини Донецької та Луганської областей.

Зменшення введення в експлуатацію нового житла призводить до погіршення житлових умов унаслідок проживання у застарілому, іноді й аварійному житлі. Цю тезу можна довести, розрахувавши та оцінивши коефіцієнт оновлення житлового фонду в Україні. У 1980 році коефіцієнт оновлення житлового фонду становив 2,3, тобто для повного оновлення житлового фонду необхідно було приблизно 40 років, у 1985 році він майже не змінився, а от у 1990 він був уже менше двох (рис. 11).

У 1995 році коефіцієнт оновлення житлового фонду зменшився більше ніж удвічі і дорівнював 0,9, а мінімуму за досліджуваний період досягнув у 2000 році – 0,5 (рис. 11). Така спадна динаміка оновлення вказує, що обсяги будівництва житла є недостатніми для суттєвого збільшення житлового фонду. Іншими словами, обсяги будівництва житла ледве перевищують обсяги його виведення з експлуатації внаслідок зносу. Тому житловий фонд збільшується надто повільно.

Вплив демографічних факторів на житлові умови населення необхідно досліджувати за допомогою не тільки кількісних показників, а й якісних. Одним із найважливіших якісних показників житлових умов є забезпеченість населення окремими кімнатами. Цілком логічно, що на нього впливає дітність або коефіцієнт народжуваності. Протягом 2000–2013 рр. сумарний коефіцієнт народжуваності, за винятком 2001 року, мав сталу тенденцію до зростання. Так, якщо у 2000 він дорівнював 1,116, у 2007 – 1,345, а на кінець періоду, що досліджується 1,506 (рис. 12).

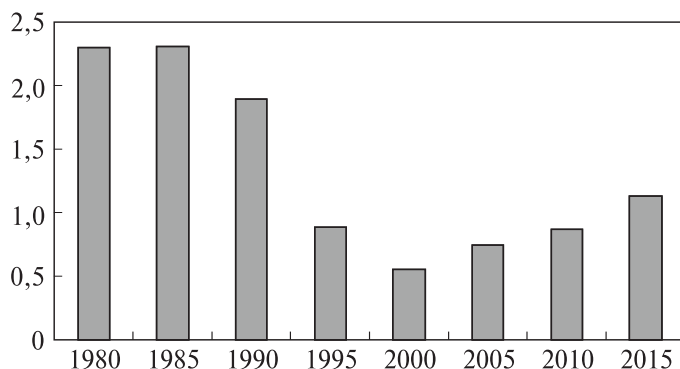

Рис. 11. Коефіцієнт оновлення житлового фонду України, 1980–2015 рр.

Джерело: побудовано автором за інформацією Держстату України (<https://ukrstat.gov.ua>).

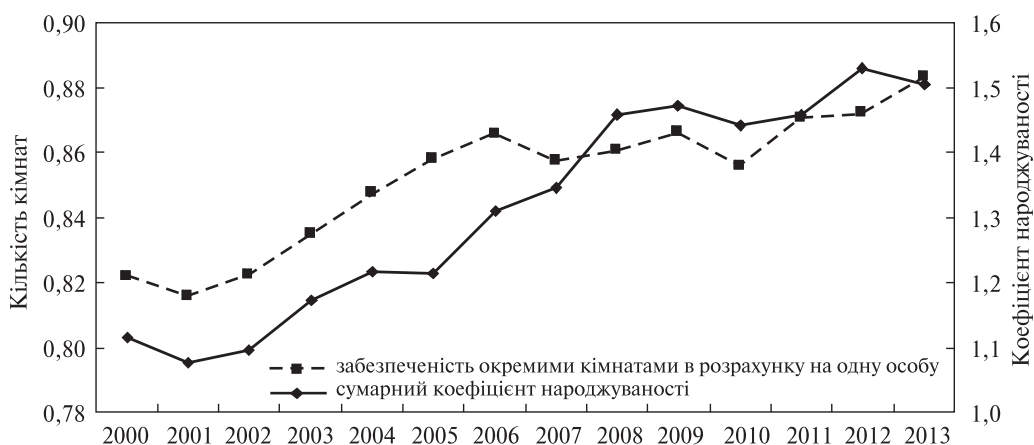

Рис. 12. Динаміка рівня забезпеченості населення окремими кімнатами і сумарного коефіцієнту народжуваності

Джерело: побудовано автором за інформацією Держстату України (<https://ukrstat.gov.ua>) та базою даних ОУЖД.

Незважаючи на збільшення народжуваності, а відповідно і дітності домогосподарств, забезпеченість окремими кімнатами також зростала. Так, у 2000 році на одну особу припадало 0,82 кімнати, а у 2013 — 0,87. Зрозуміло, що темп зростання був дуже повільним, але враховуючі низькі темпи оновлення житлового фонду та зростання народжуваності, цей показник мав скорочуватися. Оскільки крім сумарного коефіцієнту народжуваності, були використані й інші показники, які також не спрацювали, можна стверджувати, що демографічний фактор має дуже слабкий вплив на якісні характеристики житла населення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вплив демографічних факторів на житлові умови населення відбувається через зміну чисельності населення. Так, стрімке зростання чисельності населення країни чи регіону призводить до погіршення житлових умов. Це відбувається за рахунок того, що темпи введення в експлуатацію житла у цьому випадку суттєво поступаються темпу зростання чисельності населення. Необхідно зауважити, що крім прямого впливу на житлові умови, збільшення

чисельності населення має і опосередкований вплив, який часто провокує важчі та триваліші наслідки. Так, збільшення чисельності населення породжує зростання матеріального споживання, збільшення щільності проживання, підвищення інтенсивності міграційного руху та зміни статеві-вікової структури населення. Стрімке збільшення чисельності населення не характерно для країн, в яких закінчився або закінчується демографічний перехід, тут на житлові умови починають впливати інші демографічні фактори: рівень народжуваності, розмір домогосподарства, дітність тощо. Для оцінювання впливу демографічних факторів на житлові умови населення важливим є розмір наявного житлового фонду, його стан і рівень оновлення, оскільки за низьких кількісних і якісних його характеристик впливовість цих факторів дуже незначна.

Виконане дослідження не дає змоги стверджувати, що демографічні фактори істотно впливають на житлові умови населення. Вагомість демографічних факторів зростатиме лише за умови зменшення впливовості економічного фактору. У більшості випадків відсутність довгих, зіставних динамічних рядів унеможливорює оцінювання взаємозв'язку між демографічними факторами та житловими умовами, тому основою подальших досліджень стане формування необхідного інформаційного забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Манцевич Ю.М. Соціально-економічні проблеми розвитку житлового господарства України і стратегія його удосконалення. — Київ: Профі, 2007. — 388 с.
2. Кравченко В.І., Паливода К.В., Поляченко В.А. Основи житлової економіки. — Київ: Основа, 2007. — 416 с.
3. Черенько Л.М. Житлові умови населення України та вибір пріоритетних напрямів житлової політики // Демографія та соціальна економіка. — 2018. — № 1 (32) — С. 126–139. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.126>
4. Реут А.Г. Еволюція житлових умов під впливом соціальних змін // Демографія та соціальна економіка. — 2017. — № 3 (31). — С. 174–185. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.174>
5. Клименко Ю.А. Оцінка рівня перенаселеності житла в Україні: порівняння з країнами ЄС // Демографія та соціальна економіка. — 2017. — № 2 (30). — С.191–201. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.191>
6. Когатко Ю.Л., Полякова С.В. Детермінанти зміни житлових умов // Інфраструктура ринку. — 2017. — № 12. — С. 129–134.
7. Піщик О.В. Етапи формування стратегії соціального розвитку території у забезпеченні житлом населення // Бізнес-навігатор. — 2018. — Вип. 1–2. — С. 80–84.
8. Михеев А.В., Галушин В.М., Гладков Н.А., Иноземцев А.А. Охрана природы. — М.: Просвещение, 1987. — 256 с.
9. Омельчук В.О. Адекватність житлового будівництва в Україні суспільному попиту // Інвестиції: практика та досвід. — 2000. — № 21. — С. 23–27.
10. Тищенко О.П. Європейський підхід до розвитку житлового господарства: орієнтири для України // Актуальні проблеми економіки. — 2015. — № 3 (165). — С. 301–309.
11. 2015 Demographic Yearbook / UN. — 2016. — 951 p.
12. Шижкін В.С. Статистичний аналіз житлових умов населення України у 2000–2012 рр. // Прикладна статистика: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. — Вип. 13. — Київ, 2013. — С. 217–225.
13. Жилищное строительство и рынок недвижимости в период спада экономики // Бюллетень социально-экономического кризиса в России. — 2016. — № 11 — С. 5.
14. Норман Д. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. — Київ: Основи, 2001. — 1463 с.

REFERENCES

1. Mancevy'ch, Yu.M. (2007). *Sotsial'no-ekonomichni problemy rozvytku zhytlovoho hospodarstva Ukrainy i stratehiya yoho udoskonalennya [Socio-economic problems of housing development in Ukraine and strategy for its improvement]*. Kyiv: Profi [in Ukrainian].
2. Kravchenko, V.I., Palyvoda, K.V., & Polyachenko, V.A. (2007). *Osnovy zhytlovoyi ekonomiky [Fundamentals of the housing economy]*. Kyiv: Osnova [in Ukrainian].
3. Cherenko, L.M. (2018). Zhytlovi umovy naselennya Ukrainy ta vybir priorityetnykh napryamiv zhytlovoyi polityky [Housing conditions of the population of Ukraine and the choice of priority areas of housing policy]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (32), 126-139. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.126> [in Ukrainian]
4. Reut, A.G. (2017). Evolyutsiya zhytlovykh umov pid vplyvom sotsial'nykh zmin [Evolution of housing conditions under the influence of social change]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (31), 174-185. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.174> [in Ukrainian].
5. Klymenko, Yu.A. (2017). Otsinka rivnya perenaselenosti zhytla v Ukraini: porivnyannya z krayinamy YeS [Assessment of the level of overpopulation in Ukraine: comparison with EU countries]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (30), 191-201. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.191> [in Ukrainian].
6. Kogatko, Yu.L., & Polyakova, S.V. (2017). Determinanty zminy zhytlovykh umov [Determinants of changing living conditions]. *Infrastruktura rynku - Market infrastructure*, 12, 129-134 [in Ukrainian].
7. Pishhyk, O.V. (2018). Etapy formuvannya stratehiyi sotsial'noho rozvytku terytoriyi u zabezpechenni zhytloom naselennya [Stages of formation of the strategy of social development of the territory in providing housing for the population]. *Biznes-navigator - Business Navigator*, 1-2, 80-84 [in Ukrainian].
8. Myxeev, A.V., Galushyn, V.M., Gladkov, N.A., Y nozemcev, A.A., & Konstantynov, V.M. (1987). *Oxrana pryrody. [Conservancy nature]*. Moscow [in Russian].
9. Omelchuk, V.O. (2010). Adekvatnist' zhytlovoho budivnytstva v Ukraini suspil'nomu popytu [Adequacy of housing construction in Ukraine for public demand]. *Investyciyi: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*, 21/2010, 23-27 [in Ukrainian]
10. Tyshhenko, O.P. (2015). Yevropeyskyi pidkhid do rozvytku zhytlovoho hospodarstva: oriientyry dlia Ukrainy [European approach to housing development: benchmarks for Ukraine] *Aktualni problemy ekonomiky - Actual problems of the economy*, 3 (165), 301-309 [in Ukrainian].
11. 2015 Demographic Yearbook (2016). UN.
12. Shyshkin, V.S. (2013). Statistical analysis of housing conditions of Ukraine in 2000-2012. *Applied statistics: problems of theory and practice*. (Vol. 13). Kyiv: Vy'davny'cho-poligrafichny'j dim «Format» [in Ukrainian].
13. Zhilishhnoe stroitel'stvo i rynek nedvizhimosti v period spada jekonomiki [Housing and real estate market in a downturn] (2016). *Bjulleten' social'no-jekonomicheskogo krizisa v Rossii - Bulletin of the socio-economic crisis in Russia*, 11 [in Russian].
14. Norman, D. (2001). Europe A History (P. Tarashhuk, & O. Kovalenko, Trans). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.02.2019.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.166>

УДК 330.59

JEL CLASSIFICATION: I32; I38

Г.Ю. МІЩУК

д-р екон. наук, проф,
Національний університет водного господарства
та природокористування
33028, Україна, м. Рівне, вул. Соборна, 11
E-mail: h.y.mischuk@nuwm.edu.ua

Г.М. ЮРЧИК

канд. екон. наук, доцент,
Національний університет водного господарства
та природокористування
33028, Україна, м. Рівне, вул. Соборна, 11
E-mail: g.m.urchik@nuwm.edu.ua

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОЦІНЮВАННЯ МАСШТАБІВ В УКРАЇНІ

За результатами дослідження соціального виключення уточнено його сутність і визначено відмінності в системі суміжних соціально-економічних категорій: бідність (як фактор та індикатор ризику соціального виключення); депривація (один із різновидів соціального виключення, що передбачає обмежену соціальну співучасть у певній сфері суспільного життя внаслідок наявних позбавлень, в основі яких лежать набуті статуси, соціальні умови та обставини); дискримінація (фактор соціального виключення, що обумовлений порушенням принципу рівності); маргіналізація та люмпенізація (граничні прояви соціального виключення, що обумовлюють формування «соціального дна»). На основі вивчення статистичних даних доведено обмежені можливості для прямого оцінювання масштабів соціального виключення в Україні. В ході оцінки факторів соціального виключення досліджено тенденції та масштаби бідності населення в Україні, в результаті чого доведено вищу об'єктивність та аналітичну цінність показників бідності, визначених на основі фактичного прожиткового мінімуму: 34,9 % його забезпеченості у 2017 році є істотним проявом збереження ризику низької якості життя та ймовірності соціального виключення для понад третини українського суспільства. Оцінювати масштаби соціального виключення можна на основі показників депривації. Позбавлення за одною ознакою зумовлює соціальне виключення населення лише з певної сфери суспільного життя. Найбільший рівень позбавлень населення в Україні має місце щодо охорони здоров'я, можливостей відпочинку та дозвілля, придбання непродовольчих товарів. В основі повного соціального виключення населення з суспільного життя лежить множинність соціальних позбавлень. Тому задля об'єктивнішого оцінювання масштабів та ризиків соціального виключення запропоновано підхід на основі аналізу депривації за кількома ознаками. Апробація запропонованого підходу з визначенням частки населення, що мають позбавлення за трьома та чотирма

© МІЩУК Г.Ю., ЮРЧИК Г.М., 2019

ознаками, дає змогу здійснювати коректніші об'єктивні порівняння сукупності передумов формування соціального виключення, а не лише деяких його проявів, що можуть відображати суб'єктивну вищу їх значущість за різними підходами аналітиків та цілями досліджень. Порівняння депривації населення України і відповідними характеристиками європейських країн доводить утримання суттєво вищого рівня матеріальної депривації за кількома ознаками, що провокує загрозу повного соціального виключення груп населення з суспільного життя.

Ключові слова: соціальне виключення, бідність, депривація, дискримінація, маргіналізація, люмпенізація.

Г.Ю. Мищук

д-р екон. наук, проф.

Национальный университет

водного хозяйства и природопользования

33028, Украина, г. Ровно, ул. Соборная, 11

E-mail: h.y.mischuk@nuwm.edu.ua

Г.Н. Юрчик

канд. экон. наук, доцент

Национальный университет

водного хозяйства и природопользования

33028, Украина, г. Ровно, ул. Соборная, 11

E-mail: g.m.urchik@nuwm.edu.ua

СОЦИАЛЬНОЕ ИСКЛЮЧЕНИЕ: ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ОЦЕНКИ МАСШТАБОВ В УКРАИНЕ

По результатам исследования социального исключения уточнена его сущность и определены различия в системе смежных социально-экономических категорий: бедность (как фактор и индикатор риска социального исключения), депривация (одна из разновидностей социального исключения, предусматривающая ограниченное социальное соучастие в определенной сфере общественной жизни вследствие существующих лишений, в основе которых лежат приобретенные статусы, социальные условия и обстоятельства), дискриминация (фактор социального исключения, обусловленный нарушением принципа равенства), маргинализация и люмпенизация (крайние проявления социального исключения, обуславливающие формирование «социального дна»). На основе изучения статистических данных доказаны ограниченные возможности прямого оценивания масштабов социального исключения в Украине. В рамках оценки факторов социального исключения исследованы тенденции и масштабы бедности населения в Украине, в результате чего доказаны высшая объективность и аналитическая ценность показателей бедности, рассчитанных на основе фактического прожиточного минимума: 34,9 % его обеспечения в 2017 году — это существенное проявление сохранения риска низкого качества жизни и вероятности социального исключения для более чем трети украинского общества. Оценивать масштабы социального исключения можно на основе показателей депривации. Лишение по отдельному признаку обуславливает социальное исключение населения из определенной сферы общественной жизни. Наибольший уровень лишений населения в Украине имеет место в сфере охраны здоровья, возможностей отдыха и досуга, приобретения непродовольственных товаров. В основе полного социального исключения населения из общественной жизни лежит множественность социальных лишений. Поэтому для более объективной оценки масштабов и рисков социального исключения предложен подход на основе анализа депривации по нескольким признакам. Апробация предложенного подхода с определением части населения, имеющего лишения по трем и четырем признакам, позволяет более объективно сравнивать совокупности предпосылок формирования социального исключения, а не только отдельных его проявлений, которые могут отображать субъективную высшую их значимость в разных подходах аналитиков с разными целями исследований. Сравнение депривации населения Украины с соответствующими характеристиками близких европейских стран доказывает сохранение существенно высшего уровня материальной депривации по нескольким признакам, провоцирующим угрозы исключения групп населения из определенной сферы общественной жизни.

Ключевые слова: социальное исключение, бедность, депривация, дискриминация, маргинализация, люмпенизация.

H. Yu. Mishchuk

Dr. Sc. (Economics), Prof.

National University of Water Management and Environmental Engineering

33028, Ukraine, Rivne, st. Soborna, 11

E-mail: h.y.mischuk@nuwm.edu.ua

G. M. Urchik

PhD (Economics), Associate Prof.

National University of Water Management and Environmental Engineering

33028, Ukraine, Rivne, st. Soborna, 11

E-mail: g.m.urchik@nuwm.edu.ua

SOCIAL EXCLUSION: PROBLEMS

OF DEFINITION AND ASSESSMENT OF SCALE IN UKRAINE

According to the results of the social exclusion study, its essence was clarified as well as the differences in the system of adjacent socio-economic categories: poverty (as a factor and indicator of social exclusion), deprivation (one of the varieties, which implies limited social partnership in certain sphere of social life as a consequence of existing deprivations based on acquired statuses, social conditions and circumstances), discrimination (as factors of social exclusion due to violation of the principle of equality) marginalization and lumpenization (as the extreme case of social exclusion which causes the formation of a "social bottom"). Based on a study of available statistical data, limited possibilities for direct assessment of the scale of social exclusion in Ukraine are proved. Within the framework of assessing the factors of social exclusion, the trends and magnitudes of poverty in Ukraine have been investigated; as a result, higher objectivity and analytical value of poverty indicators determined on the basis of the actual subsistence level were proven: 34.9% of its level in 2017 is an essential manifestation of risk poor quality of life and the probability of social exclusion for more than a third of Ukrainian society. It is possible to estimate the scale of social exclusion on the basis of deprivation indicators. Deprivation by the separate feature predetermines social exclusion of the population only from a certain sphere of social life. The greatest level of deprivation of population in Ukraine is inherent to such spheres as health care, recreation and leisure facilities, and the purchase of non-food products. The estimation of the deprivation of Ukrainian population comparing to the close European countries proves the maintenance of a substantially higher level of material deprivation by several features, which provoke the threat of the exclusion of the relevant groups of the population from a certain sphere of public life. At the same time, in the self-assessments of deprivation, which only fragmentarily characterizes the exclusion on individual grounds, the plurality of social problems or deprivations are not reflected enough. For a more objective analysis and identification of the preconditions for the formation of social exclusion risk, an approach to its evaluation based on the analysis of deprivation by several features is proposed. Approbation of the proposed approach with the definition of the proportion of people deprived by three and four features enables to make more objective comparisons of the set of prerequisites for the formation of social exclusion, and not only some of its manifestations, which may reflect their subjective higher significance in different approaches of analysts with different research goals.

Keywords: social exclusion, poverty, deprivation, discrimination, marginalization, lumpenization.

Постановка проблеми. Актуальність. Невпинний процес соціально-економічної трансформації суспільного життя зумовлює соціальну мобільність населення, і, відповідно, – зміни у соціальній структурі суспільства. Протилежно спрямовані вектори низхідного та висхідного соціального руху посилюють поляризацію суспільства та зумовлюють виникнення так званих груп аутсайдерів. Відторгнення, пов'язане із приналежністю до вершини соціальної ієрархії, по своїй суті є добровільним та іменується елітною самоізоляцією, а приналежність до низових ланок суспільної ієрархії є вимушеною та соціально загрозовою. Це зумовлює поступове поширення концепту «соціального виключення» не лише в наукових, але і суспільно-політичних колах. Показово, що Європейською соціальною хартією соціальне виключення (СВ) визнано однією з найбільш актуальних проблем сучасності.

Аналіз наявних досліджень і публікацій. Поняття «соціальне виключення» сьогодні має декілька термінологічних конструкцій. Зокрема, для означення відповідного терміну за ступенем ізольованості від суспільних процесів у вітчизняній науці паралельно вживають такі конструкції: соціальне вилучення, соціальна ізоляція, соціальна ексклюзія, соціальне відторгнення, соціальне позбавлення. Не вдаючись у тонкощі перекладу англomовного поняття *social exclusion*, вважаємо, що сутнісні характеристики СВ визначають усі названі поняття.

Первинно зародження концепції СВ відбулось у рамках соціологічних теорій у середині 1960-х років під час досліджень бідності та вивчення таких процесів як маргіналізація та депривація. Фундаментальні основи розвитку теорії СВ закладені в класичних працях соціологів. М. Вебер (M. Weber) [1] розпочав концептуалізацію СВ, феномен якого пов'язував із правами та умовами соціальної участі. Ф. Паркін (F. Parkin) [2] досліджував СВ у контексті забезпечення доступу до ресурсів та їх розподілом. М. Олсон (M. Olson) [3] в основі ексклюзивності груп вбачав статусні відмінності між групами та інституційні умови розподілу ресурсів. П. Бурдьє (P. Bourdieu) [4] досліджував роль культури та освіти в проявах ексклюзії. Таким чином, соціологічна теорія заклала підвалини бачення СВ як соціального явища, в основі якого лежать нееквівалентні відносини між соціальними групами.

Згодом поняття СВ стало невід'ємною складовою політичного дискурсу Європейської комісії, яке почало використовуватися як додаток до поняття бідності. Більше того, у 2001 р. на Європейському саміті в Лакені були визначені статистичні індикатори СВ, які дали можливість зіставляти прогрес країн-учасниць у досягненні цілей розвитку Європейського Союзу.

Основні здобутки сучасних досліджень проблеми СВ представлено у працях найвідоміших іноземних представників економічної та соціальної думки, серед яких: А. де Хаан (Arjan de Haan) [5]; А. Повер, Дж. Вільсон (A. Power, J. Wilson) [6]; Х. Сілвер (H. Silver) [7] та ін. Актуальні аспекти проблеми СВ досліджено в працях українських учених, серед яких Н. Ільченко (N. Ichenko) [8], Г. Лісохонова (G. Lisohonova) [9], З. Галушка (Z. Galushka) [10]. На наше переконання, найдетальніше вивчення проблеми СВ здійснили фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України: О. Макарова (O. Makarova) [11], О. Рєвнівцева (O. Rievnivtseva) [12], Е. Лібанова (E. Libanova) в рамках підготовки національної доповіді щодо проблематики соціального відторгнення та його взаємозв'язку з людським розвитком [13], а також дослідження соціальної нерівності в Україні [14].

Попри наявність наукового доробку з даної тематики, все ж дослідження СВ в Україні є досить фрагментарними. В умовах значних соціально-економічних зрушень в Україні актуалізується необхідність продовження та поглиблення наукових досліджень з цієї проблематики.

Метою статті є: 1) уточнення сутності і ознак СВ, його термінологічних зв'язків та співвідношення з іншими поняттями; 2) визначення можливостей оцінювання масштабів СВ в Україні.

Науковою новизною даної роботи є розмежування термінологічного співвідношення СВ з такими близькими поняттями як бідність, депривація, дискримінація, маргіналізація та люмпенізація; розвиток підходів до оцінювання масштабів СВ в Україні.

Методи дослідження. Досягнення окресленої мети обумовило застосування для дослідження методів узагальнення та системного аналізу, що дали змогу вивчити наявний науковий доробок щодо визначення основних характеристик СВ та обґрунтувати власне бачення щодо його термінологічного співвідношення із іншими

змістовно близькими поняттями; а також методи графічно-аналітичний, статистичного аналізу та порівняння — для збору та систематизації даних, оцінювання масштабів СВ в Україні та ЄС, абстрактно-логічний — для формулювання висновків за результатами дослідження.

Виклад основного матеріалу. Попри широке застосування поняття СВ у науковому та політичному обігу, усталеного його визначення не існує. Європейська комісія та ЮНЕСКО «ядром» СВ вважають обмеженість можливостей та / або наявність перешкод участі в суспільному житті чи користуванні соціальними правами (табл. 1). Подібний підхід до визначення СВ пропонує проект Закону України «Про соціальну роботу», де його означено на основі таких ключових термінів як «вилучення», «позбавлення» та «обмеження». Дещо іншого підходу до ідентифікації СВ дотримується Центр інформації з прав людини, стверджуючи, що в основі СВ лежить дискримінація.

Водночас, розглядаючи СВ деякі дослідники акцентують увагу на таких його атрибутах:

- 1) «...якщо бідність вважається певним становищем, станом, більш статичним явищем, то соціальна ексклюзія у більшій мірі стосується процесуальності, тобто процесів маргіналізації, причин та наслідків обмеження доступу до основних соціальних інститутів суспільства» [16, с. 67];
- 2) обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту; переважно пасивний тип взаємодії з суспільством [13, с. 82];
- 3) обмежений доступ громадян до законодавчої системи, інститутів держави; невідповідність частини населення стандартам життєдіяльності суспільства [17];
- 4) відсутність доступу до ресурсів, прав, товарів і послуг, нездатність або обмеженість можливості брати участь у різних аспектах життя суспільства [9].

Таблиця 1. Інституційно-правові підходи до визначення СВ

Підхід / автор	Трактування
Європейська комісія	Ситуація, коли існують <i>перешкоди для повноцінної участі осіб у економічному, соціальному та громадському житті</i> та / або коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів є таким неадекватним, що заважає їм мати життєві стандарти та якості життя, прийнятні у тому суспільстві, в якому вони живуть. Процес, за якого певні групи населення або особи <i>не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації</i> . Це відокремлює їх від працевлаштування, отримання доходів і можливості навчання, а також від соціальних і суспільних інститутів та заходів. Вони мають обмежений доступ до влади та ухвалення рішень органами влади і, таким чином, часто не можуть взяти участь у процесах розроблення та ухвалення рішень, що впливають на їх повсякденне життя
ЮНЕСКО	Ситуація, в якій індивіди та групи <i>не мають можливості користуватися соціальними правами</i> , дотримання яких гарантують їм міжнародні, національні та місцеві нормативно-правові акти
Проект ЗУ «Про соціальну роботу»	Реальне або уявне, повне або часткове <i>вилучення</i> суспільством зі своїх лав однієї особи або групи людей, <i>позбавлення чи обмеження</i> їхнього доступу до суспільних ресурсів, структур і інститутів
Центр інформації з прав людини	Протилежність соціальній інтеграції, <i>проявлена як результат дискримінації</i> в сфері культурного розвитку, етнічного походження, сексуальної орієнтації

Джерело: розроблено авторами на основі [13, 15].

Дискусійним у сучасній науці є питання співвідношення поняття СВ з іншими теоретичними конструкціями, серед яких бідність, дискримінація, депривація, маргіналізація та люмпенізація.

Категорії СВ та бідності досить тісно взаємопов'язані. Зокрема, у Декларації цілей розвитку тисячоліття бідними визнано не тільки осіб із низькими доходами, але також і осіб, позбавлених можливості мати хороше здоров'я, освіту та інші аспекти благополуччя. Таким чином, поняття СВ та бідності перетинаються між собою у площині матеріального добробуту, адже передбачають дефіцит ресурсів для задоволення потреб. Однак, концепція СВ охоплює значно ширший вимір проблем, адже передбачає позбавлення не лише в ресурсах та можливостях задовольнити потреби, але і в правах, соціальній участі та зв'язках. Тому слушними вважаємо такі твердження: 1) СВ пов'язане з бідністю, що, у свою чергу, призводить до втрати громадянських прав [18, с. 9]; бідність є індикатором СВ [17].

Поняття депривації застосовують для означення обмеженої соціальної участі населення в результаті позбавлень, тому виникає питання про його співвідношення з поняттям СВ. У контексті отримання відповіді на поставлене питання цікавими є результати наукового пошуку А. Сена, який досліджує, чи є поява поняття СВ реальним внеском до теорії або ж цей термін залишається суто риторичним і лінгвістичним [19]. А. Сен доходить висновку, що ексклюзія — це виключення з соціальних відносин, яке, по-перше, є прямим наслідком бідності спроможностей, по-друге, може призводити до інших депривацій, які ще більше обмежуватимуть життєві можливості. Відповідно, СВ варто розуміти як відносну і багатомірну депривацію.

Ще конкретніше стосовно сутності понять СВ та депривації висловлюються вітчизняні дослідники Н. Ільченко, Р. Жиленко, які розглядають депривацію як різновид виключення і стверджують, що депривація — різновид СВ, пов'язаний із так званими набутими статусами (тими, яких особа набуває завдяки своїм знанням, навичкам та здібностям упродовж життя) [8].

Загалом вважаємо, що обидва наведених вище підходи до розмежування поняття СВ та депривації не є суперечливими. Проте, на нашу думку, у означенні депривації як різновиду СВ не варто обмежуватися лише набутими статусами, а враховувати також соціальні умови та обставини (як правило, несприятливі, серед яких хвороба, втрата роботи, ув'язнення тощо). При цьому треба розмежовувати депривацію за певною ознакою, що зумовлює СВ населення лише з певної сфери суспільного життя, та множинну, в основі якої лежить множинність позбавлень, що можуть призвести до повного СВ населення.

Для концептуалізації СВ досить часто в науково-інституційних колах вживають поняття дискримінації. Розуміння поняття «дискримінація» можна знайти у п. 7 Зауважень загального порядку № 18, прийнятих Комітетом з прав людини ООН 1989 р., згідно з яким дискримінація — «розрізнення, виключення, обмеження або перевага, які ґрунтуються на ознаках раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження або іншої обставини і які мають на меті або наслідком знешкодження, або зменшення визнання, використання, або здійснення всіма особами, на рівних засадах усіх прав і свобод». Тобто, на відміну від депривації, в основі якої лежать набуті статуси, соціальні умови та обставини, основою дискримінації є так звані вроджені ознаки або статуси. Що ж до СВ, то, відповідно до авторського підходу Н. Ільченко та Р. Жиленко, дискримінація, поряд із депривацією, є видом СВ [8]. Вважаємо, що такий підхід має право на існування, але є дискусійним. Якщо результатом депривації

є дійсно позбавлення у відповідній сфері, то стрижнем дискримінації є порушення принципу рівності в правах (надання переваг або ж обмеження у їх реалізації). Очевидно, що, коли в основі дискримінації лежить необґрунтоване надання переваг, то відповідні групи населення в групи виключених не потрапляють. Проте, коли дискримінаційні прояви виявляються в необґрунтованому обмеженні прав, це може призвести до СВ відповідних груп населення. Враховуючи зазначене, вважаємо, що дискримінацію доцільно розглядати в контексті факторів, а не різновидів СВ.

В основі всіх понять, дотичних до СВ, наявна «дистанція» між соціальними групами. Одним із найочевидніших проявів надмірної відстороненості, виключеності із суспільного життя є маргіналізація. Дане поняття вживають у контексті означення відносин соціально-поляризованого суспільства, наслідком чого є розрив соціальних зв'язків та значна соціальна дистанція. Тобто поняття «маргінали» застосовують для означення декласованих елементів, виключених із системи суспільних зв'язків. Маргіналізація, як процес формування «аутсайдерів» у соціальній структурі, може мати як суб'єктивний (добровільний), так і вимушений (об'єктивний) характер. Якщо групи осіб із власної ініціативи дистанціюються від соціуму з релігійних міркувань, світоглядних позицій, різного роду субкультурних та поведінкових традицій, то мова йде про добровільний вектор маргіналізації. А формування декласованих елементів, в основі якого лежить комплекс, як правило, несприятливих причин та обставин (втрата житла, засобів існування), що поєднується з безвихіддю, соціальною фрустрацією, соціально неприйнятними формами життєдіяльності (жебракство, «бомжування»), має вимушену природу. Очевидно, що добровільна та вимушена маргіналізація мають різні соціальні наслідки. Результатом добровільної маргіналізації є формування соціально ізольованих груп, яких влаштовує такий соціальний статус, а вимушеної — формування «соціального дна». Поняття маргіналізації в даному контексті змістовно досить близьке до СВ, зокрема, вважаємо, що СВ та маргіналізація, в основі якої лежать вимушені фактори, мають спільну природу та соціальні наслідки. Для маргіналів завжди притаманне СВ, проте не всі групи населення, які характеризуються СВ, є маргіналізованими. Відповідно, концепти СВ та маргіналізації є змістовно досить близькими, але СВ є ширшим поняттям, що співпадає з визначенням «маргіналізовані групи населення» у частині так званого соціального дна. Поряд з поняттям маргіналізація, застосовують і поняття люмпенізація на означення як процесу декласування і деморалізації тих груп населення, які опинилися на «дні» суспільства. В цьому контексті пристаємо на думку, згідно з якою маргіналізація є початковою стадією люмпенізації. Люмпенізовані групи населення — це особи, які формують «дно соціального дна» — не лише волоцюги, жебраки, бездомні, але і особи, які живуть за рахунок антисоціальних способів заробітку, люмпенізація характеризується не лише соціальною ізоляцією, але і проявами девіантної поведінки та криміналом. Отже, люмпенізація та маргіналізація є крайніми проявами СВ.

Таким чином, попри змістовну близькість понять СВ і бідність, депривація, дискримінація, маргіналізація, люмпенізація, між ними існує й істотна відмінність (табл. 2).

Ураховуючи наявні розбіжності у розумінні СВ та концептуальних засад її аналізу в контексті близьких за змістом понять, найбільш вдалим для означення СВ вбачається її розуміння як вилучення особи (групи осіб) із суспільних відносин унаслідок дії множини соціальних проблем, ознакою чого є розрив соціальних зв'язків та переважно пасивна взаємодія з суспільством. Бідність варто розглядати як один із визначальних факторів та індикатор ризику СВ, дискримінацію — як можливий

Таблиця 2. Зв'язок СВ із суміжними поняттями

Термін	Дискримінація	Депривація	Виключення	Бідність	Маргіналізація	Люмпенізація
Основа термінологічної формалізації	розрізнення	позбавлення / обмеження / втрата	вилучення / позбавлення	неспроможність / неможливість	декласування / життєдіяльність «за межею»	
Зміст	відмінність, виключення або перевага, яка чинить перешкоду чи ускладнює рівну реалізацію людськими власних прав	ізоляція індивіда (груп населення) від соціального кола та соціального середовища	вилучення особи / групи осіб із суспільства	неможливість унаслідок браку ресурсів підтримувати спосіб життя, притаманний певному суспільству у конкретний період	формування декласованих елементів суспільства	процес повного випадання населення з соціального життя
Причина	значуща вроджена відмінність людей (раса, національність, громадянство, статі, релігійні переконання, вік, інвалідність та ін.)	набуті соціальні статуси; несприятливі соціальні умови та обставини (хвороба, втрата роботи, ув'язнення та ін.)	множинність соціальних проблем (позбавлень)	брак ресурсів	множинність соціальних проблем, соціальна фрустрація	
Ознаки	порушення прав (у т. ч. соціальних) людини	відсутність контролю над певними життєвими обставинами; зниження соціальної участі	переважно пасивний тип взаємодії з суспільством; розрив соціальних зв'язків	низький рівень споживання та доходу	ізоляція від суспільства	крайні прояви девіантної поведінки, кримінал

Джерело: побудовано авторами за результатами аналізу та узагальнення літературних джерел [8, 9, 12, 17, 18].

фактор СВ унаслідок порушення принципу прав, маргіналізацію та люмпенізацію — як країні вияви СВ, що зумовлюють формування «соціального дна». Найбільш змістовно близькими є поняття СВ та депривації, яка є одним із різновидів СВ, що передбачає обмежену соціальну співучасть у певній сфері суспільного життя внаслідок наявних позбавлень.

Науково-методичні засади оцінювання масштабів СВ практично відсутні: переважна більшість досліджень зосереджена на аналізі бідності та доходів населення в контексті оцінювання рівня життя. Тому виникає необхідність визначення можливостей оцінювання масштабів СВ в Україні на основі наявного інформаційного забезпечення. Статистичних даних, за якими можна прямо оцінити масштаби та тенденції СВ в Україні, на жаль, немає. Все ж, виходячи із обґрунтованого в роботі термінологічного співвідношення СВ з іншими близькими поняттями, вважаємо, що опосередковано оцінити масштаби СВ можна на основі аналізу показників бідності та деприваційних позбавлень.

Аналіз рівня бідності як індикатора ризику СВ в Україні свідчить, що протягом 2014–2017 рр. розрахований за різними критеріями рівень бідності населення в Україні суттєво змінювався (рис. 1). Так, рівень бідності, для розрахунку якого за межу бідності було прийнято законодавчо встановлений прожитковий мінімум (ПМ), є досить низьким та демонструє суттєве зниження. Водночас, використання таких показників для аналізу рівня бідності та опосередкованого оцінювання масштабів СВ, як справедливо зазначають дослідники, зокрема у роботі [20], не можна.

Рівень бідності, межею бідності для розрахунку якого слугує фактичний ПМ, є більш об'єктивним. При цьому у 2015–2016 рр. бідним за відповідним критерієм визнано кожного другого українця, у 2017 р. — кожного третього. Ще гіршу ситуацію спостерігаємо за результатами самооцінювання власного матеріального добробуту, у відповідності з якими сім із 10 домогосподарств в Україні вважають себе бідними. Безумовно, говорити про те, що рівень бідності прямо відображає масштаби СВ в Україні, не можна. Проте, виходячи із обґрунтованого термінологічного співвідношення між

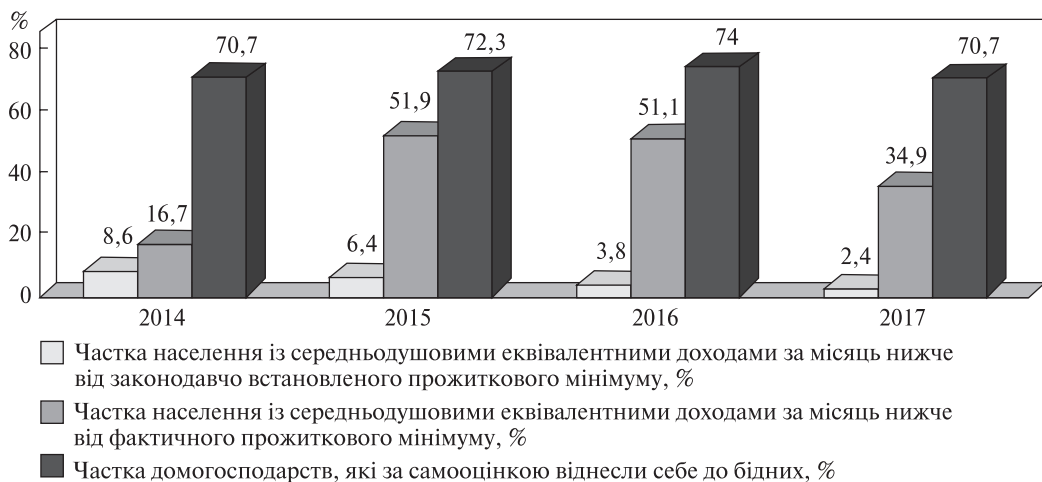

Рис. 1. Рівень бідності в Україні як фактор соціального виключення, 2014–2017 рр.

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України.

поняттям СВ та бідності, а також обмеженого інформаційного забезпечення, вважаємо, що все ж опосередковано оцінювати ймовірні масштаби та ризики СВ на основі показників бідності доцільно. Дотримуючись такого підходу можна стверджувати, що ймовірні масштаби та ризики поширення СВ в Україні є досить значними.

Окрім показників бідності, оцінювання масштабів СВ можна здійснювати на основі показників депривації. При цьому, відповідно до методики Держстату, визначення частки населення, яке є депривованим (позбавленим), здійснюється окремо за різними ознаками. Дослідження показників депривації за різними ознаками в Україні (табл. 3) доводить, що чим вищий рівень доходів має населення, тим нижчий рівень позбавлень спостерігається. Показово, що найвищий рівень депривації спостерігається: 1) у сфері охорони здоров'я (кожен третій респондент вказав на недостатність коштів на лікування та придбання ліків); 2) щодо можливостей відпочинку та дозвілля (кожен другий респондент немає достатньо коштів для відпочинку поза домівкою один раз на рік); 3) щодо можливостей придбання непродовольчих товарів (на недостатність коштів для придбання одягу та взуття вказав кожен четвертий українець, а серед населення, яке за доходами належить до першої децильної групи, таким є практично кожен другий); 4) щодо можливостей споживання страв із м'ясом, рибою (таких можливостей не має кожен четвертий громадянин, а серед населення, яке за доходами належить до першої децильної групи, — кожен другий-третій). Крім того, викликає занепокоєння той факт, що 9—11 % населення вказують на недостатність коштів, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування. Таким чином, на жаль, значний рівень деприваційних позбавлень населення за тими чи іншими ознаками зумовлює його СВ із певних сфер суспільного життя.

Однак депривація за певною ознакою не означає повного вилучення населення з суспільного життя. Як було обгрунтовано вище, в основі СВ як повного вилучення з суспільного життя, лежить множинність соціальних проблем або ж позбавлень. Тому, для оцінювання СВ як повного вилучення певних груп населення з суспільного життя варто застосовувати показник кумулятивної частки населення, яке охоплене кількома ознаками депривації. Його розраховує Держстат відповідно до європейської методології та враховує лише ознаки матеріальної депривації.

Порівняння рівня матеріальних позбавлень в Україні та ЄС на основі даних [21, с. 84] свідчить про його суттєве перевищення в Україні за всіма ознаками.

При цьому відсутність автомобіля, пральної машини, телевізора, можливостей дозволити собі неочікувані витрати та відпочинок не є критично значущими різновидами позбавлень, які зумовлюють СВ населення з певних сфер суспільного життя, проте вкрай рідко можуть призвести до повного СВ із суспільного життя. Але недостатність коштів на споживання страв із м'ясом, рибою, підтримування комфортної температури у житлі, своєчасної та в повному обсязі оплати орендних / іпотечних платежів, оплати ЖКП є критичними та в сукупності можуть зумовити повне СВ населення. На жаль, наявні статистичні дані не дають змоги визначити частку населення, яке має вказані вище позбавлення окремо, а демонструють лише частку населення за сукупною кількістю позбавлень не залежно від їх сутності. Попри це, накопичені відомості дають узагальнене уявлення про можливі масштаби СВ. У порівнянні з переважною більшістю держав ЄС, Україна разом із Болгарією, Румунією, Грецією та Угорщиною, належить до групи європейських держав з україн високим рівнем матеріального позбавлення за кількома ознаками (рис. 2).

За методологією ЄС, в Україні у 2016 р. кожен третій громадянин належав до депривованих груп за трьома ознаками та майже кожен другий — за чотирма.

Таблиця 3. Поширення депривації (позбавлень) за різними ознаками в Україні, %

Ознака (напрямок) позбав- лень	Недостатньо коштів	Потерпало від позбавлення									
		Усе населення, що проживає у до- могосподарствах, які потерпали від позбавлення		Населення, яке за середньо-душовими загальними доходами за місяць входить до складу				Населення, середньодушові загальні доходи якого за місяць			
				першої децильної групи		десятої децильної групи		нижчі від прожит- кового мінімуму		нижчі від фактич- ного прожитково- го мінімуму	
Харчу- вання	щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування для споживання страви з м'ясом, курятиною, рибкою через день	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017
		11,0	9,1	21,0	17,2	2,7	1,7	24,9	20,9	15,2	14,4
		28,4	24,5	47,4	38,6	7,9	7,3	48,5	37,7	37,3	35,1
Непро- довольчі товари	для оновлення за потребою верхнього одягу та взуття для холодної пори року для дорослих один раз на п'ять років	30,2	25,8	48,9	43,3	10,9	9,0	53,7	49,7	38,9	35,0
		14,7	12,4	33,0	25,1	2,6	2,8	37,8	28,3	21,3	18,9
Житлові умови	для підтримки житла у нормальному стані	8,4	9,7	15,6	19,0	3,5	5,3	17,8	27,5	11,2	14,0
	для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі	19,6	25,3	33,6	36,3	6,5	10,6	38,4	39,1	25,5	32,3
	для підтримування достатньо теплої температури у своєму житлі	24,2	25,6	33,8	34,3	10,3	15,5	36,4	38,4	30,0	30,9

Ознака (напрямок) позбав- лень	Недостатньо коштів	Потерпало від позбавлення									
		Усе населення, що проживає у до- могосподарствах, які потерпали від позбавлення		Населення, яке за середньо-душовими загальними доходами за місяць входить до складу				Населення, середньодушові загальні доходи якого за місяць			
		2015	2017	першої децильної групи		десятої децильної групи		нижчі від прожит- кового мінімуму		нижчі від фактич- ного прожитково- го мінімуму	
				2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017
Охорона здоров'я	на оплату послуг лікаря (крім стома- толога) (унаслідок відсутності або надто ускладненого отримання таких послуг на безоплатній основі), аналізів, обстежень, процедур, призначених лікарем	28,3	27,1	33,0	36,1	15,1	12,5	32,6	35,7	32,4	34,6
	на придбання ліків та медичного приладдя, призначених лікарем	31,7	29,6	40,4	39,2	16,2	12,0	42,5	39,5	36,8	37,5
	Для лікування в стаціонарі без проведення хірургічної операції або життєво необхідної хірургічної операції (крім косметичної) та подальшого пов'язаного з цим лікування в стаціонарі (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі)	27,3	27,8	33,1	38,5	15,4	13,1	31,5	36,8	30,8	35,5
Освіта та до- шкільне вихован- ня	для отримання будь-якої професійної освіти	9,9	8,3	18,9	16,3	4,0	2,5	21,6	25,5	12,3	13,2
Відпо- чинок та дозвілля	для забезпечення тижневого сімейного відпочинку не вдома один раз на рік	54,5	51,7	64,1	65,8	28,6	28,4	64,1	63,1	60,5	62,6

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України [21].

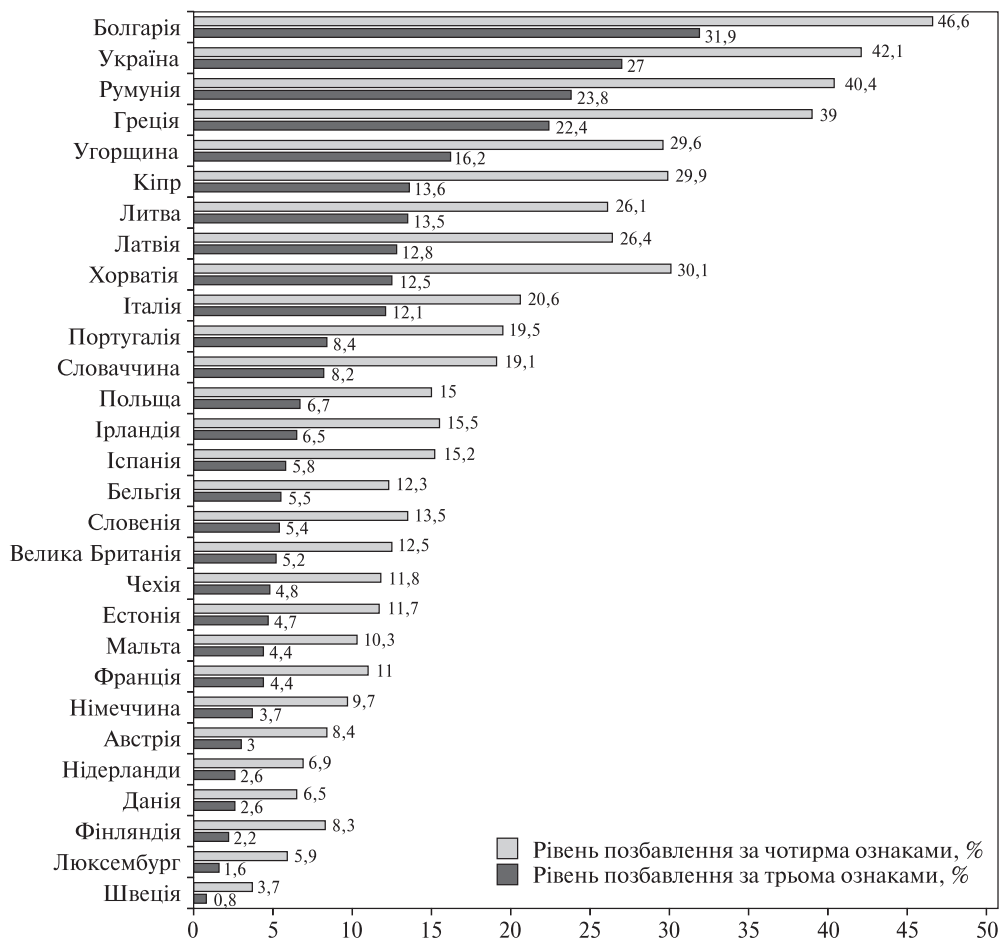

Рис. 2. Рівень матеріальної депривації (позбавлення) в ЄС та Україні (2016 р.), %

Джерело: побудовано авторами за даними Держстату України [21].

Безумовно, оцінювання масштабів СВ на основі кумулятивної частки населення, яке потерпає від кількох видів позбавлень, не є точним, адже ґрунтується на припущенні, що три-чотири позбавлення в сукупності зумовлюють (збільшують) ризик повного СВ відповідних груп населення. В дійсності можлива й інша ситуація, за якої депривація лише за однією ознакою може призвести до повного СВ з суспільного життя, а множинна депривація може так і не зумовити повного СВ населення. Попри це, виходячи з того, що, відповідно до авторського підходу, депривація є різновидом СВ, опосередковано оцінити його масштаби в умовах обмеженої інформації можна завдяки аналізу показників множинної депривації. Відповідне оцінювання свідчить про значні масштаби СВ в Україні порівняно з переважною більшістю держав ЄС.

Разом із тим, усвідомлюючи, що окреме застосування показників множинної депривації, як і бідності населення, є досить спірним для ідентифікації груп населення, що мають ризики СВ, доцільним для удосконалення методології оцінювання СВ видається одночасне застосування обох ознак – бідності та депривації щонайменше за трьома ознаками. В такий спосіб щодо бідного населення (визначеного

за фактичним ПМ) можна буде усунути вплив чинників, які часто лише формально елімінують ознаки депривації (наприклад, формальна доступність охорони здоров'я, наявність побутових благ у вигляді телевізора чи пральної машини, автомобіля без урахування їхньої якості, терміну служби та способу придбання), а щодо депривованого населення дасть змогу об'єктивно визначити групу тих, хто не може дозволити собі деякі блага з причин об'єктивно низьких особистих доходів. Попри відсутність на даний час методології оцінювання СВ за сукупністю запропонованих нами ознак, вважаємо розвиток практичного інструментарію відповідних обстежень населення своєчасним та таким, що уможливить об'єктивне оцінювання реального масштабу СВ для його попередження.

Висновки. Соціальне виключення термінологічно є досить близьким до поняття бідності, депривації, дискримінації, маргіналізації та люмпенізації. Бідність є фактором та індикатором ризику СВ, депривація є різновидом виключення, в основі якого лежать набуті статуси і несприятливі соціальні умови та обставини. Вроджені ознаки або статуси, які зумовлюють порушення прав громадян, є основою дискримінації, яка може бути фактором соціального виключення. Маргіналізація та люмпенізація є крайніми виявами СВ, що зумовлюють формування «соціального дна».

Даних, які б дали змогу прямо оцінити масштаби СВ в Україні, немає. Виходячи із термінологічного співвідношення СВ з іншими близькими поняттями, опосередковано оцінити масштаби СВ в Україні можна на основі аналізу показників бідності та деприваційних позбавлень. Для оцінювання ймовірних масштабів та ризиків СВ вищу аналітичну цінність мають відносні індикатори, розраховані на основі фактичного прожиткового мінімуму. З використанням такого підходу доведено, що майже 35 % українців нині можна вважати такими, що живуть в умовах ризику СВ у зв'язку з низьким рівнем їхнього життя. Встановлено, що депривація за певною ознакою зумовлює СВ населення з певної сфери суспільного життя. Найбільший рівень позбавлень в Україні спостерігається щодо можливостей охорони здоров'я (28 %), відпочинку та дозвілля (52 %), придбання непродовольчих товарів (26 %), що обумовлює СВ значної частки населення з відповідної сфери суспільного життя. В основі СВ як повного вилучення з суспільного життя лежить множинність соціальних проблем або ж позбавлень. Аналіз кумулятивних часток населення, які є депривованими відразу за кількома ознаками, вказує на високий рівень СВ населення в Україні, який за трьома та чотирма ознаками депривації у 2016 р. відповідно складав 27 та 42 %, що є істотно вищим ніж у більшості держав ЄС. Задля об'єктивнішої оцінки СВ вважаємо доцільним удосконалити методологію та практику статистичних обстежень умов життя населення із застосуванням одночасно сукупності ознак, що формують ризики СВ: бідності та депривації не менше чим за трьома ознаками.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Weber M.* The theory of social and economic organization. / Ed. T. Parsons. — New York: Oxford University Press, 1947. — 436 p.
2. *Parkin F.* Strategies of Social Closure in Class Formation. The Social analysis of class structure. / Ed. F. Parkin. — London: Tavistock Publications, 1974. — p. 1–18.
3. *Olson M.* The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. — Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1965. — 186 p.
4. *Bourdieu P., Passeron J.C.* Reproduction in education, society and culture. — London, SAGE Publications, 1990. — 260 p.
5. *Haan de Arjan.* Poverty and Social Exclusion: A Comparison of Debates on Deprivation. Working Paper № 2 // Poverty Research Unit at Sussex. — Brighton: University of Sussex. — 1997. — № 5. — P. 28–29.

6. Power A., Wilson J. Social Exclusion and the Future of Cities. – London, 2000. – P.31.
7. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms // *International Labour Review*. – 1994. – 133. – P. 5–6.
8. Личенко Н., Жиленко р. Соціальне включення: теорія і практика // *Економічний розвиток громади*. – 2006. – № 2. – С. 2–6.
9. Ліхонцова Г.С. Соціальне відторгнення: напрями прояву в Україні // *Часопис економічних реформ*. – 2012. – № 3 (7). – С. 124–130.
10. Галушка З.І. Соболева М.В. Соціальне виключення як об'єкт економічного аналізу // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. – 2014. – Вип. 7 (160). – С. 19–23.
11. Макарова О.В. Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання // *Демографія та соціальна економіка*. – 2011. – №1. – С. 57–68. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.057>.
12. Ревнівцева О.В. Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження // *Демографія та соціальна економіка*. – 2008. – № 1. – С. 98–106.
13. Національна доповідь про людський розвиток «Україна: на шляху до соціального залучення» / [Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова та ін.]; незалежне видання Програми розвитку ООН в Україні, 2011. – 124 с.
14. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – Київ, 2012. – 404 с.
15. Joint Report on Social Protection and Social Inclusion, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2014&langId=en> (дата звернення: 29.12.2018).
16. Оксамитна С., Хмелько В. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2004. – № 3. – С. 66–77.
17. Маляренко Т.А., Олійник, А.М. Інституціональне виключення громадян як фактор небезпеки і ризику. – *International Association for Institutional Studies*. – EAN MONNET Working Paper No. 2011 / 56.
18. Лібанова Е. М. Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток // *Демографія та соціальна економіка*. – 2010. – № 2 (14). – С. 3–15. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2010.02.003>
19. Sen A. Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. *Social Development Papers*. / Asian Development Bank. – June 2000. – No. 1.
20. Харaziшвілі Ю.М., Грішнова О.А. Якість життя в системі соціальної безпеки України: індикатори, рівень, загрози // *Економіка України*. – 2018. – № 11–12. – С. 157–171.
21. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2017 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року) / Державна статистична служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 29.11.2018).

REFERENCES

1. Weber, M. (1947). *The theory of social and economic organization*. Edited with an Introduction by T. Parsons. New York, Oxford University Press.
2. Parkin, F. (1974). *Strategies of Social Closure in Class Formation. The Social analysis of class structure*. Edited by F. Parkin. London, Tavistock Publications, 1-18.
3. Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
4. Bourdieu, P. & Passeron, J.C. (1970). *Reproduction in education, society and culture*. London, SAGE Publications.
5. Haan, de Arjan (1997). Poverty and Social Exclusion: A Comparison of Debates on Deprivation. *Working Paper*, 2. Poverty Research Unit at Sussex. Brighton: University of Sussex.
6. Power A. & Wilson, J. (2000). *Social Exclusion and the Future of Cities*. London.
7. Silver, H. (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*, 133 /5-6.
8. Ilchenko, N. & Zhylenko, R. (2006). Sotsialne vkluchennia: teoriia i praktyka [Social inclusion: theory and practice]. *Ekonomicnyi rozvytok hromady - Economic development of the community*, 2, 2-6 [in Ukrainian].

9. Likhonosova, H.S. (2012). Sotsialne vidtorhnennia: napriamy proiavu v Ukrainy [Social exclusion: directions of manifestation in Ukraine]. *Chasopys ekonomichnykh reform - Journal of Economic Reforms*, 3(7), 124-130 [in Ukrainian].
10. Halushka, Z.I., Sobolev, M.V. (2014). Sotsialne vyklyuchennia yak ob'ekt ekonomichnoho analizu [Social exclusion as an object of economic analysis]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika - Bulletin of the Taras Shevchenko National Taras Shevchenko University. Economy*, 7(160), 19-23 [in Ukrainian].
11. Makarova, O.V. (2011). Sotsialne vidtorhnennia v Ukraini: spetsyfika proiaviv ta metodolohiia otsiniuvannia [Social exclusion in Ukraine: specificity of manifestations and methodology of evaluation]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 57-68 - <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.057> [in Ukrainian].
12. Rievnitseva, O.V. (2008). Sotsialne vyklyuchennia: problemy vyznachennia ta doslidzhennia [Social exclusion: identification and research problems]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 98-106 [in Ukrainian].
13. Libanova, E., Levenets, Yu. & Makarova, O. (2011). *Natsionalna Dopovid pro liudskiy rozvytok «Ukraina: na shliakhu do sotsialnoho zaluchennia» [National report on human development «Ukraine: on the road to social inclusion»]*. United Nations Development Program in Ukraine [in Ukrainian].
14. Libanova, E.M. (Ed.) (2012). *Nerivnist v Ukraini: masshtaby ta mozhlyvosti vplyvu [Inequality in Ukraine: Scale and Impact]*. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
15. Joint Report on Social Protection and Social Inclusion (2007). *ec.europa.eu*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2014&langId=en>
16. Oksamytna, S. (2004). Sotsialna eksklyuziia v Ukraini na pochatkovii stadii restavratsii kapitalizmu [Social Exclusion in Ukraine at the Initial Stage of Restoration of Capitalism]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh - Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 66-77 [in Ukrainian].
17. Maliarenko, T.A. & Oliinyk, A.M. (2011) Instytutsionalne vyklyuchennia hromadian yak faktor nebezpeky i ryzyku [Institutional exclusion of citizens as a risk and risk factor]. International Association for Institutional Studies. EAN MONNET. *Working Paper*, 56 [in Ukrainian].
18. Libanova, E.M. (2010). Humanizm, suspilna intehratsiia ta sotsialnyi rozvytok [Humanism, social integration and social development]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2(14), 3-15 - <https://doi.org/10.15407/dse2010.02.003> [in Ukrainian].
19. Sen. A. (2000). Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. *Social Development Papers, Asian Development Bank*, 1.
20. Kharazishvili, Yu.M. & Grishnova, O.A. (2018). Yakist zhyttia v systemi sotsialnoi bezpeky Ukrainy: indykatory, riven, zahrozy [Quality of life in the system of social security of Ukraine: indicators, level, threats]. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 11-12, 157-171 [in Ukrainian].
21. Samoocinka domogospodarstvamy dostupnosti okremykh tovariv ta poslug u 2017 roci (za danymy vybirkovogo opytuvannia domogospodarstv u zhovtni 2017 roku): statystychnyi zbirnyk [Self-assessment by households of the availability of certain goods and services in 2017 (according to a sample household survey in October 2017) [a statistical collection] (2017). State Statistics Service of Ukraine. ukrstat.gov.ua. Retrived from <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Стаття надійшла до редакції 21.12.2018

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.182>

УДК 338.001.36(477)

JEL CLASSIFICATION: C18

С.С. КАРТАШОВА

д-р біол. наук, доц., проф. каф. вищої та прикладної математики
ф-т фінансів та банківської справи
Київський національний торговельно-економічний університет
02156, Україна, м. Київ, вул. Кіото, 19,
E-mail: s_kartashova@ukr.net

О.К. ЩЕТИНІНА

д-р фіз.-мат. наук, проф., зав. каф. вищої та прикладної математики
ф-т фінансів та банківської справи
Київський національний торговельно-економічний університет
02156, Україна, м. Київ, вул. Кіото, 19,
E-mail: elena-0607@ukr.net

Т.В. КАНЕВА

канд. екон. наук, доц., декан
ф-т фінансів та банківської справи
Київський національний торговельно-економічний університет
02156, Україна, м. Київ, вул. Кіото, 19,
E-mail: kaneva_tatjana@ukr.net

ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ВАРТОСТІ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

Оцінка вартості людського життя потрібна як для проведення адекватної державної політики в області компенсаційних виплат сім'ям загиблих унаслідок різних аварій, катастроф, терористичних актів та інших надзвичайних ситуацій, так і для розробки заходів безпеки на державному рівні, політики в галузі охорони здоров'я та діяльності аварійних служб, для функціонування потенційної державної системи страхування життя та здоров'я населення. Мета роботи полягала в побудові кількісних оцінок вартості середньостатистичного життя (ВСЖ), що можуть бути рекомендовані для застосування в сучасних соціально-економічних умовах України: для організації превентивних заходів щодо зниження ризику для здоров'я та життя внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та їх наслідків, та для встановлення компенсаційних виплат, пов'язаних зі втратою життя людини. На підставі міжнародних порівнянь та зіставлень, теорії людського капіталу, теорії корисності, актуарного підходу отримані оцінки ВСЖ, які можуть бути рекомендовані до використання в державі. Встановлено, що під час

©. КАРТАШОВА С.С., ЩЕТИНІНА О.К., КАНЕВА Т.В., 2019

оптимізаційного економічного аналізу заходів та ефективності інвестицій, спрямованих на підвищення рівня загальної безпеки, рекомендовано використовувати оцінку ВСЖ на рівні 18 млн грн. Це доцільно враховувати також у ході формування стратегії соціально-економічного розвитку держави, при цьому у дорожньо-транспортній галузі цей показник можна скоротити до 3 млн грн. Для визначення розміру компенсаційних виплат після ситуацій, пов'язаних із втратою життя, найбільш коректним є підхід на засадах актуарної математики: він враховує випадковий час реалізації ризику (смерті). Згідно з цим підходом, розмір компенсаційних виплат, пов'язаних зі втратою життя внаслідок надзвичайних ситуацій, рекомендується встановлювати на рівні 2,6 млн грн. Також відзначено, що грошові компенсації на рівні 0,3 млн грн (теорія корисності) не є науково обґрунтованими, тому що у їх розрахунок не враховано випадковість часу реалізації ризику.

Ключові слова: оцінка вартості ризику для життя, вартість середньостатистичного життя, теорія корисності, теорія людського капіталу, актуарна математика, компенсаційні виплати.

Карташова С.С.

д-р биол. наук, канд. фіз.-мат. наук, стар. науч. сотруд.,
проф. каф. высшей и прикладной математики
ф-т финансов и банковского дела
Киевский национальный торгово-экономический университет
02156, Украина, г. Киев, ул. Киото, 19
E-mail: s_kartashova@ukr.net

Щетинина Е.К.

д-р физ.-мат. наук, проф., зав. каф. высшей и прикладной математики
ф-т финансов и банковского дела
Киевский национальный торгово-экономический университет
02156, Украина, г. Киев, ул. Киото, 19
E-mail: elena-0607@ukr.net

Канева Т.В.

канд. экон. наук, доц., декан
ф-т финансов и банковского дела
Киевский национальный торгово-экономический университет
02156, Украина, г. Киев, ул. Киото, 19
E-mail: kaneva_tatjana@ukr.net

ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ СТОИМОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ: МИРОВОЙ ОПЫТ И РЕКОМЕНДАЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Оценка стоимости человеческой жизни нужна как для проведения адекватной государственной политики в области компенсационных выплат семьям погибших в результате различных аварий, катастроф, террористических актов и других чрезвычайных ситуаций, так и для разработки на государственном уровне мер безопасности, политики в области здравоохранения и деятельности аварийных служб, для функционирования потенциальной государственной системы страхования жизни и здоровья населения. Цель работы состояла в построении количественных оценок стоимости среднестатистической жизни (ВСЖ), которые могут быть рекомендованы для применения в современных социально-экономических условиях Украины, при проведении превентивных мероприятий по снижению риска для здоровья и жизни населения в случае возникновения чрезвычайных ситуаций и их последствий, а также для установления компенсационных выплат, связанных с потерей жизни человека. На основании международных сравнений и сопоставлений, теории человеческого капитала, теории полезности, актуарного подхода получены оценки ВСЖ, которые могут быть рекомендованы к использованию в государстве. Установлено, что в ходе оптимизационного экономического анализа мероприятий и эффективности инвестиций, направленных на повышение уровня общей безопасности, рекомендовано использовать оценку ВСЖ на уровне 18 млн грн. Это целесообразно учитывать и для формирования стратегии социально-экономического развития государства, при этом в дорожно-транспортной области этот показатель можно сократить до 3 млн грн. Для определения размера компенсационных выплат в ситуациях, связанных с потерей жизни, наиболее корректен подход на основе актуарной математики: он учитывает случайный момент реализации риска (смерти). Согласно этому подходу размер компен-

сационных выплат, связанных с потерей жизни вследствие чрезвычайных ситуаций, рекомендуется учитывать на уровне 2,6 млн грн. Также отмечено, что денежные компенсации на уровне 0,3 млн грн, как результат применения теории полезности не обоснованы научно, поскольку определены без учета случайности момента реализации риска.

Ключевые слова: оценка стоимости риска для жизни, стоимость среднестатистической жизни, теория полезности, теория человеческого капитала, актуарная математика, компенсационные выплаты.

Kartashova S.S.

Dr. Sc. (Degree in Biology), PhD (Degree in Phys.-Math.)

Prof. chair higher and applied mathematics

Faculty of Finance and Banking

Kyiv National Trade and Economics University

02156, Ukraine, Kyiv, Kyoto str., 19

E-mail: s_kartashova@ukr.net

Schetinina O.K.

Dr. Sc. (Degree in Phys.-Math.), Prof., head. chair higher and

applied mathematics Faculty of Finance and Banking

Kyiv National Trade and Economics University

02156, Ukraine, Kyiv, Kyoto str., 19

E-mail: elena-0607@ukr.net

Kaneva T.V.

PhD (Degree in Economics), Associate Prof., Dean of the Faculty

of Finance and Banking Kyiv National Trade and Economics University

02156, Ukraine, Kyiv, Kyoto str., 19

E-mail: kaneva_tatjana@ukr.net

APPROACHES TO THE ESTIMATION OF THE VALUE OF HUMAN LIFE: WORLD EXPERIENCE AND RECOMMENDATIONS OF USE IN UKRAINE

Estimation of the value of statistical life is necessary for adequate state policy in the area of compensation payments to families of victims of various accidents, catastrophes, terrorist acts and other emergencies, as well as for the development of security measures at the state level, for health policy and emergency services, and for the functioning of a potential public health and life insurance system. The purpose of the current work was to build quantitative estimates of the value of statistical life (VSL), which can be recommended for use in the current socio-economic conditions of Ukraine, both during preventive measures to reduce the risk of emergency situations, and to establish compensation payments which can be recommended for use in modern socio-economic conditions of Ukraine: during preventive measures to reduce the risk to the health and life of the population as a result of emergency situations and their consequences, and to establish compensation payments associated with the loss of human life. Based on world experience and international comparisons, on the theory of human capital, the theory of utility, actuarial approach, the estimates of the VSL are obtained that can be recommended for use in the state. It is established that when conducting an optimization economic analysis of measures and the effectiveness of investments aimed at increasing the level of general security, it is recommended to use the VSL estimate at the level of 18 million UAH, which should also be taken into account when formulating the strategy of the socio-economic development of the state, while in the road transport industry this figure can be reduced to 3 million UAH. To determine the size of compensation payments in situations involving loss of life, the most correct approach is based on actuarial mathematics: it considers the random moment of risk realization (moment of the death). According to this approach, it is found that the amount of compensation payments related to the loss of life due to emergency situations is recommended to be at the level of 2.6 million UAH. It is also noted that monetary compensations at the level of 0.3 million UAH, as a result of the application of the utility theory, are not scientifically justified, since they were obtained without considering the randomness of the moment at which the risk was realized.

Keywords: life risk assessment, value of statistical life, utility theory, human capital theory, actuarial mathematics, compensation payments.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Уявлення про те, що життя є безцінним, призводить до замовчування питань, пов'язаних із грошовою оцінкою його вартості. Суспільна етика вважає, що життя людини не є ринковим товаром, тому визначати його ціну аморально. Але на державному рівні це слугує гарним виправданням украй низьким сумам компенсаційних виплат сім'ям загиблих унаслідок аварій, катастроф, терористичних актів та інших надзвичайних ситуацій [1]. Унаслідок цього держава перестає вважати за потрібне інвестувати у зростання рівня безпеки життєдіяльності своїх громадян (транспортної, виробничої і т. ін.), оскільки не несе значних витрат у разі їх смерті.

Оцінка вартості людського життя потрібна для проведення адекватної сучасним умовам державної політики в області не тільки компенсаційних виплат, а й для розробки заходів щодо підвищення безпеки та нейтралізації (мінімізації) ризиків в усіх сферах життєдіяльності людини. Крім того, це необхідно для запровадження та функціонування систем страхування життя і здоров'я на державному рівні. Але треба розрізняти як мінімум два види показника вартості статистичного життя людини: один — встановлення рівня компенсаційних виплат родичам загиблих, наприклад, за надзвичайних ситуацій, інший — для проведення оптимізаційного економічного аналізу заходів, спрямованих на підвищення рівня безпеки та зниження ризику того чи іншого виду діяльності, або ризику виникнення надзвичайних ситуацій.

Головне методологічне завдання при цьому пов'язано з тим, що витрати на зниження рівня ризику обраховують у грошовій формі, а можливі наслідки від реалізації ризику — в кількості втрачених людських життів. Вирішити його можна шляхом запровадження коефіцієнту переходу — економічного еквіваленту вартості життя середньостатистичної людини (ВСЖ). Синонімом цієї назви є термін «вартість (ціна) ризику для здоров'я та життя населення».

Важливо розуміти, що не всі витрати, спрямовані на зниження ризику для життя та здоров'я, є економічно доцільними для держави, тому вимагати зниження ризику для життя будь-якою ціною — це втрачати почуття реальності, керуватися емоціями, а не логікою. Реально існує певна межа коштів, вище якої ці витрати стають недоцільними за поточного рівня економічного розвитку.

Таким чином, економічний еквівалент ВСЖ у державі показує, який обсяг коштів вона готова вкласти в нейтралізацію небезпечних факторів довкілля чи мінімізацію ризиків для збереження здоров'я свого населення, а також формує розміри компенсацій [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні не існує офіційно визнаної методики визначення вартості людського життя. Вона є украй необхідною і не тільки для розрахунків компенсаційних виплат та матеріальної допомоги жертвам можливих терактів, катастроф, нещасних випадків, а й для організації відповідних заходів щодо їх запобігання, чи, принаймні, для зменшення ризиків щодо їх виникнення.

Серед вітчизняних учених проблемі оцінки вартості життя в Україні присвятили роботи Н.О.Рингач (N.O.) Ryngach [3], як економічний еквівалент вартості втраченого року життя запропонувавши розглядати ВВП на душу населення, та В.В. Близнюк (V.V. Blyznuk) зі співавторами [4, 5]. Однак останніми не враховано середній вік населення України, процедуру дисконтування майбутніх доходів на недожиті роки, випадковий час настання смерті (чи реалізації ризику, пов'язаного зі втратою здоров'я), запропонована власна методика оцінки вартості життя містить явні суперечності.

Перші методики оцінки вартості життя людини, яка піддається ризику для життя, були запропоновані в роботах І.В. Карлсона, Г. Фрома, Р. Дормана (I.W. Carlson,

G. Fromm, R. Dorman) у 1963 та 1965 роках. Ними враховано, що роботодавці чи перевізники пасажирів згідно з рішенням суду виплачували компенсаційну суму за смерть людини, яка відбувалася з їхньої вини. Ця сума значно перевищувала дисконтовану зарплату, яку людина могла заробити протягом усього життя.

Найвагомішими в теоретичному аспекті, на наш погляд, є роботи Б.К. Конвея, Д. Юшера, Ж. Дрезе, Е.Ж. Мішана (B.C. Conley, D. Usher, J. Dreze, E.J. Mishan) [6–9]. Аналіз у них ґрунтується на таких показниках як доходи та накопичені ресурси окремої людини, ймовірність банкрутства та взяття кредитів у разі банкрутства, можливість страхування тощо. Але з цих же причин отримані результати стосуються тільки окремих випадків – узагальнення для середньостатистичної людини немає. Подальший прогрес щодо розвитку методології оцінки вартості життя людини пов'язаний із роботами С.І. Меленика (S.I. Melinek) [10], де на підставі спеціально організованих досліджень для оцінки ВСЖ рекомендовано фіксований поправочний коефіцієнт до дисконтованої заробітної плати, а також В.К. Віскусі (W.K. Viscusi), який запропонував як показник форми використовувати коефіцієнт еластичності.

Нині у зарубіжних джерелах питанню оцінки вартості життя (*value of statistical life*) приділяють велику увагу. Згідно з даними метааналізу, ВСЖ населення в економічно розвинених країнах коливається від 1 до 6 млн дол. США, наприклад, у США вона становить від 2 до 7,9 млн дол., у Німеччині та Франції – 1 млн, в Іспанії – 400 тис дол. США [11].

Досить вдалі розробки щодо оцінювання вартості середньостатистичного життя (ризик для життя) викладені в роботах А.А. Бикова, В.Ю. Востокова, Я.В. Минаєва, Ю.К. Чяснавичюса (A.A. Bykov, V.Yu. Vostokov, Ya.V. Minaev, Yu.K. Chysnawicius) [2, 11]. У результаті дослідження вони встановили, що людина середнього віку певної соціальної поведінки та економічного статусу оцінює вартість свого життя як відношення середньодушового наявного дисконтованого грошового річного доходу до ймовірності смерті в поточному році. З використанням запропонованої методики було оцінено економічну ефективність державної програми РФ «Розвиток охорони здоров'я», на основі чого доведено, що на 4,5 % рівні значущості (з ймовірністю 95,5 %) значення чистого дисконтованого доходу даної програми до 2025 р. набуде додатного значення.

Метою роботи є отримання оцінок ВСЖ в Україні, які можуть бути рекомендовані для застосування в сучасних соціально-економічних умовах держави у ході організації превентивних заходів, спрямованих на зниження ризику для здоров'я під час виникнення надзвичайних ситуацій, а також для встановлення компенсаційних виплат, пов'язаних із повною втратою здоров'я (життя) людини.

Новизна результатів дослідження. Вперше визначено економічний еквівалент оцінки ВСЖ в Україні у 2014–2017 рр., який може бути рекомендований для застосування у процесі організації заходів зі зниження ризику для життя та здоров'я населення від чинників довкілля та для здійснення компенсаційних виплат.

Виходячи з міжнародного досвіду відзначимо, що оцінки ВСЖ, отримані на основі соціально-економічних досліджень чи досліджень ринку праці, теорії людського капіталу рекомендовано застосувати для превентивних заходів щодо зменшення ризику виникнення надзвичайних ситуацій, а оцінки, отримані на підставі теорії корисності та актуарного підходу – для встановлення розміру компенсаційних виплат. При цьому витрати, спрямовані на збереження здоров'я та життя, є вищими за компенсаційні виплати.

Матеріали та методи. Загальновизнаними показниками ризику для здоров'я населення внаслідок надзвичайних ситуацій, чи/або впливу негативних чинників довкілля є кількість додаткових випадків смерті, захворювань, вродженої патології, скорочення очікуваної тривалості життя населення або середнє скорочення тривалості життя певного контингенту [12]. Стан громадського здоров'я переважно оцінюють за показниками смертності, захворюваності, поширення хвороби, інвалідності, донозологічної діагностики. Але, на відміну від чотирьох останніх, відносно до доповіді ВООЗ про стан системи охорони здоров'я у Європі за 2009 р., показники смертності в цьому аспекті є найбільш надійними [13]. Крім того, вони доступні для науково-практичних досліджень, агреговані по адміністративно-територіальних одиницях і в цілому по державі, зберігаються в базах даних Державної служби статистики.

Джерелами первинної інформації нашого дослідження слугували дані національних рахунків, демографічних щорічників Державної служби статистики України [14], статистична звітність за формою С-8 («Розподіл померлих за статтю, віковими групами і причинами смерті») та дані Міністерства фінансів України щодо динаміки змін облікової ставки Національного банку України (НБУ).

Для оцінювання вартості середньостатистичного життя застосовано методи системного та метааналізу, теорії ймовірностей, статистики, актуарної математики, медико-демографічні методи, зокрема аналіз таблиць смертності за всіма причинами смерті, і методи спеціально організованих досліджень.

Результати та їх обговорення. Підґрунтям методології побудови оцінки ВСЖ на основі міжнародних порівнянь є поширення досвіду США та ЄС на ті країни, де на національному рівні не встановлені значення базових величин економічного збитку Z_E від втрат здоров'я чи життя середньостатистичної людини. Для оцінки ВСЖ в Україні запропоновано обрати питомі (базові) значення Z_E , рекомендовані США чи ЄС з поправочним коефіцієнтом, що дорівнює відношенню значень Z_E до річних обсягів середньодушових ВВП.

Тобто запропоновано множити базове значення Z_E , що використовується, наприклад, у країнах ЄС, на частку $x^b = (\text{ВВП (досліджувана країна)} / \text{ВВП (ЄС)})^b$, де b – коефіцієнт еластичності [15]. Це обумовлено тим, що тільки для степеневих функцій $y = a x^b$ коефіцієнт еластичності є сталою величиною (в даному випадку параметру b), незалежна від x . Саме тому степеневі функції широко використовують в економічних дослідженнях. Параметр b в таких функціях має чітку економічну інтерпретацію – він показує відсоткову зміну результату за збільшення фактору на 1 %.

Оцінку ВСЖ на основі міжнародних порівнянь рекомендовано використовувати для проведення проектних розрахунків збитків, пов'язаних зі втратами життя чи здоров'я серед населення, яке підлягає ризику за надзвичайних ситуацій, з метою уникнення додаткових соціально-економічних втрат унаслідок зниження очікуваної кількості смертельних випадків. Таке значення ВСЖ доцільно враховувати для формування стратегії та / або програм соціально-економічного розвитку регіонів і країни в цілому.

Описаний вище метод застосовано для оцінки ВСЖ в Україні, базові значення ВСЖ обрано на рівні 4,8 млн дол. (рекомендація ЕРА США [16]) та 3,1 млн євро (загальноєвропейський проект *Extern E* [17]). При цьому з метою уникнення методологічних помилок міжнародних зіставлень, треба використовувати ВВП на душу населення, перерахований за паритетом купівельної спроможності (ПКС).

Якщо припустити, що у разі зміни відношення $\text{ВВП}_{\text{ПКС, Україна}} / \text{ВВП}_{\text{ПКС, США}}$ на 1 % ВСЖ Україна зростає в середньому теж на 1 %, то коефіцієнт еластичності дорівнює одиниці.

Таким чином, якщо взяти за основу значення ВСЖ на рівні 4,8 млн дол., рекомендоване Американським агентством із захисту навколишнього середовища, і скоригувати його для України за співвідношенням:

$$ВСЖ_{\text{Україна}} = ВСЖ_{\text{США}} \times (ВВП_{\text{ППС, Україна}} / ВВП_{\text{ППС, США}}), \quad (1)$$

то отримаємо $ВСЖ_{\text{Україна, 2017}} = 4,8 \text{ млн дол.} \times (8,713 / 59,501) = 0,703 \text{ млн дол.}$, або близько 18,70 млн грн за середньозваженим курсом НБУ у 2017 р.

Метааналіз зарубіжних досліджень щодо оцінок вартості життя, отриманих на засадах концепції «готовності платити» ([18]), дав змогу встановити середню оцінку ВСЖ на рівні 5,4 млн дол., що для України у 2017 році становило $ВСЖ_{\text{Україна, 2017}} = 5,4 \text{ млн дол.} \times (8,713 / 59,501) = 0,791 \text{ млн дол.} \approx 21,04 \text{ млн грн.}$

Якщо базовим значенням ВСЖ слугує сума 3,1 млн євро (згідно з рекомендаціями загальноєвропейського проекту *Extern E*), із урахуванням того, що поправочний коефіцієнт $ВВП_{\text{ППС, Україна}} / ВВП_{\text{ППС, ЕС}}$ у 2017 р. склав 0,217 (обчислено згідно з [19]), то оцінка вартості середньостатистичного життя в Україні становила 0,674 млн євро (або 20,07 млн грн за курсом НБУ у 2017 р.).

Динаміка показника ВСЖ в Україні за 2014–2017 рр., отримана за (1), наведена у підсумковій табл. 1. Дані для обчислення поправочних коефіцієнтів взято із джерела [20].

Аналіз оцінок ВСЖ для України за період 2014–2017 рр., отриманих на основі міжнародних зіставлень та порівнянь, свідчить, що вони укладаються в діапазон 14,86 ÷ 21,04 млн грн. При цьому рекомендоване значення ВСЖ в Україні для проведення запобіжних заходів зі зниження ризику для життя від негативних чинників довкілля становить мінімально 18 млн грн – середнє за 2016–2017 рр. за базовим значенням Американського агентства із захисту навколишнього середовища.

Для планування та проведення заходів з підвищення безпеки дорожнього руху доцільно використовувати оцінку ВСЖ на основі аналізу тих рішень, для ухвалення яких людям доводиться зважувати вартість власного життя (теорія людського капіталу). Наприклад, за результатами досліджень, виконані у першій половині ХХ ст. у США та Великій Британії [10], встановлено, що середньостатистичний учасник дорожнього руху оцінює своє життя приблизно в шість разів вище дисконтованої зарплати, яку він міг би заробити за все своє життя.

Тобто економічний еквівалент вартості життя середньостатистичної людини (ВСЖ1) за цим підходом оцінюється за формулою:

$$ВСЖ_1 = 6 \times P \times F(\delta, n), \quad (2)$$

де P – річна зарплата середньостатистичної людини, грн / ос.; $F(\delta, n)$ – безрозмірна функція, що враховує процедуру дисконтування протягом n років при нормі

Таблиця 1. Оцінка показника ВСЖ в Україні за методом міжнародних співставлень, 2014–2017 рр.

Показник, млн грн	Рік			
	2014	2015	2016	2017
ВСЖ (базис: 4,8 млн дол.)	17,83	14,86	17,71	18,70
ВСЖ (базис: 5,4 млн дол.)	20,06	16,72	19,93	21,04
ВСЖ (базис: 3,1 млн €)	19,03	15,36	18,47	20,07

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 2. Динаміка оцінки економічного еквівалента вартості середньостатистичного життя в Україні (ВСЖ₂)

Показник	Рік			
	2014	2015	2016	2017
Середньозважена облікова ставка НБУ (δ), %	10,2274	25,2959	17,7869	13,2082
Середньостатистична заробітна плата ($P/12$), тис. грн / міс.	3,480	4,195	5,183	7,104
ВСЖ ₂ , млн грн	2,575	1,345	2,285	4,128

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України.

дисконтування, що відповідає відсотковій ставці δ на початок або на кінець року. У поточному дослідженні для обліку процедури дисконтування використано середньозважене значення від величин, отриманих унаслідок дисконтування протягом відповідного року. Якщо період дисконтування вимірюється десятками років ($n > 30$), функція $F(\delta, n)$ буде мати вигляд: $F(\delta, n) = 0,5 \times (2 + \delta) / \delta$.

Динаміка показників середньої заробітної плати за даними Державної служби статистики України [14] та облікової ставки НБУ [21] наведені у табл. 2.

На підставі даних щодо середньозваженої облікової ставки НБУ та середньої заробітної плати у відповідний рік за формулою (2) отримані оцінки ВСЖ на засадах описаного вище підходу, вони наведені в останньому рядку табл. 2.

Іншу методику оцінки економічного еквівалента вартості життя людини розроблено в США та Великій Британії у другій половині XX століття. Вона заснована на тому, що економічний еквівалент життя середньостатистичної людини дорівнює відношенню середньодушового наявного грошового річного доходу до середньої ймовірності смерті протягом року (коефіцієнта смертності від усіх причин смерті за певний рік) [2]. Економічний еквівалент вартості життя середньостатистичної людини (ВСЖ₂) оцінюється за формулою:

$$\text{ВСЖ}_2 = D / SM = D \times N / ASM, \quad (3)$$

де D – середньодушовий наявний грошовий річний дохід, грн / ос., N – середньорічна чисельність наявного населення; SM (ASM) – імовірність смерті (абсолютне число померлих) протягом року, визначене як відношення числа померлих протягом року від усіх причин смерті до середньорічної чисельності наявного населення.

Отримані результати оцінок ВСЖ₂ наведені у табл. 3. Аналіз динаміки показника ВСЖ₂ за моделлю парної лінійної регресії свідчить про зростання вартості ризику для життя зі значущим (на 5 % рівні значущості) темпом приросту – 0,038840 млн грн, при цьому 95 % довірчий інтервал (95 % ДІ) складає від 0,344683 до 0,678917 млн грн.

Результати оцінювання вартості життя на підставі теорії людського капіталу та демографічного підходу, що за 2017 р. в середньому склали 3,76 млн грн, можуть бути рекомендовані для планування превентивних заходів та розрахунку інвестицій у підвищення безпеки транспортної галузі, зокрема у безпеку дорожнього руху, і добре узгоджуються з розмірами можливих компенсацій сім'ям загиблих у нещасних випадках унаслідок надзвичайних ситуацій.

Можливим наслідком додаткового негативного впливу довкілля на здоров'я населення є смерть, тому необхідно оцінити розмір компенсаційних виплат від передчасної

Таблиця 3. Динаміка оцінки економічного еквівалента вартості середньостатистичного життя в Україні (ВСЖ₂)

Показник	Рік			
	2014	2015	2016	2017
Наявний грошовий річний дохід ($D \times N$), млн грн	1 151 656	1 362 599	1 582 293	1 944 250
Число померлих (ASM), осіб	632 667	594 795	583 631	57 423
ВСЖ ₂ , млн грн	1,820	2,291	2,711	3,386

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України.

смерті. Тут найбільш застосовними є підходи, базовані на теорії корисності [22]. Вважають, що передчасна смерть означає втрату суспільної корисності, пов'язаної з людиною, при цьому соціально-економічний збиток дорівнює втраті корисності, вираженої в економічних показниках.

Цей підхід ґрунтується на припущенні, що суспільну корисність людини можна виміряти за допомогою річних наявних доходів населення, згідно з яким економічна корисність індивіда для суспільства дорівнює доходу, який він забезпечує для себе. Відповідно, річний наявний дохід у розрахунку на одну особу є кількісною характеристикою суспільної корисності середньостатистичної людини.

Згідно з довідковими статистичними даними за 2014–2017 рр. [14], річні середньодушові доходи населення України коливались у межах 26 782–45 763,2 грн, демонструючи значущу тенденцію до зростання (табл. 4).

На підставі припущення, що очікувана остаточно («невикористана») тривалість життя середньостатистичної людини в Україні (≈ 40 років становить середній вік населення у 2014–2017 рр.) становить близько 30 років, протягом яких середньодушовий річний дохід D_{cp} та коефіцієнт дисконтування E залишаються постійними, можна отримати приблизну оцінку економічної корисності (ЕК) середньостатистичної людини (ВСЖ_{ЕК(D)}) — це сума наведеного душевого доходу за період тривалості «невикористаного» життя, якщо використана середньозважена норма дисконтування, обрхована за формулою:

$$ВСЖ_{ЕК(D)} = D_{cp} \times \int_0^{30} \exp(-Et) dt = D_{cp} \times (1 - \exp(-30E)) / E \approx D_{cp} / E \quad (4)$$

Дисконтувальний коефіцієнт E можна визначити за фактичною річною середньозваженою банківською відсотковою ставкою $\delta \times 100\%$: $E = \ln(1 + \delta)$.

Таблиця 4. Динаміка окремих макроекономічних показників в Україні

Показник	Рік			
	2014	2015	2016	2017
ВВП у розрахунку на одну особу ($ВВП_{cp}$), грн	35 834,0	46 210,2	55 853,5	70 477,6
Наявний дохід у розрахунку на одну особу (D_{cp}), грн	26 782,1	31 803,1	37 079,9	45 763,2

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 5. Оцінки ВСЖ, отримані на засадах теорії корисності

Показник	Рік			
	2014	2015	2016	2017
$ВСЖ_{ЕК(D)}$, тис. грн	275,050	141,028	226,501	368,890
$ВСЖ_{ЕК(V)}$, тис. грн	368,013	204,915	341,178	568,108

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Результати розрахунків вартості середньостатистичного життя в Україні на засадах теорії корисності ($ВСЖ_{ЕК}$) представлені у табл. 5.

Коли для оцінювання економічної корисності людини застосовують значення показника середньодушового ВВП ($ВВП_{сд}$), то припускають, що передчасна смерть людини (вік смерті не перевищує середню очікувану тривалість життя – 70 років) завдає економічний збиток державі ($ВСЖ_{ЕК(V)}$), який дорівнює дисконтованому ВВП_{сд} протягом очікуваної тривалості «невикористаного» життя середньостатистичної людини. Цей показник обчислюють за формулою, аналогічною формулі (4).

За дотримання раніше зроблених припущень можна оцінити ВСЖ, якщо в як економічну корисність середньостатистичної людини розглядати ВВП у розрахунку на душу населення, тобто отримати економічну оцінку вартості передчасної смерті середньостатистичної людини за формулою:

$ВСЖ_{ЕК(V)} \approx ВВП_{сд} / E$, де коефіцієнт (норма) дисконтування для облікової ставки δ дорівнює $\ln(1 + \delta)$. Підсумки розрахунків ілюструє табл. 5.

Отже, оцінка ВСЖ відповідно до теорії корисності потрапляє в діапазон 141,0–368,9 тис. грн (для доходу $D_{ср}$) та 204,9–568,1 тис. грн (для $ВВП_{сд}$) зі середньохронологічними значеннями 230 тис. грн та 338 тис. грн відповідно.

Не заперечуючи принципову можливість застосування вищезазначених підходів до оцінювання економічної корисності людини, потрібно відзначити, що для отримання точніших науково обґрунтованих результатів треба враховувати випадковий характер часу настання смерті, що забезпечує актуарний підхід. Це вимагає використання сучасних методів теорії ймовірностей та математичної статистики, зокрема актуарної математики (наприклад, [23]). При цьому оцінку економічної корисності середньостатистичної людини віку x слід виконувати з застосуванням періодичних нетто-тарифів довічного страхування, оскільки актуарні розрахунки нетто-премій обчислюються на основі «принципу еквівалентності» – шляхом прирівнювання очікуваних дисконтованих сумарних надходжень і виплат [24].

Зокрема, ВСЖ можна оцінити за формулою (у традиційних позначках актуарної математики): $ВСЖ_{AM} = D/P_m(x)$, де D – щомісячний наявний дохід (або ВВП) у розрахунку на душу населення; $P_m(x)$ – періодичний нетто-тариф (щомісячний: $m = 12$) довічного страхування особи у віці x років.

В Україні, згідно з таблицями смертності за досліджуваний період, за середнього віку населення близько 40 років з урахуванням щомісячного нетто-тарифу, розрахованого відповідно до середньозважених значень облікових ставок НБУ (табл. 2) у відповідному році, остаточно отримуємо вартість середньостатистичного життя за актуарним методом.

Якщо як значення приймати D щомісячний наявний дохід на душу населення, що у 2017 р. складав 3813,6 грн, а $P_{12}(40) \approx 1,96 \times 10^{-3}$, то $ВСЖ_{AM} = 3813,6 / (1,96 \times 10^{-3}) \approx 1\,945\,714$ грн.

Таблиця 6. Оцінки ВСЖ: актуарний підхід, 2014–2017 рр.

Показник, грн	Рік			
	2014	2015	2016	2017
ВСЖ _{AM(D)}	1 019 102	1 274 109	1 412 214	1 945 714
ВСЖ _{AM(I)}	136 355	1 896 560	2 215 021	2 996 500

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Середньомісячний ВВП, розрахований на одну особу, у 2017 році становив 5873,1 грн, у разі його використання в як D маємо: $ВСЖ_{AM} \approx 2\,996\,500$ грн.

Динаміка оцінок показника ВСЖ, отриманих за актуарним підходом, наведена у табл. 6. Відповідно до розрахунків, оцінка $ВСЖ_{AM}$ в Україні за два останні роки, згідно з актуарним підходом, потрапляє в діапазон 1,412 млн грн ÷ 2,997 млн грн із середніми значеннями на рівні $1,814$ (2016) ÷ $2,471$ (2017) млн грн. При цьому за 2016–2017 рр. середнє значення $ВСЖ_{AM(D)}$ становить близько 1,7 млн грн, а $ВСЖ_{AM(I)} \approx 2,6$ млн грн. Останнє може бути рекомендовано для визначення розміру компенсаційних виплат у разі повної втрати здоров'я.

Як свідчать розрахунки (табл. 6), у державі протягом 2014–2017 рр., спостерігалось зростання оцінки ВСЖ, отриманої на засадах актуарної математики, при цьому середньорічний темп приросту, оцінений за парною регресійною моделлю, складав 292 тис. грн (95 % ДІ: 46; 537) для $ВСЖ_{AM(D)}$ та 890 тис. грн (95 % ДІ: 7; 1773) для $ВСЖ_{AM(I)}$.

Висновки. 1. На основі міжнародних порівнянь рекомендована за базовим рівнем Американського агентства із захисту навколишнього середовища оцінка ВСЖ в Україні мінімально становить 18 млн грн. ВСЖ на цьому рівні рекомендується використовувати для проведення розрахунків потенційних збитків, пов'язаних зі втратами здоров'я серед населення (додаткове число випадків смерті, скорочення очікуваної тривалості життя або середнє скорочення тривалості життя окремої людини), яке підлягає ризику негативних чинників довкілля. Більш того, таке значення ВСЖ доцільно враховувати у процесі формування стратегії соціально-економічного розвитку держави.

2. ВСЖ на підставі теорії людського капіталу та демографічного підходу в середньому за 2016–2017 рр. склала 3 млн грн. Це значення доцільно використовувати для визначення обсягу інвестицій, необхідних для підвищення безпеки транспортної галузі, зокрема у безпеку дорожнього руху. Воно зіставиме з розмірами можливих компенсацій сім'ям загиблих у нещасних випадках унаслідок надзвичайних ситуацій.

3. Для визначення розміру компенсаційних виплат у ситуаціях, що пов'язані зі втратою життя, найбільш коректним є підхід, ґрунтований на засадах актуарної математики: він враховує випадковий час реалізації ризику (смерті). Згідно з актуарним підходом, розмір компенсаційних виплат, пов'язаних зі втратою життя внаслідок надзвичайних ситуацій, рекомендується обраховувати на рівні 2,6 млн грн.

4. Розміри компенсаційних виплат на рівні 0,3 млн грн, що відповідають оцінці ВСЖ у державі, отриманій на засадах теорії корисності, не є достатньо обґрунтованими: математико-економічна модель розрахунку вартості статистичного життя не містить випадкової величини – моменту реалізації смертельного ризику чи повної втрати здоров'я (життя) людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Карабчук Т.С., Никитина М.В., Ремезкова В.П., Соболева Н.Э.* Как оценить стоимость человеческой жизни // Экономическая социология. — 2014. — **15**, № 1. — С. 89–106.
2. *Трунов И.Л., Айвар Л.К., Харисов Г.Х.* Эквивалент стоимости человеческой жизни // Представительная власть — XXI век. — 2006. — № 3 (69). — С. 24–29.
3. *Рингач Н.А.* Экономический эквивалент потерь вследствие преждевременной смертности в Украине // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 2 (27). — С. 39–49. doi: 10.15407/dse2016.02.039
4. *Близнюк В.В.* Вартість людського життя: теорія та практика вимірювання // Український соціум. — 2014. — № 3 (50). — С. 101–109.
5. *Давиденко Г.М., Петросян А.А., Близнюк В.В.* Економічні оцінки збитків від передчасної смертності внаслідок захворювань дихальних шляхів // Довкілля та здоров'я. — 2017. — № 2 (82). — С. 39–43.
6. *Conley B.C.* The value of human life in the demand for safety // The American Economic Review. — 1976. — 66, № 1. — P. 45–55.
7. *Usher D.* An Imputation to the Measure of Economic Growth for Changes in Life Expectancy // NBER Conference on Research in Income and Wealth. — Chicago, 1973. — P. 182–196.
8. *Dreze J.* L'Utilite sociale d'une vie humaine // Revue Francaise de Recherche Operationelle. — 1962. — 23. — P. 93–105.
9. *Mishan E.J.* Evaluation of Life and Limb: A theoretical approach // Journal of Political Economy. — 1971. — **79**. — P. 687–705.
10. *Melinek S.I.* A method of evaluating human life for economic purposes // Fire Research Note. — 1974. — № 1009. — p. 29–30.
11. *Востоков В.Ю., Минаева Я.В., Чясновичус Ю.К.* К вопросу определения экономического эквивалента стоимости жизни среднестатистического человека // Вестник Санкт-Петербургского университета государственной противопожарной службы. — 2011. — № 1. — С. 38–49 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vestnik.igps.ru/wpcontent/uploads/V31/6.pdf> (дата звернення: 07.09.2018).
12. *Козлов А.П., Попов Н.Н.* Медицинская демография: учебное пособие // Харьков. Нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харьков, 2006. — 37 с.
13. Доклад о состоянии здравоохранения в Европе, 2009 г. Здоровье и системы здравоохранения / Европейское региональное бюро ВОЗ. — Копенгаген, 2010. — 218 с.
14. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 07.09.2018).
15. *Viscusi W.K.* The heterogeneity of the value of statistical life: Introduction and overview // Journal of Risk and Uncertainty. — 2010. — № 40 (1). — P. 1–13.
16. The benefits and Costs of the Clean Air Act, 1970–1990/ EPA report for US Congress, EPA. — US, 1998. — 378 с.
17. Externalities of Fuel Cycles «ExternE Project». — Vol. 1–8 / European Commission. Directorate-General XII. Science, Research and Development. — Luxembourg. — 1994–1998.
18. *Viscusi W.* Fatal Tradeoffs: Public and Private Responsibilities for Risk. — New York, Oxford: Oxford University Press, 1995. — 306 p.
19. Список стран по ВВП(ППС) на душу населения [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_ВВП_\(ППС\)_на_душу_населения](https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_ВВП_(ППС)_на_душу_населения) (дата звернення: 07.09.2018).
20. ВВП за паритетом купівельної спроможності — Україна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/21/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-vvp-paritetom-kupivelnoyi-spromozhnosti-postsocialistychnykh-krayinah> (дата звернення: 21.03.2018).
21. Облікова ставка НБУ (2001–2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/nbu/refinance> (дата звернення 07.09.2018).
22. *Кручинина И.А., Лисанов М.В., Печеркин А.С., Сидоров В.И.* К вопросу об оценке стоимости человеческой жизни // Проблемы безопасности и чрезвычайных ситуаций. — 2003. — № 4. — С. 72–75.

23. Гербер Х. Математика страхования жизни / Пер. с англ. — М.: Мир, 1995. — 156 с.
24. Тарифное руководство по страхованию жизни по Программе накопительного страхования «Линия жизни» Военно-страховой компании / ВСК страховой дом. — М., 2002. — 307 с.

REFERENCES

1. Karabchuk, T.S., Nikitina, M.V., Remezko, V.P., & Soboleva, N.E. (2014). Как оценить стоимость человеческой жизни [How to estimate the value of human life]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya - Economic sociology*, 15(1), 89-106 [in Russian].
2. Trunov, I.L., Ayvar, L.K., & Kharisov, G.Kh. (2006). Эквивалент стоимости человеческой жизни. [Equivalent to the cost of human life]. *Predstavitel'naya vlast' - XXI vek - Representative Power - XXI Century*, 3 (69), 24-29 [in Russian].
3. Rynagach, N.A. (2016). Ekonomichnyi ekvivalent vtrat vnaslidok peredchasnoi smertnosti v Ukraini [Economic Equivalent of Losses Due to of Premature Mortality in Ukraine]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economics*, 2 (27), 39-49. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2016.02.039> [in Ukrainian].
4. Blyznuk, V.V. (2014). Vartist' luds'kogo jyttya: teoriya ta praktika vymiruvannya [The Cost of Human Life: Theory and Practice of Measurement]. *Ukrainskiy sotsium - Ukrainian society*, 3 (50), 101-109 [in Ukrainian].
5. Davidenko, G.M., Petrosyan, A.A., & Blyznuk, V.V. (2017). Ekonomichni otsinki zbytkiv vid perechashnoi smertnosti vnaslidok zakhvoruvan' dykhal'nykh shlyakhiv [Economic estimation of losses from premature mortality due to respiratory diseases]. *Dovkil'ya ta zdorov'ya - Environment and health*, 2 (82), 39-43 [in Ukrainian].
6. Conley, B.C. (1976). The value of human life in the demand for safety. *The American Economic Review*, Vol. 66, № 1, 45-55.
7. Usher, D. (1973). An Imputation to the Measure of Economic Growth for Changes in Life Expectancy. *NBER Conference on Research in Income and Wealth*. Chicago.
8. Dreze, J. (1962). L'Utilite sociale d'une vie humaine. *Revue Francaise de Recherche Operationelle*, 23, 93-105 [in France].
9. Mishan, E.J. (1971). Evaluation of Life and Limb: A theoretical approach. *Journal of Political Economy*, 79, 687-705.
10. Melinek, S.I. (1974). A method of evaluating human life for economic purposes. *Fire Research Note*, 1009, 29-30.
11. Vostokov, V.Yu., Minayeva, Ya.V., & Chasnavichus, Yu.K. (2011). K voprosu opredeleniya ekonomicheskogo ekvivalenta stoimosti jizni srednestatisticheskogo cheloveka [To the question of determining the economic equivalent of the cost of living of an average person]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta gosudarstvennoy protivopozharnoy sluzhby - Bulletin of the St. Petersburg University of State Fire Service*, 1, 38-49. Retrieved from <http://vestnik.igps.ru/wpcontent/uploads/V31/6.pdf> [in Russian].
12. Kozlov, A.P., & Popov, N.N. (2006). *Meditsinskaya demografiya: utchebnoye posobiye [Medical demography: study guide]*. KhNU. Kharkov [in Russian].
13. *The European health report 2009. Health and health systems (2010)*. WHO Regional Office for Europe. Copenhagen [in Russian].
14. Sait «Derjavna sluzhba statystyky Ukrainy» [Site «State Statistics Service of Ukraine»]. ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
15. Viscusi, W.K. (2010). The heterogeneity of the value of statistical life: Introduction and overview. *Journal of Risk and Uncertainty*, 40 (1), 1-13.
16. The benefits and Costs of the Clean Air Act, 1970–1990 (1998). *EPA report for US Congress*. EPA. US.
17. ExternE (1994–1998). *Externalities of Fuel Cycles «ExternE Project»*, Vol. 1-8. European Commission. Directorate-General XII. Science, Research and Development. Luxembourg.
18. Viscusi, W. (1995). *Fatal Tradeoffs: Public and Private Responsibilities for Risk*. New York : Oxford University Press.
19. Spisok stran po VVP (PPS) na dushu naseleniya [List of countries by GDP (PPP) per capita]. (2018). ru.wikipedia.org. Retrieved from [https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_ВВП_\(ППС\)_на_душу_населения](https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_ВВП_(ППС)_на_душу_населения) [in Russian].

20. VVP za parytetom kupivelnoyi spromojnosti – Ukraina [GDP at parity of purchasing power - Ukraine] (n.d.). *slovoidilo.ua*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/21/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-vvp-parytetom-kupivelnoyi-spromozhnosti-postsoczialistichnyx-krayinax> [in Ukrainian].
21. Oblikova stavka NBU (2001-2018) [NBU discount rate (2001-2018)] (n.d.). *index.minfin.com.ua*. Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/banks/nbu/refinance/> [in Ukrainian].
22. Kruchinina, I.A., Lisanov, M.V., Pecherkin, V.I., & Sidorov, V.I. (2003). K voprosu ob otsenke stoimosti chelovecheskoi jizni [On the question of assessing the value of human life]. *Problemy bezopasnosti v chrezvychaynykh situatsiy - Problems of safety and emergency situations*, 4, 72-75 [in Russian].
23. Gerber, H.U. (1995). *Life Insurance Mathematics [Math Life Insurance]*. Moscow: MIR.
24. *Tarifnoye rukovodstvo po strakhovaniyu jizni po Programme nakopitel'nogo strakhovaniya «Liniya jizni» Voenno-strakhovoyi kompaniyi [Tariff Guide for Life Insurance under the Life Line Cumulative Insurance Program of the Military Insurance Company]*. (2002). VSK strakhovoiy dom. Moscow [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.11.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.196>

УДК 303.436

JEL CLASSIFICATION: C55

А.В. ВЕРЕМЧУК

голов. економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Шевченка, 60

E-mail: anne.veremtchouk@gmail.com

М.А. РОЗБИЦЬКИЙ

аспірант

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Шевченка, 60

E-mail: mishanyarozbitskiy@gmail.com

ОЦІНКА ПОТЕНЦІАЛУ «ВЕЛИКИХ ДАНИХ» ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

Кількість українців, які працюють за кордоном, зростає, а наявні статистичні, соціологічні та адміністративні дані не можуть задовольнити потреби дослідників, експертів і фахівців органів державного управління у своєчасних та невикривлених даних. У результаті у публікаціях представлені суттєво відмінні оцінки масштабів і тенденцій міграційних процесів. У такій ситуації дослідники все частіше намагаються використати альтернативні джерела інформації, до яких належать «великі дані», які не тільки вирішують питання своєчасності отримання інформації, але і дають можливість отримати інформацію з питань, щодо яких раніше свідчення були «точковими» (наприклад, маршрути нелегальних мігрантів). Описані основні типи «великих даних», які можуть бути використані для вивчення міграції, їхня доступність для дослідника і основні недоліки. Для оцінки потенціалу використання «великих даних» виконано пілотне дослідження з використанням інформації з відкритих джерел, а саме Google Trends та Інтернет-сайтів для пошуку роботи. Показано, що дані Google Trends відображають зміну напрямів трудової міграції з Російської Федерації на користь Польщі після 2014 р. (коли відбулась окупація АР Крим і почався конфлікт на сході України). У той самий час, структура вакансій із Інтернет-сайтів для пошуку роботи не відповідає професійальній структурі трудових мігрантів з України. Зроблено висновок, що на даний момент в Україні «великі дані» відкритого доступу можуть допомогти лише поверхово охарактеризувати тенденції міграційних процесів, але не можуть показати чисельність трудових мігрантів, тобто можуть слугувати доповненням до традиційних статистичних даних. До основних бар'єрів для формування рішень на основі «великих даних» у вивченні соціальних процесів належать низький рівень використання Інтернету в Україні (у порівнянні з розвинутими країнами), відсутність законодавчого регулювання питання доступу дослідників до даних приватних компаній і брак спеціалістів необхідної кваліфікації.

Ключові слова: трудова міграція, джерела даних, «великі дані», Google Trends, Інтернет, джерело даних.

© ВЕРЕМЧУК А.В., РОЗБИЦЬКИЙ М.А., 2019

А.В. Веремчук

главн. экономист

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Шевченко, 60

E-mail: anne.veremchouk@gmail.com

М.А. Розбицкий

аспирант

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Шевченко, 60

E-mail: mishanyarozbitskiy@gmail.com

ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛА «БОЛЬШИХ ДАННЫХ» ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ

Количество украинцев, работающих за рубежом, растет, а имеющиеся статистические, социологические и административные данные не могут удовлетворить потребности исследователей, экспертов и специалистов органов государственного управления в своевременных и неискаженных сведениях. В результате в публикациях представлены существенно различные оценки масштабов и тенденций миграционных процессов. В такой ситуации исследователи все чаще совершают попытки использовать альтернативные источники информации, к которым относятся «большие данные», не только решающие вопрос о своевременности получения информации, но и дающие возможность получить информацию по сферам, в которых данные ранее были «точечными» (например, маршруты нелегальных мигрантов). Описаны основные типы «больших данных», которые могут быть использованы для изучения миграции, их доступность для исследователей и основные недостатки. Для оценки потенциала использования «больших данных» выполнено пилотное исследование с использованием информации из открытых источников, а именно Google Trends и Интернет-сайтов для поиска работы. Показано, что данные Google Trends отражают смену направлений трудовой миграции с Российской Федерации в пользу Польши после 2014 г. (когда произошла оккупация АР Крым и начался конфликт на востоке Украины). Однако структура вакансий на Интернет-сайтах для поиска работы не соответствует профессиональной структуре трудовых мигрантов из Украины. Сделан вывод, что на данный момент в Украине «большие данные» открытого доступа могут только поверхностно охарактеризовать тенденции миграционных процессов, но не могут указать численность трудовых мигрантов, они могут служить дополнением к традиционным статистическим данным. К основным барьерам для принятия решений на основании «больших данных» в изучении социальных процессов относятся низкий уровень использования Интернета в Украине (по сравнению с развитыми странами), отсутствие законодательного регулирования вопроса доступа исследователей к данным частных компаний и нехватка специалистов необходимой квалификации.

Ключевые слова: трудовая миграция, источники данных, «большие данные», Google Trends, Интернет, источник данных.

A. V. Veremchuk

Economist

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60

E-mail: anne.veremchouk@gmail.com

M. A. Rozbyckyj

Ph.D. Student

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60

E-mail: mishanyarozbitskiy@gmail.com

ESTIMATION OF BIG DATA POTENTIAL IN LABOUR MIGRATION RESEARCH

In recent years the number of Ukrainians working abroad has been constantly increasing making labour migration one of the topical issues. Notwithstanding, the available statistics on labour migrants derived from statistical, social and administrative data cannot satisfy the needs of researchers, experts and public officials in timely and unbiased data. As a result, various estimates of labour migration scales and future trends are presented in articles. In this situation researches try to use alternative information sources, including Big Data. Big Data does not only solve the problem of timeliness in receiving information, but also allows obtaining accurate data in areas where earlier evidences were partial (for example, routes of illegal migrants). In the article the main types of “big data” which can be used for studying migration are described as well as their availability for researchers and main shortcomings. To estimate potential of “big data” usage, pilot research was conducted based on the information from open sources, namely Google Trends and job search websites. The results showed that data retrieved from Google Trends reflects the change of the labor migration directions from the Russian Federation to Poland after 2014 (when annexation of Crimea took place and the armed conflict in Eastern Ukraine started). At the same time, the structure of vacancies (coded according to Ukrainian analogue of ISCO) from the job search websites does not correspond to professional structure of labor migrants from Ukraine. It was concluded, that “big data” (from open sources) can only be used for superficial description of trends in migration processes, but cannot help researches in identifying scales of migration. Thus, today in Ukraine “big data” cannot replace traditional statistics in migration research. The main barriers for implementation of “big data”-driven decisions are (1) low level of Internet usage in Ukraine (compared to developed countries); (2) absence of legislative regulation of researchers’ access to data retained by private companies and (3) shortage of specialists with necessary qualifications.

Keywords: labor migration, data sources, Big Data, Google Trends, Internet, data source.

Постановка проблеми та актуальність. Складна економічна ситуація в Україні обумовила нині значну актуальність питань трудової міграції. На даний момент точні дані про кількість українців, які працюють за кордоном, відсутні, Державна служба статистики України вказує 1,3 млн осіб (за обстеженням «Зовнішня трудова міграція населення України» 2015–2017 рр.), а за інформацією з інших джерел кількість може перевищувати 2 млн осіб [1].

Основна причина такої різниці в оцінках обумовлена відсутністю єдиної методики дослідження процесів трудової міграції в Україні. Джерелами даних про трудову міграцію у різних країнах слугують реєстри населення (адміністративні дані), дані про посвідки на проживання, перетин кордону та обстеження (опитування)¹ [1]. В Україні Держстат надає оцінки про кількість трудових мігрантів на основі обстеження «Зовнішня трудова міграція населення України», яке мало три раунди 2005–2008, 2010–2012, 2015–2017 рр. Основними недоліками цього джерела даних є зростання кількості осіб, які відмовляються брати участь в обстеженні; надання респондентами некоректної інформації (особливо, якщо перебування за кордоном було нелегальним); зміщення оцінок через неохоплення осіб із доходом вище від середнього; несвоєчасність даних через значний часовий проміжок між збором інформації та оприлюдненням результатів дослідження. Крім цього, точність оцінок кількості трудових мігрантів викликає сумніви через відсутність даних щодо чисельності всього населення — останній перепис відбувся в грудні 2001 року. У даному випадку проблема визначення точної кількості осіб, які працюють за кордоном, посилюється через неврегулювання питання щодо статусу осіб із подвійним громадянством. Законом України заборонено мати подвійне громадянство, однак частина населення, живучи більшість часу на території України і маючи паспорт громадянина України, отримує паспорти інших держав (наприклад, Російської Федерації, Угорщини, Болгарії) або має документи, які дозволяють працювати за кордоном протягом певного періоду

¹ Це традиційні джерела даних, які вже добре описані в літературі і не є предметом статті, тому детальна інформація про їхні переваги / недоліки відсутня у тексті.

без додаткових дозволів / віз (наприклад, карта поляка або біометричний паспорт в Угорщині).

У результаті виникає необхідність залучення нових джерел інформації для здійснення оцінки трудової міграції. Таким джерелом можуть бути дані країн-реципієнтів трудових мігрантів. Наприклад, інформацію про видані дозволи на проживання за країною громадянства публікує Євростат. Істотним недоліком таких даних є те, що вони враховують тільки тих, хто легально перебуває в країні. Крім цього, в останній час здійснюються спроби адаптувати до потреб статистики інше альтернативне джерело – «великі дані» (*Big Data*). Оскільки «великі дані» – це масиви інформації, яка оновлюється в режимі реального часу, існує можливість оперативно здійснювати оцінку того чи іншого процесу та відповідно коригувати прогнози розвитку явища наукастінгу (від англ. *nowcasting*) – прогнозування теперішнього та найближчого майбутнього [2].

Аналіз наявних досліджень. У західній літературі вже є розробки щодо використання «великих даних» у дослідженні міграційних процесів². Мова йде, наприклад, про роботи Е. Загхені і ін. (E. Zagheni et al.) [3], Б. Стате та ін. (B. State et al.) [4], Дж.Е. Блуменстока (J.E. Blumenstock) [5], Я. Новака і ін. (J. Novak et al.) [6], Д.К. Владики (D.K. Wladyka) [7], М. Бохме (M. Böhme) [8]. Українські публікації про використання «великих даних» у вивченні міграції під час аналізу літератури ми не знайшли. Однак у сфері соціальних наук опубліковано низку тематично розрізнених робіт, в яких охарактеризовано вплив «великих даних» або проілюстровано їх використання. Це статті О. Кислової (O. Kyslova) [9], В. Сариогло (V. Sarioglo) [10], О. Хмелевської (O. Khmelevska) [11], В. Кучерук та ін. (V. Kucheruk et al.) [12].

Варто зауважити, що основним недоліком широкого впровадження рішень на основі «великих даних» в Україні є, порівняно з іншими країнами, низький рівень пенетрації Інтернету. За даними Світового банку [13], в Україні у 2016 році відсоток користувачів Інтернету серед всього населення становив 53 %; для порівняння: у країнах Вишеградської групи найнижчий відсоток у Польщі – 73,3 %, серед держав Прибалтики – у Литві (74,4 %). Такий низький рівень проникнення Інтернету в Україні ставить під сумнів можливості використання «великих даних» для аналізу.

Метою статті є оцінка можливості використання «великих даних» окремо або разом із даними з традиційних джерел для оцінювання різних аспектів трудової міграції в Україні.

Наукова новизна полягає у здійсненні пілотного дослідження з порівняння даних офіційної української статистики щодо трудової міграції з даними, отриманими з Інтернет-джерел («великі дані»).

Методи і матеріали. Інформаційною базою дослідження були дані з платформи *Google Trends*; дані про вакансії з Інтернет-сайтів пошуку роботи; результати дослідження «Зовнішня трудова міграція населення України», виконаного Державною службою статистики України. Результати аналізу даних, отриманих з Інтернету, було зіставлено з результатами дослідження «Зовнішня трудова міграція населення України» (на рівні порівняння відсотків) для визначення доцільності використання даних з Інтернету для вивчення трудової міграції.

Виклад основного матеріалу. У цій статті використано визначення «великих даних», яке подає ООН [14, с. 13]: «великі дані» – це великий за обсягом масив структурованої та неструктурованої інформації, обробка якої вимагає використання

² Міграція інтерпретується у даних дослідження як просторова мобільність. Далі у статті проблему такого тлумачення розглянуто детальніше.

новітніх технік. Виділяють [14, с. 13] три головні характеристики «великих даних»: 1) великий обсяг (розмір бази даних); 2) високу різноманітність (обробляються дані різних джерел і різних типів); 3) високий рівень швидкості накопичення даних та їх первинної обробки. Ці три характеристики називають «три V» від англійських слів *volume* (обсяг), *variety* (різноманітність) та *velocity* (швидкість). Для вивчення міграційних процесів, у тому числі трудової міграції, використовують дані з різноманітних джерел (табл. 1³). Основною перевагою використання «великих даних» є можливість отримати дані своєчасно (з мінімальним проміжком часу між збором даних та їх доступністю для обробки дослідником або у режимі реального часу), що полегшує прогнозування міграційних потоків, які раніше вважали «неочікуваними» (наприклад, у результаті війни / екологічної катастрофи і ін.); ці дані охоплюють значні за чисельністю групи людей; умови доступу до джерела даних, а саме відсутність фінансових витрат на їх збирання.

Основною проблемою у вивченні міграції на основі «великих даних» є використання дослідниками геотегів (наприклад, із повідомлень у соціальних мережах або дані мобільних операторів). Таким чином відстежується виключно просторове переміщення, а інформація щодо мети переміщення (туризм, навчання, робота тощо) залишається поза полем зору дослідників [16, с. 51–52]. У разі вимірювання мобільності робота — дім можна на основі часових меж (день, ніч, час доби) встановити місцезнаходження дому і місця роботи [6]. У випадку вивчення міжнародної міграції ситуація ускладнюється неможливістю відділити туристів від трудових мігрантів і мігрантів, які переїжджають назавжди; встановити громадянство особи.

Іншим джерелом, яке може спричинити зсув (некоректність) оцінок на основі «великих даних», є відсутність достовірної інформації про користувачів (абонентів). Так, користувачі соціальних мереж можуть подавати про себе викривлену інформацію, а дослідники не мають змоги її перевірити. У випадку даних мобільних операторів, навіть якщо придбання номеру здійснюється за паспортом, особа, яка купила номер, може передати номер у користування іншій особі. Хоча навряд чи таке викривлення інформації значуще, передачу номерів практикує не значна кількість людей, але це підкреслює проблему репрезентативності у подібних дослідженнях. Через відсутність точних даних про соціально-демографічні характеристики сукупності, від якої була отримана інформація, дослідники нічого не можуть сказати щодо того, чи отримані дані є репрезентативними стосовно всього населення чи певних груп.

Для нашого подальшого дослідження було використано дані *Google Trends* [17] щодо запитів, які стосуються роботи за кордоном. Щоб визначити, чи можуть дані з цього джерела бути використані для визначення основних тенденцій у трудовій міграції в Україні, їх було зіставлено з даними результатів дослідження «Зовнішня трудова міграція населення України». Дане обстеження здійснює Державна служба статистики України, охоплюючи осіб віком від 15 до 70 років, які працювали за кордоном упродовж відповідного періоду: для 2010–2012 рр. — з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012 р. (включає АР Крим), для 2015–2018 рр. — з 1 січня 2015 р. до 18 червня 2017 р. (не включає АР Крим). Методологія обстеження передбачає, що опитати можуть: осіб, які працювали за кордоном у визначений період і повернулися в Україну на момент проведення опитування; для осіб, які на момент опитування все ще працювали за кордоном — можна було опитати членів їх домогосподарств. Дані *Google Trends* (включають

³ У табл. 1 представлені основні джерела, які можуть бути застосовані для вивчення міграції. Цей перелік не є вичерпним і постійно доповнюється. Наприклад, є спроби використання даних супутникових знімків для вивчення міграції, що дає можливість відстежити шляхи біженців / мігрантів [15].

Таблиця 1. Основні переваги і недоліки використанні основних джерел «великих даних» для вивчення трудової міграції

Джерело	Потенціал використання у дослідженні міграції	Складнощі, які виникають у роботі з даними	Доступність для дослідника
Соціальні мережі	Відстеження основних трендів у переміщеннях на основі геотегів за певні часові інтервали	Відсутність достовірних даних про користувачів	Недоступні / доступні за запитом (доступна інформація з відкритих профілів)
Мобільні оператори	Відстеження переміщення на основі місцезнаходження абонента (абонент не може викривити дані, як у випадку соціальних мереж)	Необхідність використання даних декількох операторів, якщо ринок не монополізований; проблема репрезентативності за низького рівня користування мобільним зв'язком; відсутність достовірних даних про користувачів; геолокація фіксується тільки коли мобільний телефон ввімкнений	Недоступні / доступні за запитом
Сайти, на яких розміщуються об'яви про вакансії за кордоном	Оцінка переліку, структури та динаміки зміни професій, попит на які потенційно може бути задоволений у країні-реципієнті за рахунок мігрантів	Кодування професій за класифікатором професій; відсутність даних про закриття вакансій, розміщених на сайті; можливість дублювання вакансій на різних сайтах	Доступні для дослідника
Google Trends дані (індекс) ⁴	Запити користувачів Інтернету можуть бути використані для відслідковування тенденцій у міграції (наприклад, зміна напрямів міграції) та у прогнозуванні міграції	Індекс може варіюватися через удосконалення технології його розрахунку; відсутність достовірних даних про користувачів; запити можуть бути зумовлені цікавістю до теми, а не міграційними настроями	Доступні для дослідника

Джерело: створено авторами на основі [3–8, 16].

АР Крим як територію України) розглянуто за період 01.01.2013–31.12.2018. Дані до 2013 р. не розглянуті через низький рівень користування Інтернетом у цей період в Україні (у 2013 р. – 40,9 % населення, у 2012 р. – 35,2 % [13]). Безумовно 40,9 % не є достатньою часткою для визначення тенденцій на рівні України, але включення даних від 2013 р. дасть змогу відстежити зміну напрямів міграції після початку конфлікту на сході України та окупації Криму.

⁴ Google trends – платформа, на якій користувач отримує доступ до даних щодо відносної частоти пошуку (індекс) будь-яких термінів (пошукових запитів) [17]. Користувач сам вводить термін, визначає регіон (наприклад, Україна або Київська область) та період часу і отримує дані щодо популярності терміну у вказаному регіоні за вказаний період часу. Індекс розраховується як відношення обсягу цих запитів до всіх запитів у Google. Отримане число нормується на шкалі від 0 до 100, відповідно 100 показує, коли саме пошуковий запит був «найбільш популярним».

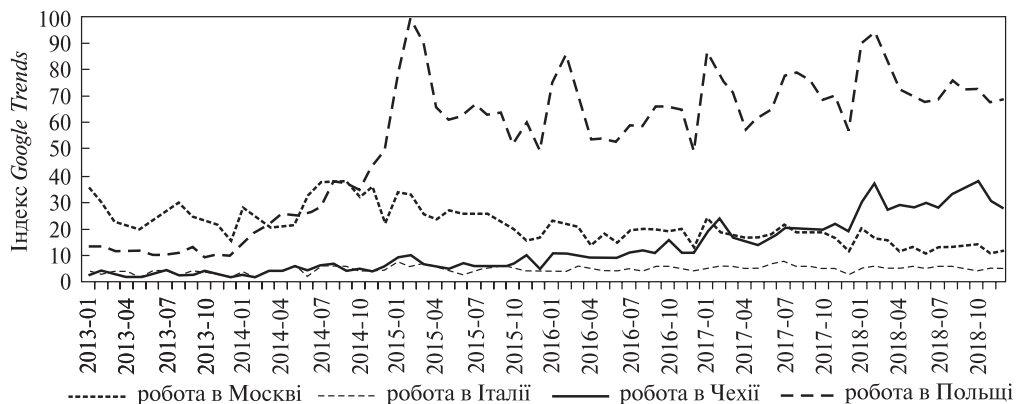

Рис. 1. Динаміка пошукових запитів щодо роботи за межами України, період 01.01.2013–31.12.2018

Джерело: побудовано авторами на основі даних Google Trends [17].

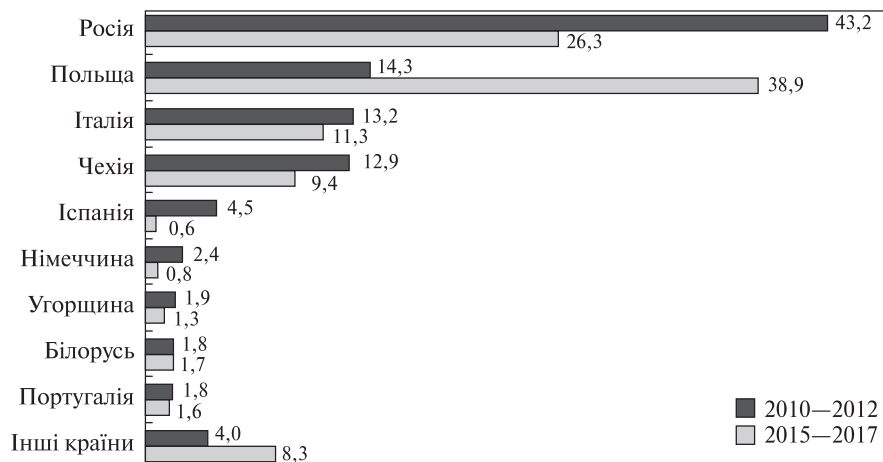

Рис. 2. Порівняння часток трудових мігрантів за країнами, в яких вони працювали, %

Джерело: для 2010–2012 рр. дані були взяті з [18], для 2015–2017 рр. — розрахунки авторів на основі масиву даних дослідження «Зовнішня трудова міграція населення України» за 2015–2017 рр.

На основі дослідження «Зовнішня трудова міграція населення України» були виділені країни, куди прямує найбільше трудових мігрантів: Італія, Польща, Російська Федерація та Чехія. Далі для кожної країни був створений перелік пошукових запитів, які містили слово робота чи вакансія (наприклад, «робота в Італії», «робота Італія», «робота Рим» і ін.). У пошукових запитах використано також назви країни або столиці. Щодо Російської Федерації у запитах враховано і місто Санкт-Петербург, Італії — Мілан. На етапі відбору пошукового запиту використано запити українською, російською, англійською мовою та національною мовою країни (наприклад, для Італії — італійською). Далі зі всього переліку запитів для одної країни відбирали один запит, який мав найвищу середню частоту за досліджуваний період. Для пошуку роботи в Італії таким запитом був «робота в Італії», для Польщі — «робота в Польщі», для Росії — «робота в Москві», в Чехії — «робота в Чехії» (усі запити російською мовою). Результати зіставлення запитів ілюструє рис. 1.

За даними *Google Trends* (рис. 1) простежується зміна основних напрямів пошуку роботи за кордоном: якщо до 2014 р. (коли почався збройний конфлікт і відбулась окупація АР Крим) роботу в основному шукали у Російській Федерації, то після 2014 р. відбулося зниження кількості пошукових запитів щодо роботи у РФ та значне збільшення кількості запитів щодо роботи у Польщі. Це знаходить відображення і у даних обстеження «Зовнішня трудова міграція населення України» (рис. 2), які показують переорієнтацію напрямів трудової міграції з Росії на Польщу. Крім цього, за даними *Google Trends* можна побачити, що «пікова» популярність роботи у Польщі припадає на лютий 2015 року, що можна зіставити з подіями на сході країни (у січні 2015 р. активізувались бої за Донецький аеропорт) і з девальвацією національної валюти⁵, що значно могло вплинути на міграційні настрої населення в Україні через доларизацію економіки. Зростання індексу *Google Trends* щодо запитів про роботу у Польщі відбувається в основному у січні – березні кожного року. Найбільш імовірно, в дані періоди користувачі Інтернету шукають інформацію щодо необхідних документів для виїзду на сезонні роботи. За даними Євростату, у Польщі у 2017 році було видано близько 545 тис. дозволів на проживання громадянам України (у зв'язку з працевлаштуванням, уперше видані дозволи [19]), з них – 91 % на сезонні роботи.

Результати опитування домогосподарств показують, що частки осіб, які мали роботу в Італії та Чехії, доволі близькі та значних змін до / після 2014 р. не спостерігаємо. Це в принципі підтверджується на даних *Google Trends*, але крива запитів щодо роботи у Чехії з другої половини 2016 р. поступово зростає. Однак, чи відбулась зміна напрямів міграції (з Італії на Чехію), можна буде визначити тільки після отримання нових даних обстеження.

Ще одним джерелом даних щодо роботи за межами України можуть бути сайти, на яких розміщуються об'яви про наявні вакансії за кордоном. Наприклад, нижче наведено результати, отримані на основі аналізу об'яв про вакансії з двох сайтів – *hh.ua* та *flagma.pl*. Сайт *hh.ua* входить у п'ятірку сайтів для пошуку роботи в Україні (вересень 2018 р., за даними *Factum Group* [20], – за рівнем охоплення аудиторії 1+). На цьому сайті розміщено оголошення про вакансії в Україні та за її межами. З цього сайту були відібрані лише пропозиції у РФ. Сайт *flagma.pl* має найбільший трафік із України (станом на 11.2018 – 30,5 % [21]) серед польських сайтів для пошуку роботи (проаналізовано трафік за даними сайтів *praca.pl*, *pl.jobbole.org*, *infopraca.pl*, *pracuj.pl*), оскільки оголошення на сайті представлені в основному російською та українською мовами. З цього сайту було відібрано вакансії у Польщі.

Вивантаження оголошень із сайту виконано за допомогою програми з платформи *dexi.io* [22]. Однією з переваг цієї платформи є те, що в ній є візуальний редактор веб-механізмів, що дає змогу працювати з програмою людям, не знайомим із кодуванням. Ще одна перевага полягає в тому, що всі створені та використані користувачем «інструменти» (алгоритми програми) контролюються самою платформою, тому не потрібно налаштовувати сервер та внутрішні бази даних. Завдяки широкому спектру функцій у наборі інструментів було створено інструмент, який сканував веб-сторінки сайтів для пошуку роботи, «витягував» та трансформував веб-дані у таблиці (рис. 3). Швидкість сканування становить близько 30 вакансій за хвилину (враховуючи, що середня кількість вакансій на сторінці – 20), з цього випливає, що за повний день роботи створюється база вакансій із понад 40 000 позицій, які можуть бути структуровані по містах, професіях тощо.

⁵ У 2014 р. 100 доларів США коштували 1188 грн 67 коп. (середнє за період), у січні 2015 р. – 1581 грн 27 коп., у лютому 2015 р. – 2447 грн 99 коп.; 100 євро у 2014 році відповідали 1571 грн 59 коп. (середнє за період), у січні 2015 р. – 1853 грн 45 коп., у лютому 2015 р. – 2779 грн 68 коп.

Рис. 3. Алгоритм дій робота для сканування сайту

Джерело: розроблено авторами на основі інформації з сайту [22].

За назвою роботи в оголошенні усі вакансії були закодовані за Класифікатором професій (версія від 2010 р.; на рівні коду з першого знаку; на основі порівняння назви роботи у вакансії та назви професії). Істотним недоліком такого кодування є те, що, наприклад, всі вакансії менеджерів були віднесені до категорії «Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери». На наступному етапі ми вирішили перевірити, чи відповідає структура вакансій із сайтів пошуку роботи структурі професій трудових мігрантів з України у Польщі та РФ. Дані у табл. 2 свідчать, що структура вакансій із сайтів не відповідає структурі професій трудових мігрантів, за винятком групи «найпростіші професії» у Польщі. Також за вакансіями з сайтів видно зсув вакансій у Польщі у бік найпростіших професій, а у РФ – у бік професій з кодами 1–4 (за результатами дослідження цей зсув не настільки значний: за професіями з кодами 1–4 у РФ працювало 13,3 % мігрантів, а у Польщі – 2,4 %). Цей зсув може бути зумовлений різним типом сайтів: на *flagma.pl* роботодавці можуть розмістити об'яви безкоштовно, а на *hh.ua* за розміщення оголошення необхідно сплатити, що відразу «відфільтровує» значну частину роботодавців, які шукають працівників для роботи на заводах або у сільському господарстві.

Відмінність між даними з сайту пошуку роботи та даними статистичного обстеження може бути результатом того, що не були розглянуті всі сайти для пошуку роботи: наприклад, як зазначено вище, на сайті *flagma.pl* оголошення в основному представлені російською і українською мовами. Відповідно, професії, які вимагають знання мови (коди 1–5) будуть розміщені роботодавцем на інших сайтах. Також є обмеженням, що дані з сайту для пошуку роботи було взято станом на одну дату. Вірогідно, що за умови відстеження довгих часових проміжків, результати були б точнішими.

Таблиця 2. Структура вакансій із сайтів пошуку роботи і структура професій за дослідженням «Зовнішня трудова міграція населення України», %

Назва професійної групи (за Класифікатором професій 2010)	За даними з Інтернет-сайтів пошуку роботи		За даними дослідження «Зовнішня трудова міграція»	
	<i>flagma.pl</i> (Польща)	<i>hh.ua</i> (РФ)	Польща	РФ
1. Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери	0,4	27,8	0,0	1,3
2. Професіонали	0,4	15,6	0,0	0,5
3. Фахівці	1,4	9,6	2,4	11,4
4. Технічні службовці	0,9	3,4	0,0	0,0
5. Працівники сфери торгівлі та послуг	4,4	32,1	17,0	7,6
6. Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	1,7	0,0	0,7	4,5
7. Кваліфіковані робітники з інструментом	26,2	2,3	23,7	37,0
8. Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	12,4	6,5	4,4	10,5
9. Найпростіші професії	52,2	2,7	51,7	27,0
Всього (у тис.; вакансій / осіб)	20,0	1,0	493,5	341,0

Джерело: розраховано авторами на основі даних *hh.ua*, *flagma.pl* та масиву «Зовнішня трудова міграція населення України» 2015–2017 рр.

Потенційно дані з сайтів пошуку роботи мають вказувати на основні тенденції щодо того, попит на яких працівників задовольняється за рахунок робочої сили з України. З української сторони єдиним джерелом даних щодо мігрантів є обстеження «Зовнішня трудова міграція населення України», але воно не враховує громадян, які виїхали родинami. Це ускладнює зіставлення даних сайтів і обстеження, враховуючи, що політика, наприклад, РФ, заохочує переселення на територію країни саме цілих родин, у тому числі через програми, які надають фінансову допомогу кожному члену родини [23]. Таким чином, попит на представників певних професій задовольняється у країні-реципієнті, що не знаходить відображення у даних української статистики.

Висновки. Здійснено спробу визначити потенціал використання «великих даних» для оцінки певних аспектів трудової міграції в Україні. Отримані результати свідчать, що динаміка пошукових запитів (на прикладі *Google Trends*) відображає основну переорієнтацію з роботи у Росії на роботу у Польщі, що мала місце після 2014 р. Водночас, можливість зіставлення структури вакансій із сайтів пошуку роботи і структури професій трудових мігрантів, оцінених за результатами дослідження «Зовнішня трудова міграція населення України», є проблематичною і потребує подальших досліджень. В цілому, дані, отримані з *Google Trends*, можуть бути використані для наближеної, якісної характеристики процесів, тоді як проблема масштабів трудової міграції залишається невирішеною. З урахуванням низького рівня користування Інтернетом в

Україні видається, що, принаймні у найближчі роки, дослідники мають поєднувати використання даних Інтернет із даними з традиційних джерел.

Серйозними бар'єрами для використання «великих даних» є: 1) відсутність законодавчого регулювання, яке б забезпечувало фахівцям органів державної влади, експертам та дослідникам доступ до неперсоніфікованих даних приватних компаній; 2) брак фахівців з аналізу «великих даних»; 3) брак доступного методичного та програмного забезпечення для роботи з «великими даними».

За результатами виконаного дослідження можна дійти висновку, що традиційні методи дослідження процесів трудової міграції на основі статистичних та адміністративних даних як основи для обґрунтованих управлінських рішень в Україні навряд чи поступляться «великим даним» у найближчій часовій перспективі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тишук Т. Велика міграція: чому ніхто в Україні не знає, скільки наших громадян виїхало за кордон [Електронний ресурс]. — 2018. — Режим доступу: <https://voxukraine.org/uk/velika-migratsiya-chomu-nihtu-v-ukrayini-ne-znae-skilki-nashih-gromadyan-viyihalo-za-kordon> (дата звернення: 18.01.2019).
2. Nowcasting (economics) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://en.wikipedia.org/wiki/Nowcasting_\(economics\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Nowcasting_(economics)) (дата звернення: 18.01.2019).
3. Zagheni E., Garimella V., Weber I., State B. Inferring International and Internal Migration Patterns from Twitter Data [Електронний ресурс] // Proceedings of the 23 International Conference on World Wide Web. — 2014. — Режим доступу: <https://ingmarweber.de/wp-content/uploads/2014/02/Inferring-International-and-Internal-Migration-Patterns-from-Twitter-Data.pdf> (дата звернення: 18.01.2019).
4. State B., Rodriguez M., Helbing D., Zagheni E. Migration of Professionals to the U.S. Evidence from LinkedIn data [Електронний ресурс] // SocInfo: Social Informatics. — 2014. — Режим доступу: http://zagheni.net/uploads/3/1/7/9/3179747/migration_professionals_linkedin.pdf (дата звернення: 18.01.2019).
5. Blumenstock J. Inferring patterns of internal migration from mobile phone call records: evidence from Rwanda [Електронний ресурс] // Information Technology and Development. — 2012. — Vol. 18, № 2. — Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/233346836_Inferring_patterns_of_internal_migration_from_mobile_phone_call_records_evidence_from_Rwanda (дата звернення: 18.01.2019).
6. Novak J., Ahas R., Aasa A., Silm S. Application of mobile phone location data in mapping of commuting patterns and functional regionalization: a pilot study of Estonia [Електронний ресурс] // Journal of Maps. — 2013. — P. 10–15. — Режим доступу: <https://doi.org/10.1080/17445647.2012.762331> (дата звернення: 18.01.2019).
7. Wladyka D.K. Queries to Google Search as Predictors of Migration Flows from Latin America to Spain [Електронний ресурс] // Journal of Population and Social Studies. — 2017. — Vol. 25, No. 4. — P. 312–327. — Режим доступу: http://www.jpss.mahidol.ac.th/PDF/v25n4_paper2.pdf (дата звернення: 18.01.2019).
8. Böhme M., Gröger A., Stöhr T. Searching for a Better Life: Predicting International Migration with Online Search Keywords [Електронний ресурс]. — 2017. — Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/321358705_Searching_for_a_Better_Life_Predicting_International_Migration_with_Online_Search_Keywords (дата звернення: 18.01.2019).
9. Кислова О.Н. Социология в контексте вызова «больших данных»: роль интеллектуального анализа данных в становлении новых подходов к социологическим исследованиям [Електронний ресурс] // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2015. — № 1148. — С. 57–62. — Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/4470/4041> (дата звернення: 18.01.2019).
10. Сариогло В.Г. «Великі дані» як джерело інформації та інструментарій для офіційної статистики: потенціал, проблеми, перспективи // Статистика України. — 2016. — № 4. — С. 12–19.

11. Хмелевська О.М. Репетиторство як складова тіньової освіти та можливості його оцінювання в Україні // Демографія та соціальна економіка. — 2017. — № 1 — С. 37–53. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.037>
12. Кучерук В.Ю., Головащенко І.О., Глушко М.В. Як Big Data (великі дані) впливають на буття людини [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17811/2555.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 18.01.2019).
13. Individuals using the Internet (% of population) / World Bank [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS> (дата звернення: 18.01.2019).
14. Letouzé E. Big Data for Development: Challenges & Opportunities [Електронний ресурс]. — 2012. — Режим доступу: <http://www.unglobalpulse.org/sites/default/files/BigDataforDevelopment-UNGloabalPulseJune2012.pdf> (дата звернення: 18.01.2019).
15. Sangen M van der, Sandijk J. van. Mapping migrant flows with satellites [Електронний ресурс]. // Statistics Netherlands (CBS). — 2018. — Режим доступу: <https://www.cbs.nl/en-gb/corporate/2018/09/mapping-migrant-flows-with-satellites> (дата звернення: 18.01.2019).
16. Чудиновских О.С. Большие данные и статистика миграции [Електронний ресурс] // Вопросы статистики. — 2018. — № 25. — С. 48–56. — Режим доступу: https://istina.msu.ru/download/106684550/1f1COP:n_b2GlsCo1Gj_Pk4Wlseug7N_SI/ (дата звернення: 18.01.2019).
17. Google Trends [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://trends.google.com/trends> (дата звернення: 18.01.2019).
18. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / за ред. Е.М. Лібанової; Міжнародна організація праці; Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. — Будапешт, 2013. — 96 с.
19. First permits issued for remunerated activities by reason, length of validity and citizenship [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_resocc-&lang=en (дата звернення: 18.01.2019).
20. Opinion Software Media. Данные работы Панели [Електронний ресурс] // Factum Group. — 2018. — Режим доступу: https://inau.ua/sites/default/files/file/1810/top-25_saytiv_u_veresni_2018.pdf (дата звернення: 18.01.2019).
21. SimilarWeb [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.similarweb.com> (дата звернення: 18.01.2019).
22. Dexi.io [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://dexi.io> (дата звернення: 18.01.2019).
23. Государственная программа по содействию добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников. Официальный информационный пакет. — Режим доступу: https://xn--b1aew.xn--p1ai/mvd/structure1/Glavnie_upravlenija/guvvm/compatriots/information-pack (дата звернення: 18.01.2019).

REFERENCES

1. Tyshchuk, T. (2018). Velyka mihratsiia: chomu nikhto v Ukraini ne znaie, skilky nashykh hromadian vyikhalo za kordon [Large migration: why nobody knows in Ukraine how many of our citizens moved abroad]. *voxukraine.org*. Retrieved from <https://voxukraine.org/uk/velika-migratsiya-chomu-niht-to-v-ukrayini-ne-znaie-skilki-nashih-gromadyan-viyihalo-za-kordon/> [in Ukrainian].
2. Nowcasting (economics). (n.d.). *en.wikipedia.org*. Retrieved from [https://en.wikipedia.org/wiki/Nowcasting_\(economics\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Nowcasting_(economics))
3. Zagheni, E., Garimella, V., Weber, I., & State, B. (2014). Inferring International and Internal Migration Patterns from Twitter Data. *Proceedings of the 23rd International Conference on World Wide Web. ingmarweber.de*. Retrieved from <https://ingmarweber.de/wp-content/uploads/2014/02/Inferring-International-and-Internal-Migration-Patterns-from-Twitter-Data.pdf>
4. State, B., Rodriguez, M., Helbing, D., & Zagheni, E. (2014). Migration of Professionals to the U.S. Evidence from LinkedIn data. *SocInfo: Social Informatics. zagheni.net*. Retrieved from http://zagheni.net/uploads/3/1/7/9/3179747/migration_professionals_linkedin.pdf.
5. Blumenstock, J. (2012). Inferring patterns of internal migration from mobile phone call records: evidence from Rwanda. *Information Technology and Development*, Vol. 18, 2. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/233346836_Inferring_patterns_of_internal_migration_from_mobile_phone_call_records_evidence_from_Rwanda

6. Novak, J., Ahas, R., Aasa, A., & Silm, S. (2013). Application of mobile phone location data in mapping of commuting patterns and functional regionalization: a pilot study of Estonia. *Journal of Maps*, 10-15. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/17445647.2012.762331>
7. Wladyka, D.K. (2017). Queries to Google Search as Predictors of Migration Flows from Latin America to Spain. *Journal of Population and Social Studies*, 25, 312-327. Retrieve from http://www.jpss.mahidol.ac.th/PDF/v25n4_paper2.pdf
8. Böhme, M., Gröger, A., & Stöhr, T. (2017). Searching for a Better Life: Predicting International Migration with Online Search Keywords. *researchgate.net*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/321358705_Searching_for_a_Better_Life_Predicting_International_Migration_with_Online_Search_Keywords
9. Kyslova, O.N. (2015). Sotsyologiya v kontekste vuzova «bolshykh dannukh»: rol intellektualnogo analiza dannukh v stanovlenii novukh podkhodov k sotsiologicheskimi issledovaniyam [Sociology in the context of the challenge of “big data”: the role of data mining in the development of new approaches to sociological research]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*. - *The journal of V.N. Karazin Kharkiv National University*, 1148, 57-62. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/4470/4041> [in Ukrainian].
10. Sarioglo, V.G. (2016). «Velyki dani» yak dzherelo informatsii ta instrumentarii dlia ofitsiinoi statystyky: potentsial, problemy, perspektyvy. [«Big data» as a source of information and tool for official statistics: potential, problems, perspectives]. *Statystyka Ukrainy - Statistics of Ukraine*, 4, 12-19 [in Ukrainian].
11. Khmelevska, O.M. (2017). Repetytorstvo yak skladova tinovoi osvity ta mozhlyvosti yoho otsiniuvannia v Ukraini [Tutoring as a component of the shadow education and approaches to its assessment in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 37-53. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.037> [in Ukrainian].
12. Kucheruk, V.Yu., Holovashenko, I.O., & Hlushko, M.V. (n.d.). Yak Big Data (Velyki dani) vplyvaiut na buttia liudyny [How Big data influences human life]. *ir.lib.vntu.edu.ua*. Retrieved from <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17811/2555.pdf?sequence=3&isAllowed=y> [in Ukrainian].
13. Individuals using the Internet (% of population) (n.d.). World Bank. *data.worldbank.org*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS>
14. Letouzé, E. (2012). Big Data for Development: Challenges & Opportunities. *unglobalpulse.org*. Retrieved from <http://www.unglobalpulse.org/sites/default/files/BigDataforDevelopment-UNGloabalPulseJune2012.pdf>
15. Sangen, M van der., & Sandijk, J van. (2018). Mapping migrant flows with satellites. Statistics Netherlands (CBS). *cbs.nl*. Retrieved from <https://www.cbs.nl/en-gb/corporate/2018/09/mapping-migrant-flows-with-satellites>
16. Chudinovskiy, O.S. (2018). Bolshie dannye i statistika migratsii [Big data and migration statistics]. *Voprosy statistiki - Questions of statistics*, 25, 48-56. Retrieved from https://istina.msu.ru/download/106684550/1f1COP:n_b2GlsCo1Gj_Pk4Wlseug7N_SI/ [in Russian]
17. Site «Google Trends» (n.d.). *trends.google.com*. Retrieved from <https://trends.google.com/trends/>
18. Libanova, E.M. (Eds.). (2013). *Zvit shchodo metodologii, orhanizatsii provedennia ta rezultativ modul-noho vybirkovoho obstezhennia z pytan trudovoi mihratsii v Ukraini* [Report on the Methodology, Organization and Results of a Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine]. Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe.
19. First permits issued for remunerated activities by reason, length of validity and citizenship. (n.d.). *appsso.eurostat.ec.europa.eu*. Retrieved from http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_resocc&lang=en
20. Opinion Software Media. Dannye raboty Paneli [Opinion Software Media. Panel data] (2018). Retrieved from https://inau.ua/sites/default/files/file/1810/top-25_saytiv_u_veresni_2018.pdf.
21. Site «SimilarWeb» (n.d.). Retrieved from <https://www.similarweb.com>
22. Site «Dexi.io» (n.d.). dexi.io. Retrieved from <https://dexi.io>
23. Gosudarstvennaya programma po sodejstviyu dobrovolnomu pereseleniju v Rossijskuju Federaciju sootchestvennikov. Oficialnyj informacionnyj paket [State program to promote the voluntary resettlement of compatriots to the Russian Federation. Official Information Pack] (n.d.). *xn--b1aew.xn--p1ai*. Retrieved from https://xn--b1aew.xn--p1ai/mvd/structure1/Glavnie_upravlenija/guvn/compatriots/informati-on-pack

Стаття надійшла до редакції 06.02.2019.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.209>

УДК 332, 330.1

JEL CLASSIFICATION: R21, I32, B41

Ю.А. КЛИМЕНКО

голов. економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: yuliia_klymenko@ukr.net

КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ І МЕТОДИКА ОЦІНКИ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ ЗА ЖИТЛОВИМИ УМОВАМИ

Специфіка поняття соціального відторгнення полягає у плюралістичному підході до визначення даного терміна. Багатовимірність соціального відторгнення породжує різні суб'єктивні інтерпретації. У процесі використання операціоналізація цього терміна, стає все більш розмитою, а характеристики часто нівелюються. Концепція соціального відторгнення за житловими умовами охоплює багато вимірів і широке коло соціальних та економічних проблем. Для уникнення концептуальних і аналітичних труднощів у результаті інтерпретаційної багатоманітності в статті запропоновано методикау обчислення соціального відторгнення за житловими умовами.

Метою статті є визначення критеріїв соціального відторгнення за житловими умовами та розробка на їх основі детальної методики його обчислення. Розроблено систему критеріїв, визначальних для ідентифікації ситуації відторгнення в житлі. Саме факт належності у особи ознак відторгнення із запропонованого переліку ідентифікує особу чи домогосподарство як соціально відторжене. Алгоритм обчислення соціального відторгнення має базуватися на запровадженні певної межі для кожного виміру відторгнення в житлових умовах: коли ситуація гірша за встановлену межу особу чи домогосподарство можна вважати соціально відторгнутим.

Методика призначена для обчислення континууму соціальних груп, які потрапляють до категорії соціально відторгнених за житловими умовами, і складається з трьох частин. На першому етапі відбувається оцінювання масштабу соціального відторгнення за житловими умовами, на другому — відторгнених за житловими умовами класифікують за інтенсивністю відторгнення, на третьому їх ранжують за ступенем відторгнення. Запропоновано також варіант оцінки шансів виходу з ситуації відторгнення. Виокремлено групи ризику відторгнення, для яких ситуація може критично погіршитися в разі незначної зміни соціального статусу.

Ключові слова: житлові умови, відторгнуті, припустиме соціальне відторгнення, поміrne соціальне відторгнення, високе соціальне відторгнення, надмірне соціальне відторгнення. масштаби соціального відторгнення, насичене соціальне відторгнення, ненасичене соціальне відторгнення, Україна, домогосподарство.

Клименко Ю.А.

глав. экономист

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: yuliia_klymenko@ukr.net

КРИТЕРИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И МЕТОДИКА ОЦЕНКИ СОЦИАЛЬНОГО ОТТОРЖЕНИЯ ПО ЖИЛИЩНЫМ УСЛОВИЯМ

Специфика понятия социального отторжения заключается в плюралистическом подходе к определению данного термина. Многомерность социального отторжения порождает различные субъективные интерпретации. В процессе использования операционализация этого термина, становится все более размытой, а характеристики часто нивелируются. Концепция социального отторжения по жилищным условиям охватывает много измерений и широкий круг социальных и экономических проблем. Во избежание концептуальных и аналитических трудностей в результате интерпретационного многообразия в статье предложена методика расчета социального отторжения по жилищным условиям.

Цель статьи — определение критериев социального отторжения в жилищных условиях и разработка на их основе детальной методики его измерения. Разработана система показателей, определяющих для идентификации ситуации отторжения по жилищным условиям. Сам факт наличия признаков отторжения из предложенного перечня идентифицирует лицо или домохозяйство как социально отторгнутых. Алгоритм вычисления социального отторжения должен базироваться на внедрении определенного предела для каждого измерения отторжения в жилищных условиях, когда ситуация хуже установленного предела лицо или домохозяйство могут считаться социально отторгнутыми.

Методика предназначена для определения континуума социальных групп, попадающих в категорию социально отторгнутых по жилищным условиям и состоит из трех частей. На первом этапе происходит оценивание масштаба социального отторжения по жилищным условиям, на втором — отторгнутых классифицируют по интенсивности отторжения, на третьем — ранжируют по степени отторжения. Предложен также вариант оценки шансов выхода из ситуации отторжения. Выделены группы риска отторжения, для которых ситуация может критически ухудшиться в случае незначительного изменения социального статуса.

Ключевые слова: жилищные условия, отторженные, допустимое социальное отторжение, умеренное социальное отторжение, высокое социальное отторжение, чрезмерное социальное отторжение, масштабы социального отторжения, насыщенное социальное отторжение, ненасыщенное социальное отторжение, Украина, домохозяйство.

Yu.A. Klymenko

Head economist

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60

E-mail: yuliia_klymenko@ukr.net

DEFINITION CRITERIA AND EVALUATION METHOD OF SOCIAL EXCLUSION BY HOUSING CONDITIONS

The specificity of the social exclusion concept lies in the pluralistic approach to the term definition. The social exclusion multidimensionality involves various subjective interpretations. In the process of using the operationalization of this term, it becomes increasingly indistinct, and characteristics are often leveled off. The concept of social exclusion of housing covers many dimensions and a wide range of social and economic issues. In order to avoid conceptual and analytical difficulties as a result of interpretative diversity, the paper proposes a method for calculating social exclusion in housing conditions.

The purpose of the article is to determine the criteria for social exclusion of housing conditions and to develop a detailed methodology for measurement. A system list of indicators for defining the social exclusion in housing conditions is developed. If housing conditions have some indicators from the proposed list, a household is identified as socially excluded. The algorithm for measurement of social exclusion must be based on the introduction

of certain boundary for each dimension of exclusion in housing conditions: when a situation is worse than the established boundary, a person or a household is considered as socially excluded.

The article also proposes an option to evaluate the chances of exiting social exclusion. The methodology is intended for measurement of the continuum of socially excluded in housing conditions social groups and consists of three parts. At the first stage there is an assessment of the scale of social exclusion in housing conditions, at the second stage of exclusions by housing conditions are classified according to the intensity, at the third stage they are ranked according to the degree of exclusion. Evaluation option of chances of exiting social exclusion is proposed. The risk groups of exclusion, for which the situation can critically deteriorate in the event of a slight change in social status, are highlighted.

Keywords: *housing conditions, excluded, admissible social exclusion, moderate social exclusion, high social exclusion, exorbitant social exclusion, scale of social exclusion, saturated social exclusion, unsaturated social exclusion, Ukraine, household.*

Постановка проблеми. Політика більшості країн світу прямо чи опосередковано спрямована на зменшення соціального відторгнення в суспільстві, але досі не досягнуто консенсусу щодо визначення його характеру. Отже неможливо визначити, наскільки успішною є політика держави у відповідному напрямі. Для підвищення ефективності політики варто було застосувати гранично чітке визначення явища соціального відторгнення, розуміючи при цьому його комплексність. Водночас нині недостатньо уваги приділяють соціальному відторгненню в аспекті житлових умов. Щоб сформулювати конкретне визначення відторгнення за житловими умовами необхідно мати чіткі інтерпретаційні критерії того, що охоплює відторгнення за житловими умовами.

Проблема забезпечення населення житлом, особливо якісним, є вкрай актуальною для України. Попри це, у сучасній державній житловій політиці замало уваги приділено проблемі забезпечення українців якісним житлом. Самостійне поліпшення житлових умов є нереальним для більшості громадян України через низький рівень споживчих можливостей: за даними *Bloomberg Global City Housing Affordability Index* [1], придбати житло в українській столиці можна, маючи дохід понад 3 тисячі доларів на місяць. Саме тому в Україні оренда житла для багатьох мешканців є найдоступнішим способом розв'язання житлової проблеми. Тому за рейтингом *Bloomberg* Київ посідає друге місце в світі за вартістю оренди житла. Водночас кількісні та якісні характеристики житла українців не відповідають стандартам європейських країн.

Додатковим аспектом соціальної політики, спрямованої на звуження кола соціально відторгнутих за житловими умовами осіб є підтримка тих груп населення, які на даний момент знаходяться на грані соціального відторгнення. Треба зосередити зусилля на створенні умов, за яких кожна особа зможе обрати прийнятний варіант самостійного вирішення житлового питання. Адже простіше запобігти відторгненню, ніж виводити громадян із ситуації відторгнення.

Актуальність дослідження. Боротьба з відторгненням і його негативними наслідками, передбачає розробку ефективних способів вимірювання соціального відторгнення. Оптимальним шляхом до цього є розробка уніфікованих індикаторів для виявлення відторгнення.

Новизна підходу полягає у виборі пріоритетних напрямів у процесі розробки детальної методики обчислення соціального відторгнення в житлових умовах на основі врахування його доступних показників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначити поняття соціального відторгнення тривалий час намагаються науковці з різних країн. Проблему визначення соціального відторгнення розглядав Р. Піс (R. Pease) [2]; К. Артурсон (K. Arthurson)

та К. Якобс (K. Jacobs) [3] акцентують увагу на соціальному відторгненні через погані житлові умови; у роботах А. Аткинсона (A. Atkinson) [4], Р. Левітас (R. Levitas) та Х. Сільвер (H. Silver) [5] висвітлено специфіку вимірювання соціального відторгнення. Концепт соціального відторгнення інтерпретували фахівці із соціології, економіки, психології, досліджуючи різні аспекти проблеми соціального відторгнення. В Україні дослідження цього питання актуалізувалося лише з початком нового тисячоліття. Йому приділили увагу Е. Лібанова [6], проаналізувавши відторгнення від економічного життя, Ю. Левенець [6], який розглядав відторгнення від політичного життя, О. Макарова [6,7], С. Бабенко [8], О. Рєвнінцева [9], висвітливши різні прояви соціального відторгнення в контексті викликів українського суспільства. Проблематику житлової сфери розглядали Л. Черенько, акцентуючи увагу на виборі напрямів житлової політики [10], В. Новіков, який окреслив фінансові питання житлового будівництва [11], В. Шишкін – проаналізував бідність домогосподарств за житловими умовами [12], А. Реут, описавши трансформацію житлових умов під впливом соціальних змін [13], та ін.

Метою цієї статті є визначення критеріїв соціального відторгнення за житловими умовами та розробка на їх основі детальної методики обчислення соціального відторгнення за житловими умовами.

Для досягнення мети застосовано аналітичні та загальнонаукові **методи**. Серед них системний метод (застосовано для дослідження комплексної взаємодії суттєвих показників соціального відторгнення), метод узагальнення (узагальнено ідеї науковців, які безпосередньо вивчали проблематику соціального відторгнення), метод класифікації (запропоновано класифікацію соціального відторгнення за інтенсивністю та за різними ступенями), метод порівняння (для опису запропонованих видів соціального відторгнення за житловими умовами та виявлення спільних і відмінних їхніх рис).

Виклад основного матеріалу дослідження. Алгоритм для обчислення соціального відторгнення має базуватися на запровадженні певної межі для кожного виміру відторгнення за житловими умовами. Якщо ситуація є гіршою за встановлену як межу, то особа (домогосподарство) можуть вважатися відторгнутими. Щоб обчислити континуум соціальних груп, які потрапляють у категорію соціально відторгнутих за житловими умовами, пропонуємо систему показників, за якими особа (домогосподарство) можуть бути відторгнутими.

Система критеріїв соціального відторгнення.

1. *Проживання у аварійному чи зношеному житлі.* Домогосподарство вважається відторгнутим за ознакою проживання в аварійному житлі, якщо конструктивні елементи житла не відповідають вимогам безпечної експлуатації, є частково зруйнованими, або його фізичний знос становить 81–100 %. Показник – частка осіб, які проживають в аварійному житлі (Джерело: Державна служба статистики України).

Домогосподарство вважається відторгнутим за ознакою проживання в зношеному (ветхому) житлі, якщо конструктивні елементи житла обмежено виконують свої функції, конструктивні елементи зазнали фізичного зносу від 61 % до 80 %. Показник – частка осіб, які проживають у ветхому житлі (Джерело: Державна служба статистики України).

2. *Перенаселеність житлових приміщень.* Домогосподарство вважається відторгнутим за ознакою перенаселення, якщо у домогосподарстві недостатньо доступного житлового простору і високе навантаження велика кількість мешканців на одну кімнату. Показник розраховується шляхом порівняння для кожного домогосподар-

ства загальної кількості наявних кімнат із тією мінімальною кількістю кімнат, яка є необхідною для статеві-вікового складу кожного домогосподарства згідно зі стандартами європейської методики *Eurostat*: чим більше кімнат бракує домогосподарству, тим вищим є рівень перенаселеності. Розраховують за методикою *Eurostat* на основі даних Обстеження умов життя домогосподарств.

Домогосподарство вважають перенаселеним, якщо воно немає в своєму розпорядженні мінімально необхідної кількості кімнат, а саме [14]:

- одна загальна кімната для домогосподарства;
- одна кімната на подружжя в домогосподарстві;
- одна кімната для кожної самотньої людини віком 18 років або більше;
- одна кімната на двох дітей однієї статі віком 12–17 років;
- одна кімната для кожної дитини віком 12–17 років, і якщо вони не враховані в попередній категорії (діти різної статі);
- одна кімната на пару дітей віком до 12 років.

3. *Наявність зручностей* (доступ до основних санітарно-побутових приміщень). Домогосподарство вважається відторгнутим за ознакою проживання в житлі без зручностей, якщо в домогосподарстві немає водопроводу або каналізації. (Джерело: Державна служба статистики України).

4. *Фінансова можливість відремонтувати житло*

4.1. Приміщенню, де проживає домогосподарство, *потрібний дрібний ремонт*: наприклад, фарбування, відсутні плитка для підлоги, зовнішнє покриття, сайдинг, треба полагодити сходи, перила.

4.2. Приміщенню, де проживає домогосподарство, *потрібний капітальний ремонт*: несправною є сантехніка або електропроводка, конструкції стін, підлоги або стелі, необхідний ремонт опалювальної системи.

Показники — коли було збудоване житло, коли відбувався останній капітальний ремонт (Джерело: Державна служба статистики України).

5. *Доступність житла*

5.1. *Економічна доступність житла*:

- можливість придбати житло. Показник — співвіднесення цін на нерухомість і доходів домогосподарства з урахуванням статеві-вікового складу домогосподарства та структури витрат;
- можливість утримувати житло. Показник — частка витрат на житло в сукупних доходах домогосподарства.

5.2. *Територіальна доступність житла* — віддаленість від найближчих об'єктів соціальної інфраструктури. Показник — частка домогосподарств, які потерпають від відсутності поблизу житла закладу охорони здоров'я — фельдшерсько-акушерського пункту, амбулаторії, поліклініки, аптеки (Джерело: Державна служба статистики України).

6. *Стан безпритульності* — повна відсутність житла.

Показник — кількість осіб, виявлених на обліку в соціальних центрах обліку бездомних громадян (Джерело: Державна служба статистики України). Також необхідно урахувати експертні оцінки кількості безпритульних у містах, використовувати аналітичні дані відповідних громадських організацій.

Детальний алгоритм розрахунку соціального відторгнення за житловими умовами. Запропонована методика обчислення соціального відторгнення за житловими умовами складається з трьох частин:

1. Визначення масштабів відторгнення в житлових умовах;

2. Класифікація соціального відторгнення за інтенсивністю;
3. Класифікація відторгнення за різними ступенями.

Перелік ознак відторгнення, які треба враховувати для визначення масштабів відторгнення, його ступенів та інтенсивності за житловими умовами:

- безпритульність;
- проживання в аварійному чи зношеному житлі;
- відсутність окремого житла;
- житло потребує капітального ремонту;
- відсутність каналізації в житлі;
- відсутність водопроводу в житлі;
- проживання в перенаселеному житлі;
- частка витрат на житло в доходах домогосподарств;
- віддаленість до найближчих закладів соціальної інфраструктури;
- житло потребує дрібного ремонту.

Визначення масштабів відторгнення в житлових умовах. Масштаби відторгнення (V) — це сукупність населення, яка має хоча б одну ознаку відторгнення за житловими умовами, незалежно від їх класифікацій.

$$V = Q / N * 100 \%,$$

де Q — чисельність населення, яка має хоча б одну ознаку відторгнення за житловими умовами, незалежно від їх класифікацій, N — загальна чисельність населення України.

Класифікація соціального відторгнення за інтенсивністю.

1. Ненасичене відторгнення — відторгнення за однією ознакою:

$$G_i = Q_i / N * 100 \%,$$

де G_i — масштаб відторгнення за певною ознакою; Q_i — чисельність населення, яке має певну ознаку відторгнення за житловими умовами; N — загальна чисельність населення України.

Перелік ознак відторгнення аналогічний переліку у підпункті щодо вимірювання масштабів соціального відторгнення.

2. **Насичене відторгнення** — стосується виключення з більш ніж одного домену невідповідних житлових умов, що спричиняє серйозні негативні наслідки для якості життя, благополуччя та майбутніх життєвих можливостей:

- за двома ознаками, наприклад, аварійне перенаселене житло;
- за трьома ознаками, наприклад, перенаселене житло без ремонту і зручностей;
- за n ознаками

$$G_{nn} = \frac{Q_{n1} + Q_{n2} + Q_{n3} + \dots + Q_{nn}}{N} * 100 \%,$$

де G_{nn} — масштаб відторгнення за сукупністю певних ознак; Q_{nn} — чисельність населення, яке має певну ознаку відторгнення за житловими умовами; N — загальна чисельність населення України.

Перелік ознак відторгнення аналогічний переліку у підпункті щодо вимірювання масштабів соціального відторгнення.

Класифікація соціального відторгнення за різними ступенями. Ступінь соціального відторгнення — оцінка критичності ситуації відторгнення за житловими умовами. Запропоновано виділяти чотири ступеня соціального відторгнення залежно від погіршення / поліпшення ситуації за житловими умовами. За ступенем розрізняють:

1. *Надмірне відторгнення* характеризується повною відсутністю житла (стан безпритульності). Джерело — соціологічні опитування та експертні оцінки, дані громадських організацій;

2. *Високе відторгнення* — описує стан житлових умов в одному з варіантів:

- проживання в аварійному чи зношеному житлі;
- немає окремого житла;
- за методикою перенаселеності *Eurostat* домогосподарству не вистачає трьох і більше кімнат;

3. *Помірне відторгнення* характеризується наявністю житла, але житлові умови неналежної якості — може бути постійним або з чергуванням фаз загострення (погіршенням житлових умов). Відторгнення за двома і більше наступними показниками: потрібний капітальний ремонт; відсутній водопровід; відсутня каналізація; за методикою перенаселеності *Eurostat* домогосподарству не вистачає двох і більше кімнат; частка витрат на житло в доходах домогосподарства перевищує 50 %; заклади соціальної інфраструктури розташовані на відстані понад 3 км;

4. *Припустиме відторгнення* — відторгнення за двома і менше ознаками. А саме: потрібний дрібний ремонт; за методикою перенаселеності *Eurostat* домогосподарству не вистачає однієї кімнати; частка витрат на житло в доходах домогосподарства перевищує 30 %; заклади освіти та охорони здоров'я віддалені на понад 3 км.

Важливим моментом у подоланні соціального відторгнення є оцінка шансів тих осіб, які на даний момент не є соціально відторгнутими, але балансують на межі відторгнення. Стосується тих категорій населення, які зараз не є відторгнутими за житловими умовами, але у разі зміни соціального статусу ситуація може критично погіршитися і перетворитися на відторгнення за житловими умовами.

Група ризику соціального відторгнення за житловими умовами охоплюють осіб, для яких:

- у разі народження дитини і збільшення кількості осіб у домогосподарстві на одну особу, житло стане перенаселеним;
- якщо дорослі діти знайдуть інше житло і кількість осіб у домогосподарстві зменшиться на одну особу, зміниться й ситуація з перенаселеністю житла;
- можливість придбати житло перевищує 20 років (співвідношення середнього доходу із середніми ринковими цінами на житло в регіоні).

Паралельно варто оцінити також шанси соціально відторгнутих осіб вийти з ситуації відторгнення за житловими умовами. Індикаторами оцінки таких шансів є:

- можливість придбати житло не довше ніж за 10 років;
- питома вага умовно вільних коштів (допомагає оцінити скільки коштів особа / домогосподарство можуть спрямувати на заощадження) — понад 30 %.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Запропонована методика оцінки соціального відторгнення за житловими умовами створена на основі та з урахуванням наявного інформаційного забезпечення. Основний критерій відбору показників — відкритість інформації: будь-який суб'єкт може безперешкодно знайти інформацію за цими показниками соціального відторгнення у вільному доступі у мережі Інтернет. Сформована система показників характеризує різні аспекти відторгнення за житловими умовами, до переліку включено кількісні та якісні показники. Класифікація

соціального відторгнення враховує рівень критичності ситуації відторгнення за житловими умовами залежно від посилення / послаблення ситуації такого відторгнення, а також рівень насиченості ознаки відторгнення серед певних соціальних груп.

Концепція соціального відторгнення за житловими умовами охоплює багато вимірів і широке коло соціальних та економічних проблем. Наявне інформаційне забезпечення не дає змоги висвітлити весь спектр даної проблематики. Тому необхідними є подальші дослідження, спрямовані на розширення переліку показників, що стосуються кількісно-якісних характеристик житлових умов. Ураховуючи обмеженість доступності інформації, запропонована методика не окреслює деякі важливі аспекти (наприклад, фінансову спроможність відремонтувати житло, фактичний стан житлових приміщень тощо). Основним джерелом даних щодо соціального відторгнення за житловими умовами є Державна служба статистики України. Можливо, запровадження в Україні *EU–SILC* допоможе уникнути цих обмежень інформаційного забезпечення та здійснити багатоаспектний аналіз соціального відторгнення, що сприятиме вдосконаленню та широкому впровадженню методики оцінки соціального відторгнення за житловими умовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. These cities have the least affordable housing [Електронний ресурс] // Bloomberg. – 2017. – Режим доступу: <https://www.weforum.org/agenda/2017/11/affordable-housing-is-a-big-problem-in-these-cities/> (дата звернення: 20.01.2019).
2. *Peace R.* Social Exclusion: A Concept in Need of Definition. 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pdfs.semanticscholar.org/49fb/fc52499c1bc094a2a0d42e4b0f5b90fab402.pdf (дата звернення: 20.01.2019).
3. *Arthurson K., Jacobs K.* Social exclusion and housing AHURI Final Report. – 2003. – 42 p.
4. *Atkinson A.* Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. New York, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf> (дата звернення: 20.01.2019).
5. *Levitas R.* The concept and measurement of social exclusion // *Poverty and Social Exclusion in Britain. The Millennium Survey* / Eds C. Pantazic, D. Gordon, R. Levitas. – 2006. – P. 123–162 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.693.683&rep=rep1&type=pdf>
6. Україна: на шляху до соціального залучення: Національна доповідь про людський розвиток – 2011 / [Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова та ін.]; Незалежне видання, Програма розвитку ООН в Україні. – Київ, 2011. – 124 с.
7. *Макарова О.В.* Соціальне відторгнення в Україні: специфіка проявів та методологія оцінювання // *Демографія та соціальна економіка*. – 2011. – № 1 (15). – С. 57–68. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.057>
8. *Бабенко С.С.* Социальная включенность и социальная эксклюзия: новое измерение социальных неравенств в современном обществе // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр.* – Харків, 2007. – С. 49–56.
9. *Рєвніцева О.В.* Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження // *Демографія та соціальна економіка*. – 2008. – № 1. – С. 98–106.
10. *Черенько Л.М.* Житлові умови населення України та вибір пріоритетних напрямів житлової політики // *Демографія та соціальна економіка*. – 2018. – № 1(32). – С. 126–139. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.126>
11. *Новіков В.М.* Удосконалення фінансування житлового будівництва // *Демографія та соціальна економіка*. – 2018. – № 3 (34). – С. 86–99. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.086>
12. *Шишкін В.С.* Бідність населення України за житловими умовами // *Демографія та соціальна економіка*. – 2016. – № 1 (26). – С. 51–64. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.051>
13. *Реут А.Г.* Еволюція житлових умов під впливом соціальних змін // *Демографія та соціальна економіка*. – 2017. – № 3 (31) – С. 174–185. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.174>

14. Overcrowding rate/ Eurostat [Електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Overcrowding_rate (дата звернення: 10.01.2019).

REFERENCES

1. These cities have the least affordable housing (2017). Bloomberg. *weforum.org*. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2017/11/affordable-housing-is-a-big-problem-in-these-cities/>.
2. Peace, R. (2001). Social Exclusion: A Concept in Need of Definition. *pdfs.semanticscholar.org*. Retrieved from pdfs.semanticscholar.org/49fb/fc52499c1bc094a2a0d42e4b0f5b90fab402.pdf
3. Arthurson, K., & Jacobs, K. (2003). Social exclusion and housing. AHURI Final Report.
4. Atkinson, A. (2010). Analysing and Measuring So–cial Inclusion in a Global Context. New York. *un.org*. Retrieved from <http://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf>
5. Levitas, R. (2006). The concept and measurement of social exclusion. Poverty and Social Exclusion in Britain. *The Millennium Survey*. (C. Pantazic, D. Gordon, R. Eds.). Levitas.
6. Libanova, E., Levenets, Yu., & Makarova, O. et al. (2011). *Ukraina: na shliakhu do sotsialnoho zaluchennia: Natsionalna Dopovid pro liudskiy rozvytok 2011 [Ukraine: Towards Social Inclusion: National Human Development Report 2011]*. Kyiv: Nezalezhne vydannia Prohramy rozvytku OON v Ukraini [in Ukrainian].
7. Makarova, O.V. (2011). Sotsialne vidtorhnennia v Ukraini: spetsyfika proiaviv ta metodolohiia otsiniuvannia [Social exclusion in Ukraine: specificity of manifestations and assessment methodology]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (15), 57-68. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.057> [in Ukrainian].
8. Babenko, S.S. (2007). Sotsyalnaia vkluchennost y sotsyalnaia eksklyuziia: novoe yzmerenye sotsyalnykh neravenstv v sovremennom obshchestve [Social inclusion and social exclusion: a new dimension of social inequalities in modern society]. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society*. Kharkiv [in Russian].
9. Rievnitseva, O.V. (2008). Sotsialne vykliuchennia: problemy vyznachennia ta doslidzhennia [Social exclusion: problems of definition and research]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 98-106 [in Ukrainian].
10. Cherenko, L.M. (2018). Zhytlovi umovy naselennia Ukrainy ta vybir priorytetnykh napriamiv zhytlovoi polityky [Housing conditions in ukraine and choice of policy priorities]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (32), 126-139. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.126> [in Ukrainian].
11. Novikov, V.M. (2018). Udoskonalennia finansuvannia zhytloвого budivnytstva [Improvement of housing financing]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (34), 86-99. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.086> [in Ukrainian].
12. Shyshkin, V.S. (2016). Bidnist naselennia Ukrainy za zhytlovymy umovamy [Poverty population in ukraine by housing conditions] *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (26), 51-64. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.051> [in Ukrainian].
13. Reut, A.H. (2017). Evoliutsiia zhytlovykh umov pid vplyvom sotsialnykh zmin [Evolution of housing conditions under the influence of social changes]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 3 (31), 174-185. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.03.174> [in Ukrainian].
14. Overcrowding rate (2014). Eurostat. *ec.europa.eu*. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Overcrowding_rate

Стаття надійшла до редакції журналу 30.01.2019.

ВОСКОБОЙНИК В.В.

*президент Всеукраїнської Асоціації
компаній міжнародного працевлаштування*

ПОСИЛЕННЯ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ ДО КРАЇН ЄВРОПИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

*Виступ на Міжнародній науково-практичній конференції
«100-річчя НАН України: внесок у дослідження міграційних процесів на зламі тисячоліть»
27 листопада 2018 р.*

З відкриттям «європейського напрямку» трудової міграції з України за останні чотири роки звикли їхати до Європи в пошуках роботи мільйони наших співвітчизників. Насправді причини цього явища очевидні — війна на Сході, економічне падіння у 2015–2016 рр., розпач і депресія людей, які перестали бачити своє майбутнє, адже їхній рівень доходу скоротився у два–три рази. Вихід зі скрути українці часто вбачають у роботі за кордоном, у сусідніх країнах, де економіка продовжує зростати, зарплати вищі за українські, атмосфера в суспільстві набагато спокійніша.

Традиційно багато українців працювали в Російській Федерації. Нині перебувати там громадянам України дуже небезпечно і не вигідно. Небезпечно, адже права людини там можуть бути порушені в будь-який момент, а не вигідно тому, що економіка Росії зараз у стані стагнації, тож зарплати реально зменшуються. Відповідно, декілька років триває процес перетікання українських трудових мігрантів із РФ до країн Європи. Згідно з результатами нещодавніх соціопитувань, у РФ хочуть працювати не більше 6–8 % українців, у Польщі — 26 %, Німеччині — 37 %. Отже, зараз більшість трудових мігрантів із України воліють працювати у країнах ЄС.

Відсутність чітких і зрозумілих перспектив я вважаю вагомим фактором відтоку українців за кордон. Але цього не усвідомлюють більшість наших громадян, це не акцентовано в українському інформаційному просторі і є великою проблемою союдогення. Навіть не тільки і не стільки простих громадян України, як представників еліт та очільників держави.

Давайте подивимось на наших можновладців — майже всі вони мають нерухомість за кордоном, їхні сім'ї живуть у розвинутих країнах, діти навчаються у престижних університетах, відпочивають на дорогих курортах. То чому ж пересічні українці повинні думати інакше? Вони теж хочуть жити і працювати там, де краще, і де можна стабільно та спокійно жити. А ще більше вони цього бажають своїм дітям — 70 % українців, згідно з результатами соціологічного дослідження, виконаного на замовлення нашої асоціації, хочуть, аби їхні діти вчилися за кордоном. Такі бажання свідчать не про трудову міграцію, а про еміграцію, тому що молоді люди, які вивчать мову тієї країни, де вони навчатимуться й отримуватимуть диплом, скоріш за все залишаться там працювати. І їхні батьки тішитимуться з того.

Сьогодні, більшість українських трудових мігрантів працюють у Польщі, яка створила гарні умови для швидкого та легкого працевлаштування некваліфікованої робочої сили. Польща є привабливим міграційним напрямом для громадян України з кількох причин. Для 53 % українців це географічна близькість. На другому місці — бажання заробити (44 %), а на третьому — низький мовний бар'єр (34 %). Всі ці переваги призводять до того, що три з чотирьох працівників з України приїждять до Польщі більше ніж один раз (34 % відвідало Польщу 2–3 рази впродовж п'яти років, а 18 % — 4–5 разів). Такі результати продемонструвало соціологічне дослідження, виконане у березні цього року. Воно ж показало, що тільки 11 % українських мігрантів хочуть залишитись в Польщі назавжди. Однак великі польські компанії докладають зусиль, щоб українці працювали у них багато років. Нині для переважної більшості наших громадян міграція має тимчасовий, повторюваний та короткочасний характер. Упродовж останніх п'яти років середня тривалість перебування українців в Польщі становила 1–6 місяців. Але при цьому 62 % українських трудових мігрантів планують і надалі їздити в Польщу на роботу.

З отриманням Україною безвізового режиму з багатьма країнами, у наших громадян з'явився «апетит» і до інших країн ЄС. Чому? Тому що важливою є кількість грошей, які вони зможуть заробити за кордоном. У 2018 році уперше за останні вісім років проявилася тенденція зменшення кількості українців у Польщі. Поки що це падіння вимірюється зменшенням кількості запрошень на роботу на 18 %. На мою думку, ця тенденція буде посилюватись надалі: є інші країни, які пропонують таку саму, як у Польщі зарплату, але виглядають для українців привабливіше. Це країни Балтії, де роботодавець може спілкуватись з працівниками російською мовою, яку українці добре знають. Потрібно пам'ятати, що польські роботодавці сплачують невелику (уп'ятеро меншу за інші країни) премію компаніям-посередникам з України за пошук робітників. Тому посередники не зацікавлені відправляти людей до Польщі. Ще одна причина полягає в тому, що більшість українців звикла працювати вдома нелегально чи напівлегально, офіційно отримуючи мінімальну зарплату, а все інше у конверті готівкою, тому вони не розуміють переваг легального працевлаштування та не бояться нелегальної роботи. І в цьому сенсі їм також вигідніше шукати роботу в Італії, Німеччині, Іспанії тощо, ніж у Польщі.

Потрібно окремо вказати, що з нового року Німеччина планує відкрити свій ринок роботи для громадян країн поза межами ЄС. Оскільки, за результатами опитувань, кожен третій українець хоче працювати саме в Німеччині, можна спрогнозувати відтік українців і з Польщі, і з України до Німеччини, де можна мати заробіток удвічі вищий, ніж у Польщі. Скоріш за все, у 2019 році ми побачимо стрімке переміщення українців до Німеччини, де вони знайдуть не тільки нормальну офіційну роботу, але і досить пристойний заробіток. Чи будуть потім вони працювати вдома за кошти у 4–5 разів менші? Скоріш за все, ні. І у нашої держави поки що немає перспектив перевищити за розміром платні ні Німеччину, ні Польщу.

Що може зробити в цій ситуації Україна, яка сильно відстає в економічному і соціальному плані від своїх сусідів з ЄС? Ми не можемо зупинити трудову міграцію, тому потрібно зробити її повністю легальною, відкритою та прозорою — Уряду, бізнесу та громадським організаціям разом необхідно допомагати українцям виїхати на роботу за кордон легально, попрацювати в Європі, отримати можливість поспілкуватися з місцевими прикордонниками, митниками, представникам інспекції праці, які можуть перевіряти їхні місця роботи. Щоби громадяни України працювали, як європейці, щоб отримали європейську «білу» заробітну плату, побачили європейські

ціни і рахунки за комунальні послуги. І коли українці будуть повертатися з роботи додому, то будуть привносити свій позитивний досвід, який вони придбають там, у наше повсякденне життя. Це і стане нашою реальною інтеграцією в європейські цінності, нашої інтеграцією в Європу.

Настав час глибинних реформ всієї сфери працевлаштування. І реформи — це не тільки те, що роблять чиновники в своїх кабінетах, реформи — це передовсім зміна мислення українців. Потрібним є постійне інформування населення про такі речі як офіційне працевлаштування, отримання безготівкової зарплати, оформлення страховки. Таке інформаційне сприяння може за короткий термін змінити світосприйняття українців, а це справлятиме позитивний вплив і на український ринок праці, значна частина якого досі перебуває «в тіні»...

Нині українці, їдучи працювати в Європу, не планують там залишатися назавжди. Більшість хоче заробити і повернутися на батьківщину, де є земля, родина, друзі... Тільки повертатися українці будуть вже європейцями — з усталеними звичками легально працювати, платити податки, страхувати власне життя. І вдома вони на-вряд чи будуть терпіти чиновників-хабарників і недбалих роботодавців, які звикли економити на працівниках. Змінивши свої звички і зрозумівши, що легальна робота набагато вигідніша і безпечніша за нелегальну, наші громадяни швидко стануть активно впроваджувати нові знання тут — у себе вдома.

Колеги, я вважаю, що попри те, що наші громадяни будуть і надалі прагнути працювати за кордоном, європейський напрям їхньої трудової діяльності принесе нашій країні непогані дивіденди у вигляді громадян, які стануть європейцями по суті, і яких не можна буде повернути до радянського світогляду. Вони повертатимуться додому та займатимуться бізнесом, розвиватимуть свої території, братимуть відповідальність за оточення і довколишній простір. Цей шлях Україні доведеться долати досить довго. Для економічного розвитку держава також потребуватиме трудових мігрантів. Це нині чітко зрозуміло. Заміщати активних і енергетичних, які працюватимуть у Європі, будуть представники бідних перенаселених країн Азії. Це дуже складне питання, адже окрім економічних і технічних проблем, відчуватиметься проблема іншої мови, віри, світогляду мігрантів. І з цим також доведеться працювати не одному урядові та президентові.

Насправді, якщо ми хочемо жити у вільному суспільстві, де головною цінністю будуть особисті права та свободи, ми маємо вітати українську трудову міграцію. Зрештою, на мою думку, якщо мільйони наших громадян їдуть працювати за кордон, це свідчить, що українці — дуже активні та працьовиті. Отже, Україна має непогані шанси побудувати успішне, розвинене суспільство.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 21 сторінки (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для набору формул, графіків і таблиць треба використовувати спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті потрібно подавати у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів. Останню сторінку статті обов'язково повинні підписати всі автори. Аспіранти і здобувачі мають подавати рекомендацію наукового керівника.

Разом із статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК та JEL Classification. **Схема розташування** абrevіатур, розміри шрифтів, інтервалів, послідовність розділів, підрозділів, складання літератури та ін. **детально висвітлена на сайті журналу: <http://www.dse.org.ua>**

На початку статті мають бути ПІБ автора (авторів), їхній науковий ступінь, посада, назва установи, де працюють, поштова та електронні адреси, назва статті, анотації, ключові слова — **трьома мовами**.

Стаття повинна складатися з таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References*.

Обсяг анотації українською та російською мовами — 250–300 слів, анотації англійською мовою — 250–300 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* і т. п.).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абrevіатури.

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, яким аспектам досліджуваного питання інші науковці (ПІБ мовою статті та англійською) присвячували роботи.

Графічний матеріал — рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні мати назву, їх «шапка» — точно відповідати змістові граф, всі комірки таблиці повинні бути заповнені. Джерела посилань розміщують під таблицею.

Для посилання на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» необхідно використовувати його транслітеровану назву — *Demografia ta sotsialna ekonomika*, та вказувати doi статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до ряду міжнародних баз даних, репозитаріїв і пошукових систем, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (див. форму 23, затверджену наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. № 147). За допомогою ресурсу VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) можна автоматично, швидко та уніфіковано оформити список використаних джерел;

2) REFERENCES – той же список літератури, транслітерований у романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів).

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках – англійською мовою. Електронне посилання – <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>

Назви праць у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті.

Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори тільки на одну роботу.

Журнал «Демографія та соціальна економіка» (Demography and social economy) отримує DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) на всі статті з 2009 р.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

- до першого номеру до 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);
- до другого номеру до 25 березня (подання журналу до друку у липні поточного року);
- до третього номеру до 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**: ПІБ автора (авторів) повністю, науковий ступінь, учене звання, місце роботи автора, (співавтор) та посади, повна поштова адреса місця роботи (з індексом), чи повна поштова домашня адреса для отримання авторського примірника, електронна адреса, контактні номери телефонів авторів.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Для статей рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References: ПІБ авторів (транслітерація); назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [ ]; назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [ ]; вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Детальний опис складання REFERENCES – транслітерованої літератури розміщено на сайті журналу <http://www.dse.org.ua>.

На сайті <http://www.slovnyk.ua> можна безоплатно скористатися програмою транслітерації українського тексту в латиницю.

На сайті <http://www.translit.ru> – транс-літерація текстів російською мовою.

* транслітерація – переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами іншої).

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент повинен розглянути статтю протягом 10–12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю рецензент надсилає мотивовану відмову протягом трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу. Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальність та новизна. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, повинен бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. В разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший доданий матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після доопрацювання автором (авторами) статті за зауваженнями, матеріали направляються рецензенту для перевірки внесених змін і доповнень.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

ЛІЦЕНЗІЙНИЙ ДОГОВІР ПРИЄДНАННЯ*
(License Agreement of Accession)

м. Київ

«__»____2019 р.

Цей ліцензійний договір приєднання (далі – Договір), який є Договором приєднання згідно зі статтею 634 Цивільного кодексу України, укладено між **Автором (Співавторами)**

ПІБ, ПОВНІСТЮ

(далі – Автор (Співавтори) і Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (далі – Інститут) в особі заступника директора ПІБ (повністю), яка діє на підставі Статуту Інституту, (разом – Сторони) щодо статті «**НАЗВА СТАТТІ** мовою статті», викладеної українською (англійською, російською) мовою (далі – Твір)

1. Предмет Договору

1.1. Надаючи Видавцю будь-який твір, Автор (Співавтори) – фізична особа (особи), яка (які) своєю творчою працею створила (створили) твір, беззастережно погоджується (погоджуються) з умовами цього Договору.

1.2. Автор (Співавтори) надає (надають) Видавцю виключну ліцензію на використання твору на необмежений строк на безоплатній основі, а Видавець публікує статтю в журналі «Демографія та соціальна економіка» (далі – Журнал).

1.3. Видавець отримує право на використання твору такими способами:

1.3.1. Копіювання, відтворення та технологічне опрацювання цілого твору або будь-якої його частини на комп'ютерному обладнанні Інституту (редакції Журналу) шляхом запису, перезапису в цифровому форматі.

1.3.2. Рецензування, редагування, скорочення, перероблення або доопрацювання тексту твору чи зображення на електронних, паперових або будь-яких інших носіях за умови погодження з автором внесених виправлень.

1.3.3. Переклад цілого твору або будь-якої його частини англійською або іншою мовою.

1.3.4. Включення твору до складеного твору (Журналу).

1.3.5. Публікація, видання, перевидання – випуск у світ, тиражування твору мовою оригіналу та в перекладі на будь-якому (цифровому та (або) паперовому) носії.

1.3.6. Розміщення (оприлюднення) твору в електронних та (або) паперових виданнях Журналу, у будь-якому цифровому форматі на сайті Журналу, на Інтернет-сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та ін.

1.3.7. Включення назви твору та інформації про його Автора (Співавторів) до баз даних (переліку або покажчика публікації), посилань і цитат у будь-якому з видань Журналу на будь-яких носіях.

1.3.8. Публічне використання твору або будь-якої його частини під час презентацій, тренінгів, засідань круглих столів, прес-клубів, прес-конференцій із посиланням на назву твору та видання, в якому був опублікований твір, та його Автора (Співавторів).

1.3.9. Безкоштовне розповсюдження електронних видань з опублікованим (розміщеним) твором шляхом їх видання в електронному та будь-яких інших форматах, розміщення на інтернет-сайті Журналу, а також їх презентації, передавання в рекламних цілях тощо.

1.4. Територія використання – без обмежень.

1.5. Максимальний тираж твору на будь-яких носіях – без обмежень.

*Відповідно до Ліцензійного договору приєднання (ЛДП), надсилаючи статтю на розгляд, автор погоджується з умовами цього договору та передає ЛДП Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (редакції журналу «Демографія та соціальна економіка») права на публікацію статті та використання матеріалів. Авторське право залишається за автором статті. Виплата авторської винагороди автору/авторам за виконання твору шляхом його публікації у журналі «Демографія та соціальна економіка» не передбачена. Стаття друкується без оплати автором.

2. Гарантії Співавторів

2.1. Автор (Співавтори) гарантує (гарантують), що на час надання твору Видавцю:

2.1.1. Йому (їм) автору (Співавторам) належить (належать) авторські права на цей Твір.

2.1.2. Твір або будь-яка його частина є авторською розробкою, при цьому він раніше не був опублікований у будь-якому іншому виданні та його не буде надано для публікації або оприлюднення в іншому виданні.

2.2. Автор (Співавтори) гарантує (гарантують), що у Творі не використано частини або фрагменти інших Творів, авторські права на які належать третім особам, а всі цитати з Творів третіх осіб наведено з посиланням на ім'я автора та першоджерело.

3. Права Сторін

3.1. Видавець має право:

3.1.1. Встановлювати правила (умови) приймання та опублікування Творів у виданнях Журналу.

3.1.2. Використовувати Твір на свій розсуд будь-якими способами в межах цього Договору (відповідно до п. 1.3).

3.2. Автор (Співавтори) має (мають) право:

3.2.1. Отримувати від Видавця достовірну інформацію, необхідну для доопрацювання твору в цілому.

3.2.2. Отримувати від Видавця достовірні дані щодо внесених уточнень і виправлень до твору, давати письмову та усну згоду на їх внесення Видавцем.

3.2.3. Вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені (імен) Автора (Співавторів) на Творі та його примірниках і за будь-якого публічного використання твору, якщо це практично можливо.

3.2.4. Вимагати виключити своє ім'я (свої імена) у разі використання твору Видавцем, повідомивши про це Видавця в письмовому вигляді не пізніше завершення підготовки до використання твору.

3.2.5. Протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню, змінам твору, якщо такі дії можуть завдати шкоди честі та репутації Автора (Співавторів).

4. Обов'язки Сторін

4.1. Автор (Співавтори) зобов'язується (зобов'язуються):

4.1.1. Надати Твір Видавцю відповідно до вимог щодо оформлення та подання Творів, які розміщуються на сайті Видавця.

4.1.2. Не публікувати Твір в інших друкованих і (або) електронних виданнях українською або іншими мовами і не розповсюджувати його без згоди Видавця.

4.2. Видавець зобов'язується:

4.2.1. Забезпечити рецензування твору, наукове, літературне та художньо-технічне редагування, виготовлення та (або) оброблення ілюстративного матеріалу (рисунки, графіки, таблиці, схеми, діаграми), виготовлення електронного оригінал-макету твору, відтворення і розповсюдження твору на будь-яких носіях згідно з умовами цього Договору.

4.2.2. Погоджувати з Авторами (Співавторами) внесені до твору виправлення у письмовому та усному вигляді.

4.2.3. У разі публікації, тиражування, оприлюднення твору зазначити ім'я (імена), псевдонім (псевдоніми) Авторів (Співавторів) відповідно до даних, які були надані у Творі або в супровідних документах, окрім випадку, передбаченому пунктом 3.2.4. розділу 3 цього Договору.

5. Відповідальність Сторін

5.1. Автор (Співавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладених у Творі фактів, цитат, розрахунків, висновків, посилань на законодавство України, офіційну документацію та (або) за наукову обґрунтованість твору.

5.2. Автор (Співавтори) несе (несуть) відповідальність перед третіми особами, які заявили свої права на твір.

5.3. Якщо Автор (Співавтори) твору при його поданні приховав (приховали) факт його публікації в будь-яких інших виданнях до моменту подання на розгляд редакційної колегії Журналу,

після підтвердження цього факту твір не підлягає опублікуванню, про що Автору (Співавторам) повідомляється у письмовій формі, та надана виключна ліцензія втрачає чинність.

6. Порядок розв'язання спорів

6.1. Усі спори, що виникають під час виконання цього Договору, або пов'язані з ним, вирішуються шляхом переговорів.

6.2. Якщо спір неможливо вирішити шляхом переговорів, то він вирішується в судовому порядку відповідно до законодавства України.

7. Внесок Автора (Співавторів) у Твір (статтю):

7.1. При написанні Твору (статті) автором (співавторами) не було використано найману працю інших осіб (ghostwriting), а до складу авторів не включено осіб, які в дійсності не мають відношення до даного дослідження (guest authorship), при наявності співавторства.

7.2. Загальний відсоток внеску Автора (Співавторів) (дизайн дослідження, збір даних, статистичний аналіз, інтерпретація та обробка даних, розрахунки, підготовка рукописів, підготовка малюнків, аналіз досліджень, праць інших авторів та пошук літератури, ін.), %:

ПІБ автора (співавтора)	Частка внеску, %	Внесок до статті	Підпис автора
1. Один автор	100%	(заповнити граfi)	підпис
2. ...			

8. Інші умови

8.1. Якщо протягом трьох місяців з часу одержання Видавцем твір не отримав позитивної рецензії, що є підставою для його публікації, то Автор (Співавтори) має (мають) бути поінформований (поінформовані) про відхилення твору в письмовому вигляді – електронною поштою. Матеріальний носій твору, що надається Автором (Співавторами) Видавцю, поверненню не підлягає. Видавець не здійснює листування з Автором (Співавторами) з питань (мотивів) відхилення твору. Після цього всі права на твір, надані Видавцю за цим Договором, переходять до Автора (Співавторів).

8.2. Виплата авторської винагороди автору (авторам) твору за його використання за цим Договором **не передбачена**.

8.3. Автор (Співавтори) погоджується (погоджуються), що реалізація Видавцем переданих прав на безкоштовне використання твору відповідно до умов цього Договору не може вважатися посяганням на особисті немайнові та майнові права Автора (Співавторів).

8.4. Цей Договір є договором приєднання, умови якого визначаються Видавцем, і може бути укладений іншою Стороною не інакше як шляхом приєднання до цього Договору в цілому. Надання Автором (Співавторами) твору Видавцю на розгляд є згодою Автора (Співавторів) на укладання Договору на зазначених умовах.

8.5. Цей Договір набуває чинності з дня надання Автором (Співавторами) твору Видавцю.

АВТОР (ПІБ):

Адреса: Країна _____

Місто, область _____

вул. _____

Буд. _____ кв. _____

Паспорт серії _____ № _____

Дата видачі _____

Підпис автора _____

Інститут демографії та
соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН
України
Адреса: 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60
р/р 3521500106495
Банк: ГУ ДКСУ м. Києва
МФО 820019
ЄДРПОУ 26297291
Тел. 482-17-45, 486-04-97
Директор (заступник директора)
Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи
НАН України _____

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснование научных выводов, соответствующих цели статьи (поставленного задания). Публикация статей для авторов — **без оплаты**.

Рукописи принимаются объемом до 21 страницы (с аннотациями и литературой) формата А4, набор текста 1,5 интервала. Поля все — по 2 см, абзац — на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер — 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. В статьях не должно быть переносов слов. На последней странице статьи обязательно ставится подпись автора. Аспиранты и соискатели представляют рекомендации научного руководителя.

Вместе со статьей автор подает Лицензионный договор на использование произведения (форма размещена на сайте журнала).

Каждая статья должна иметь коды УДК и JEL Classification. *Схема размещения* аббревиатур, размеров шрифтов, интервалов, последовательность разделов, подразделов и др. детально освещена на сайте журнала <http://www.dse.org.ua>

В начале статьи должны быть ФИО автора (авторов), их научная степень, должность, название места работы, почтовый и электронный адреса, название статьи, аннотации и ключевые слова — на трех языках.

Статья должна иметь такие необходимые разделы как постановка проблемы, актуальность выбранной темы, новизна, анализ последних исследований и публикаций, постановка цели и задач, методы исследования, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении, в конце статьи располагают списки использованных источников: Литература, References*.

Аннотации на украинском и русском языках должны содержать 150–250 слов. Аннотация **на английском языке — 250–300 слов (не менее 1800 знаков без пробелов)**.

Обязательные требования к аннотациям. Они должны быть: информативными (без общих слов); структурированными (отражать последовательную логику описания результатов в статье); содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования, наиболее значительные результаты; содержать конкретизацию авторского вклада (*что проанализировано, предложено, разработано, обосновано, проведено, определено, выявлено, внедрено и т. д.*); компактными.

Авторская аннотация должна содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей, **не содержат ссылок и аббревиатур**.

При изложении раздела «Анализ последних достижений и публикаций» автору необходимо дополнительно коротко описать 3–4 примера того, каким аспектам исследуемого вопроса другие ученые (ФИО, на языке статьи и на английском) посвятили свои работы.

Графический материал — рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. Под названием рисунка размещают источники ссылок. Таблицы должны иметь название, их «шапка» должна соответствовать содержанию граф, все графы шапки должны быть заполненными. Источники ссылок размещают под таблицей.

Для ссылок на материалы журнала «Демография и социальная экономика» необходимо использовать его транслитерированное название — *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika* и указывать doi статьи.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, репозитариев и поисковых систем, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА — источники на языке оригинала, оформление соответственно ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (см. форму 23; утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147). С помощью ресурса [VAK.in.ua](http://vak.in.ua) (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить «Список использованных источников».

2) REFERENCES — тот же список литературы, транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010), правила оформления

транслитерированного списка литературы и References — на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Фамилии авторов в литературе выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках — на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

Названия трудов в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение): <http://vak.in.ua>.

Автор может делать ссылки в Литературе на свои научные труды только одну работу.

Журнал «Демография и социальная экономика» (Demography and social economy) получает коды DOI (цифровой идентификатор объекта) на все статьи с 2009 г.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает не менее двух рецензий: внутреннюю и внешнюю. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться дополнительно независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличии существенных замечаний статья может быть отклонена или направлена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит. Рецензированные, доработанные статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати Ученый совет Института.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позиций редакционной коллегии.

Срок подачи статей в журнал:

- *к первому номеру до 20 декабря* (подача журнала в печать в марте следующего года);
- *ко второму номеру до 25 марта* (подача журнала в печать в июле текущего года);
- *к третьему номеру до 10 сентября* (подача журнала в печать в декабре текущего года).

К тексту обязательно прилагается авторская справка: ФИО автора (авторов) полностью, сведения о научной степени, ученом звании, сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом) или почтовый домашний адрес для получения авторского экземпляра, электронный адрес, контактные номера телефонов автора.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОЙ* В РОМАНСКИЙ АЛФАВИТ (ЛАТИНИЦУ)

Для статей рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References: ФИО авторов (транслитерация); название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [ ]; название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [ ]; выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

На сайте журнала <http://www.dse.org.ua> расположено детальное описание составления REFERENCES — транслитерированной литературы.

На сайте <http://www.slovnuk.ua> возможно без оплаты воспользоваться программой транслитерации украинского текста в латиницу.

На сайте <http://www.translit.ru> — транслитерация русского текста.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

ПРОХОЖДЕНИЕ РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ СТАТЕЙ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА»

I. Научные статьи, поступившие и зарегистрированные в редакции журнала, проходят рецензирование, выполняемое высококвалифицированными специалистами соответствующих научных направлений. Они имеют научные степени доктора или кандидата наук, исследования и публикации по соответствующей специальности и тематике. При необходимости глава редколлегии журнала привлекает дополнительно специалистов по соответствующей специальности, в случае выявления различных позиций рецензентов и автора статья направляется третьему рецензенту и дополнительно рассматривается на заседании редколлегии журнала. Рецензентов к сотрудничеству приглашают главный редактор журнала и его заместители.

В журнале принято двустороннее конфиденциальное (слепое) рецензирование.

II. Рецензент должен рассмотреть статью в течение 10–12 рабочих дней с момента ее получения и направить рецензию редакции журнала лично или по электронной почте. В случае невозможности прорецензировать статью, рецензент направляет мотивированный отказ в течение трех дней со дня получения письма редакции журнала. Сроки рецензирования в каждом отдельном случае определяются с учетом необходимости обеспечения условий для максимально оперативной публикации статьи и не могут превышать двух недель.

III. Рецензия должна однозначно характеризовать теоретическую или прикладную значимость исследования, соотносить название статьи, цель статьи и выводы автора с существующими научными концепциями. Необходимым элементом рецензии является оценка рецензентом личного вклада автора статьи в решение рассматриваемой проблемы, ее актуальность и новизна. Целесообразно отметить в рецензии соответствие стиля, логики и доступности изложения научного характера материала, полноту и достаточность раскрытия темы в изложении статьи, в расширенных аннотациях, а также сделать резюме о достоверности и обоснованности выводов автора, полноте, достаточности и актуальности цитирования, проведенного автором, соблюдение им научной этики, в частности отсутствие в рецензированной статье плагиата.

Заключение рецензента, составленное в соответствии с предложенной редакцией формой, должно быть подписано рецензентом с указанием его места работы, должности, ученой степени, ученого звания, даты завершения рецензирования.

IV. В случае получения рецензии с замечаниями и/или предложениями, статья с анонимной копией рецензии направляются авторам на доработку.

При доработке статей по замечаниям и рекомендациям рецензентов автор выделяет в доработанном электронном варианте статьи измененный текст, добавленные предложения, таблицы, рисунки или иной материал для оперативной проверки рецензентом учтенных замечаний по предоставленным рецензиям.

После доработки автором (авторами) статьи по замечаниям, материалы направляются рецензенту для проверки внесенных изменений и дополнений.

После получения заключения рецензентов о пригодности доработанных авторами статей, редакционная коллегия журнала принимает окончательное решение относительно утверждения содержания номеров журнала.

Ученый совет Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины утверждает к печати и публикации в сети Интернет каждый номер научного журнала.

V. Оригиналы рецензий, протоколы заседаний редакционной коллегии хранятся в редакции журнала два года.

VI. При наличии критических замечаний рецензентов к статье по сути, но при общей положительной рекомендации, редколлегия может отнести материал к разряду полемических и печатать статью с отметкой «Научная дискуссия».

ЛИЦЕНЗИОННЫЙ ДОГОВОР ПРИСОЕДИНЕНИЯ*
(License Agreement of Accession)

м. Киев

«__»_____ 2019.

Этот лицензионный договор присоединения (далее — Договор), является договором присоединения в соответствии со статьей 634 Гражданского кодекса Украины, заключен между Автором (Соавторами)

ФИО (полностью)

(далее — Автором (Соавтором) и Институтом демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины (далее — Институт) в лице директора (заместителя) директора ФИО (полностью), действующего на основании Устава Института, (вместе — Стороны) по статье НАЗВАНИЕ СТАТЬИ на языке статьи, изложенной на украинском (русском, английском) языке (далее — Произведение).

1. Предмет договора

1.1. Предоставляя Издателю любое произведение, Автор (Соавторы) — физическое лицо (лица), (которые) своим творческим трудом создал (создали) произведение, безоговорочно соглашается (согласны) с условиями настоящего Договора.

1.2. Автор (Соавторы) предоставляет (предоставляют) Издателю исключительную лицензию на использование произведения на неограниченный срок на безвозмездной основе, а Издатель публикует статью в журнале «Демография и социальная экономика» (далее — Журнал).

1.3. Издатель получает право на использование произведения следующими способами:

1.3.1. Копирование, воспроизведение и технологическая обработка целого произведения или любой его части на компьютерном оборудовании Института (редакции Журнала) путем записи, перезаписи в цифровом формате.

1.3.2. Рецензирование, редактирование, сокращение, переработка или доработки текста произведения или изображения на электронных, бумажных или любых других носителях при условии согласования с автором внесенных исправлений.

1.3.3. Перевод целого произведения или любой его части на английском или другом языке.

1.3.4. Включение произведения в составное произведение (Журнала).

1.3.5. Публикация, издание, переиздание — выпуск в свет, воспроизведение произведения на языке оригинала и в переводе на любом (цифровом и (или) бумажном) носителе.

1.3.6. Размещение (обнародование) произведения в электронных и (или) бумажных версиях Журнала, в любом цифровом формате на сайте Журнала, на интернет-сайте Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и др.

1.3.7. Включение названия произведения и информации о его Авторе (Соавторах) в базы данных (перечня или указателя публикации), ссылок и цитат в любом из изданий Журнала.

1.3.8. Публичное использование Произведения или любой его части во время презентаций, тренингов, заседаний круглых столов, пресс-клубов, пресс-конференций со ссылкой на название произведения и издания, в котором было опубликовано Произведение, и его Автора (Соавтора).

1.3.9. Бесплатное распространение электронных изданий с опубликованным (размещенным) произведением путем их издания в электронном и любых других форматах, размещенные на интернет-сайте Журнала, а также их презентации, передача в рекламных целях и т. п.

1.4. Территория использования — без ограничений.

1.5. Максимальный тираж произведения на любых носителях — без ограничений.

* Согласно Лицензионного договора (ЛДП) присоединения, отправляя статью на рассмотрение, автор соглашается с условиями настоящего договора и передает ЛДП Институту демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины (Редакции журнала «Демография и социальная экономика») права на публикацию статьи и использования материалов. Авторское право остается за автором статьи. Выплата авторского вознаграждения автору / авторам за исполнение произведения путем его публикации в журнале «Демография и социальная экономика» не предусмотрена. Статья печатается без оплаты автором.

2. Гарантии Автор (Соавтор)

2.1. Автор (Соавторы) гарантирует (гарантируют), что на время предоставления произведения Издателю:

2.1.1. Ему (им) Автору (Соавторам) принадлежит (принадлежат) авторские права на это Произведение.

2.1.2. Произведение или любая его часть авторской разработки, при этом оно ранее не было опубликовано в любом другом издании и его не будет предоставлено для опубликования или обнародования в другом издании.

2.2. Автор (Соавторы) гарантирует (гарантируют), что в Произведении не использованы части или фрагменты других Произведений, авторские права на которые принадлежат третьим лицам, а все цитаты из Произведений третьих лиц приведены со ссылкой на имя автора и первоисточник.

3. Права Сторон

3.1. Издатель имеет право:

3.1.1. Устанавливать правила (условия) приема и опубликования Произведения в изданиях Журнала.

3.1.2. Использовать Произведение по своему усмотрению любыми способами в рамках настоящего Договора (в соответствии с п. 1.3).

3.2. Автор (Соавторы) имеет (имеют) право:

3.2.1. Получать от Издателя достоверную информацию, необходимую для доработки произведения в целом.

3.2.2. Получать от Издателя достоверные данные о внесенных уточнениях и поправках к произведению, давать письменное и устное согласие на их внесение Издателем.

3.2.3. Требовать признания своего авторства путем указания надлежащим образом имени (имён) Автор (Соавтор) на Произведении и его экземплярах и любого публичного использования произведения, если это возможно.

3.2.4. Требовать исключить свое имя (свои имена) в случае использования произведения Издателем, сообщив об этом Издателя в письменном виде не позднее завершения подготовки к использованию произведения.

3.2.5. Противодействовать любому извращению, искажению, изменениям произведения, если такие действия могут нанести ущерб чести и репутации Автор (Соавтор).

4. Обязанности Сторон

4.1. Автор (Соавторы) обязуется (обязуются):

4.1.1. Предоставить Произведение Издателю в соответствии с требованиями по оформлению и представлению Произведений, которые размещаются на Сайт Издателя.

4.1.2. Не публиковать Произведение в других печатных и (или) электронных изданиях на украинском или на других языках и не разглашать без согласия Издателя.

4.2. Издатель обязуется:

4.2.1. Обеспечить рецензирование Произведения, научное, литературное и художественно-техническое редактирование, изготовление и (или) обработку иллюстративного материала (рисунки, графики, таблицы, схемы, диаграммы), изготовление электронного оригинал-макета произведения, воспроизведение и распространение произведения на любых носителях согласно с условиями настоящего Договора.

4.2.2. Согласовывать с Авторами (Соавторами) внесенные в Произведение поправки в письменном и устном виде.

4.2.3. В случае тиражирования, публикации Произведения указывать имя (имена), псевдоним (псевдонимы) Автор (Соавтор) в соответствии с данными, которые были предоставлены в Произведении или в сопроводительных документах, кроме случая, предусмотренного пунктом 3.2.4. раздела 3 настоящего Договора.

5. Ответственность Сторон

5.1. Автор (Соавторы) несет (несут) ответственность за достоверность изложенных в Произведении фактов, цитат, расчетов, заключения, ссылок на законодательство Украины, официальную документацию и (или) за научную обоснованность произведения.

5.2. Автор (Соавторы) несет (несут) ответственность перед третьими лицами, которые заявили свои права на Произведение.

5.3. Если Автор (Соавторы) Произведения при его представлении скрыл (скрыли) факт его публикации в любых других изданиях до подачи на рассмотрение редакционной коллегии Жур-

нала, после подтверждения этого факта Произведение не подлежит опубликованию, о чем Автору (Соавторам) сообщается в письменной форме, и предоставленная исключительная лицензия теряет силу.

6. Порядок разрешения споров

6.1. Все споры, возникающие при исполнении настоящего Договора, или связанные с ним, решаются путем переговоров.

6.2. Если спор невозможно решить путем переговоров, то он разрешается в судебном порядке в соответствии с законодательством Украины.

7. Вклад Автора (Соавторов) в Произведение (статью)

7.1. При написании Произведения (статьи) Автором (Соавторами) не был использован наемный труд других лиц (ghostwriting), а в состав Автор(ов)(Соавтор(ов)) не входят лица, в действительности не имеющие отношения к данному исследованию (guest authorship) (при наличии соавторства).

7.2. Общий процент вклада Автора, Соавторов, (дизайн исследования, сбор данных, статистический анализ, интерпретация и обработка данных, расчеты, подготовка рукописей, подготовка рисунков, анализ исследований, работ других авторов и поиск литературы, др.)%:

ФИО автора (соавтора)	Доля вклада, %	Вклад в статью	Подпись автора (авторов)
1. Один автор	100%	(Заполнить графы)	подпись
2. Второй	...		

8. Другие условия

8.1. Если в течение трех месяцев с момента получения Издателем Произведение не получило положительной рецензии, что является основанием для его публикации, то Автор (Соавторы) должен (должны) быть проинформирован (проинформированы) об отклонении Произведения в письменном виде — электронной почтой. Материальный носитель Произведения, предоставленный Автором (Соавторами) Издателю, возврату не подлежит. Издатель не осуществляет переписку с Автором (Соавторами) по (мотивам) отклонению Произведения. После этого все права на Произведение, предоставленные Издателю по настоящему Договору переходят к Автору (Соавтору).

8.2. Выплата авторского вознаграждения Автору (Соавторам) Произведения за его использование по настоящему Договору не предусмотрена.

8.3. Автор (Соавторы) соглашается (согласны), что реализация Издателем передаваемых прав на бесплатное использование Произведения в соответствии с условиями настоящего Договора не может считаться посягательством на личные неимущественные и имущественные права Автора (Соавтора).

8.4. Настоящий Договор является договором присоединения, условия которого определяются Издателем, и может быть заключен другой Стороной не иначе как путем присоединения к настоящему Договору в целом. Предоставление Автором (Соавторами) Произведения Издателю на рассмотрение является согласием Автора (Соавторов) на заключение договора на указанных условиях.

8.5. Настоящий Договор вступает в силу со дня предоставления Автором (Соавторами) Произведения Издателю.

АВТОР (ФИО):

Адрес: Страна _____
 Город, область _____
 ул. _____
 _____ кв. _____
 Паспорт: серия ____ № _____
 Дата выдачи _____
 Подпись автора _____

Институт демографии и социальных исследований
 имени М.В. Птухи НАН Украины
 Адрес: 01032, г. Киев, бульвар Т. Шевченко, 60
 р / с 3521500106495
 Банк: ГУ ДКСУ м. Киева
 МФО 820019
 ЕГРПОУ 26297291
 Тел. 482-17-45, 486-04-97
 Директор (заместитель директора)
 Института демографии и социальных исследований
 имени М.В. Птухи НАН Украины _____

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). The articles are accepted in Ukrainian, Russian or English. No separation of words is accepted. The last page should be signed by the author. Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC and JEL Classification Codes. ***The scheme of situation of abbreviations***, font sizes, intervals, structure of paragraphs and sub-paragraphs, as well as references, ***is described at the web-site in details (<http://www.dse.org.ua>)***.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words – ***in three languages***.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and Russian should be within 150–250 words. The ***English Summary*** should be within 250–300 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

When describing the paragraph «Analysis of the recent studies and publications», the author should provide 3–4 examples of studies in brief, and describe the contribution of these authors (name and surname in the language of the article).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive.

The sources of information should be placed below the titles of figures.

The tables should be accompanied with a title, while their headlines should precisely respond to the contents, with no empty cells. The sources of information should be placed below the tables.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in two blocks: LITERATURE and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITERATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147). Based on VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) you can quickly, easily and automatically prepare your «LITERATURE» list.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated into English (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors).

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in the transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of

Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02.2010 № 5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>.

When citing the Journal *Demography and Social Economy*, the authors should refer to the transliterated form of the Journal's name – Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

The references (no more than 15 works) are placed in accordance with the order of citing over the text. To simplify the procedure of citing references in accordance with the requirements of the State Certification Commission of the Ministry of Education of Ukraine, you could use the on-line resource for making automatic references: <http://vak.in.ua>.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work.

The Journal *Demography and Social Economy* is classified with DOI index since 2009.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the

Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation. The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

- ***the first volume: 20th of December*** (journal submission for publication in March of this year);
- ***the second volume: 25th of March*** (journal submission for publication in July of this year);
- ***the third volume: 10th of September*** (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference: full name and surname of the author, academic degree and rank, affiliation, including institutions and positions, full postal address (with index), e-mail, contact telephone numbers

GUIDELINES OF MAKING THE REFERENCES IN THE ENGLISH transliteration*

We recommend the next approach to structuring bibliographic references in the article: authors' surname and name (transliterated), a title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [ ], reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [ ], output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

There is a detailed description of making the References at the web-site: <http://www.dse.org.ua>.

A free program of transliteration of Ukrainian texts is available at the web-site: <http://www.slovnyk.ua>.

While transliteration of Russian texts is available at: <http://www.translit.ru>.

---

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writin system into another one).

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL *DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY*

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts. If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10–12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article, he/she should send the motivated rejection within 3 days. The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty. It is purposeful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boards after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

License Accession Agreement*

Kyiv

____ 2019

This License Accession Agreement (hereinafter referred to as the “Agreement”), which is the Agreement of Accession in accordance with Clause 634 of the Civil Code of Ukraine, is concluded between Co-authors (Full name) ,

_____
FULL NAME

(hereinafter referred to as the “Co-authors” and the Institute of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (hereinafter referred to as the “Institute” in the person of Deputy Director Makarova Olena Volodymyrivna, acting on the basis of the Statute of the Institute (collectively referred to as the “Parties”) as to the article “(Title of the Article in the language of the article)”, set forth in English (in Ukrainian, Russian) (hereinafter referred to as the “Work”)

1. Scope of the Agreement

1.1. By providing the Publisher with any Work, Co-authors – an individual person (persons) who created the Work by his (their) creative labour, irrevocably agrees (agree) with the terms of this Agreement.

1.2. Co-authors grants (grant) to the Publisher an exclusive royalty-free license to use the Work for an unlimited period of time, and the Publisher publishes an article in the journal “Demography and Social Economics» (hereinafter referred to as the “Journal”).

1.3. The Publisher acquires the right to use the work in the following ways:

1.3.1. Copying, reproducing and technological processing of the whole work or any part of it on the computer equipment of the Institute (editorial board of the Journal) by recording, rewriting it in a digital format.

1.3.2. Reviewing, editing, reducing, amending or improving of the text of the Work or image in hard copy or on electronic, or any other carrier, subject to coordination with the author of the corrections made.

1.3.3. Translating of the entire Work or any part of it into English or another language.

1.3.4. Including of the Work into a composite work (Journal).

1.3.5. Publishing, editing, reprinting – releasing to the world, duplicating of the work in the original language and in translation on any carrier (digital and / or in hard (paper) copy).

1.3.6. Placing (promulgating) of the Work in electronic and / or paper editions of the journal “Demography and Social Economics”, in any digital format on the website of the Journal, on the Internet site of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, etc.

1.3.7. Including of the title of the Work and information about its Author (Co-authors) in the databases (list or index of publication), references and citations in any of the editions of the Journal on any carrier.

1.3.8. Public use of the work or any part of it during presentations, trainings, round tables, press clubs, press conferences, with name-title reference of the Work, and publication in which the Work appeared.

1.3.9. Free distribution of electronic publications with published (placed) Work by the way of their publication in electronic and any other formats, placing on the Internet site of the Journal, as well as their presentations, transfer for advertising purposes, etc.

1.4. Territory of use is unrestricted.

1.5. Maximum circulation of the product on any carrier is unrestricted.

---

* by sending an article for review the author agrees to the terms of this agreement and transfers to the Institute of Demography and Social Studies named after M.V. Ptukha of the National Academy of Sciences of Ukraine (editorial board of the journal “Demography and Social Economics”) the right for the publication of the article and use of materials. The copyright is owned by the author of the article. The payment of the author’s reward to the author / authors for the performance of the work by publishing it in the journal “Demography and Social Economy” is not provided. The author is not charged for the publication of the article.

2. Warranties and indemnities of the Co-authors

2.1. The Co-authors guarantees (guarantee) that at the time of submitting the work to the Publisher:
2.1.1. He (they) –Author (Co-authors) - olds (hold) the copyright to this Work.

2.1.2. The Work or any part of it is an author's original development, and has not previously been published in any other edition and will not be released or promulgated in any other publication.

2.2. The Co-authors guarantees (guarantee), that any parts or fragments of other Works, the copyrights of which belong to third parties, are not used in the Work aforementioned, and quotes from the Works of the third parties are cited with reference to the author's name and original source.

3. Rights of the Parties

3.1. The Publisher has the right to:

3.1.1. Establish the rules (terms) for accepting and publishing the Works in the editions of the Journal.

3.1.2. Use the Work at its own discretion in any way within the confines of this Agreement (in accordance with clause 1.3).

3.2. The Co-authors has (have) the right to:

3.2.1. Receive from the Publisher reliable data to finalize the Work as a whole.

3.2.2. Receive from the Publisher reliable data on the specifications and corrections made to the Work, to provide written and verbal consent to their issuing by the Publisher.

3.2.3. Require recognition of the authorship by properly indicating the name (names) of the Author (Co-authors) on the Work and its copies and for any public use of the work, whenever practicable.

3.2.4. Require to exclude their name (names) in case of using the Work by the Publisher, by the way of informing the Publisher in writing, not later than the preparation for the use of the Work is completed.

3.2.5. Counteract any perversion, distortion, changes in the Work, if such actions can damage the honor and reputation of the Author (Co-authors).

4. Obligations of the Parties

4.1. The Co-authors undertakes (undertake):

4.1.1. To provide the Publisher with the Work in accordance with the requirements for the design and submission of Works, which are placed on the Publisher's site.

4.1.2. Not to publish the Work in other printed and (or) electronic editions in Ukrainian or other languages and not to distribute it without the consent of the Publisher.

4.2. The Publisher undertakes:

4.2.1. To provide reviewing of the Work, content and copy editing, producing and (or) processing of illustrative material (drawings, graphs, tables, charts, diagrams), producing of an electronic make-up page of the Work, reproducing and distributing of the Work on any carriers in accordance with the terms of this Agreement.

4.2.2. To agree upon with the Co-authors the written and verbal amendments made to the work.

4.2.3. In case of publication, duplication, promulgation of the Work, to indicate the name (names), pseudonym (pseudonyms) of the Co-authors according to the data provided in the Work or in the accompanying documents, except as otherwise provided herein by paragraph 3.2.4. Section 3 of this Agreement.

5. Responsibilities of the Parties

5.1 The Co-authors bears (bear) responsibility for the authenticity of the facts, quotations, calculations, conclusions, references to the legislation of Ukraine, official documentation and (or) the scientific validity of the Work.

5.2. The Co-authors bears (bear) the responsibility to third parties who claim their rights to the Work.

5.3. If the Co-authors of the Work, when submitting it, have concealed the fact of its publication in any other editions before its submission to the Editorial Board of the Journal, after confirmation of the fact, the Work shall not be subject to publication, the Co-authors shall be advised in writing, and the granted exclusive license shall expire.

6. Dispute settlement process

6.1. Any disputes arising in connection with the execution of this Agreement, or related to it, shall be settled by negotiation.

6.2. If the dispute cannot be settled through negotiations, it shall be settled in court in accordance with the legislation of Ukraine.

7. Contribution to the Work (article):

7.1. When writing the Work (article), hired labor of other persons (ghostwriting) was not used by the Author (Co-authors), and the list of authors does not include persons, not related to this research (guest authorship).

7.2. Total percentage of the Author (Co-authors) is (research design, data collection, statistical analysis, interpretation and processing of data, calculations, preparation off manuscripts, preparation of drawings, analysis of research and works by other authors and literature search, etc.), %:

Full name of the author (co-author)	Total percentage, %	Contribution to the article	Author's signature
1.		Fill the space	
2.			

8. Other terms

8.1. If, within three months from the date of receipt by the Publisher, the Work does not receive a positive review, which is the basis for its publication, the Author (Co-authors) shall be advised about the rejection of the Work in writing: by e-mail. The tangible medium of the Work provided by the Author (Co-authors) to the Publisher is not subject to return. The Publisher does not correspond with the Author (Co-authors) regarding the reasoning (motivation) for rejecting the work. After this, all rights to the Work, granted to the Publisher under this Agreement, are transferred to the Author (Co-author).

8.2. Payment of the author's remuneration to the Author (Co-authors) of the Work for its use is not provided under this Agreement.

8.3. The Author (Co-authors) agrees (agree) that the implementation by the Publisher of the transferred rights to the free use of the Work in accordance with the terms of this Agreement cannot be considered an encroachment on the personal non-property and property rights of the Author (Co-authors).

8.4. This Agreement is an Accession Agreement, the terms hereof are determined by the Publisher, and may be concluded by the other Party only by way of accession to this Agreement as a whole. Submitting the Work to the Publisher for review by the Author (Co-authors) is subject to the consent of the Author (Co-authors) for the conclusion of the Agreement on the specified conditions.

8.5. This Agreement becomes effectible on the date of submitting the Work to the Publisher by the Author (Co-authors).

AUTHOR (Full name) _____
 Address: country _____
 City, oblast _____
 Street _____
 Building _____ apartment _____
 Passport series _____ No _____
 Date of issue _____
 Signature of the Author _____

Ptoukha Institute for Demography
 and Social Studies of the National Academy
 of Sciences of Ukraine
 Address: 01032, Kyiv,

T. Shevchenko Boulevard, 60
 s/a 3521500106495 p/p 3521500106495
 Bank: GU DKSU Kyiv
 MFO 820019
 EDRPOU 26297291
 Tel. 482-17-45, 486-04-97
 Deputy Director of the Ptoukha Institute for
 Demography and Social Studies of the National
 Academy of Sciences of Ukraine
 O.V. Makarova _____

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы:
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- тендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.